साहित्य रत्नाकरः

पृष्ठ संख्या — १०६.

नं० ७६१–घ

साहित्यरत्नाकरः

पत्राणि १०६

(अलंकारशास्त्रम्)

साहित्यरत्नाकरः१४६

श्रीमते रामानुजाय नमः आलिंग्य गाढमुदरं पितुरङ्कजानेरुत्संगवर्त्तिनितु बालगजाननेनोनः य
१ त्स्कुं भयेप गिरिसुता कुचपार्श्वभाजो स्तन्यं पिपासति गुहे स्मितभिन्नतन्वैः १ श्रेयो मे विदधातु सा
रदश्शिश्रीभासुराभास्वराहारासारनिरासकारि मधुरस्मा हारिणी हारिणी मुक्ताभूषणपोष
स्मितलवश्री साधुना साधुना लावण्येन निजेन निर्जितवती रंभा रही भारती २ नमस्त
ईमदुर्दमं वुभितुनस्त्वे वस्यविलजंतुसंततिं प्रसादये मालोः पदुदीर्घरिस्मि
विवभाते ३ निसर्गसांद्रहृदये घनसंप्रयुक्तदावाग्नीविरहदारुणपावक
लिकामुपकंठमूले स्वैरछलेन वहते महसे नमोस्तु ४ त्वद्भिं वत्सितारह
मंसोदरं विप्रसुप्रमणिं परं वेनपनेनाभो वपज्ञासनं ऊरस्थुगलनाभिरो
प्रंवायुधामा त्रिलभन्करपंकजैरवतु नः कश्चिन्महाकामुकः ५ ओंन
ग्रहं महः श्चिदानंदमयं निरामयं शेशवेदांतविचिंत्यवैभवं प्रसस्त

तस्यापंस्यातिरनाघ्नविघ्नयाहृत्तंरजः सत्वतमोगुणा छ्यापाप्रजापति श्रीपा लगाजानेनोनः य
पुडुंप्रपद्यते ७ तदेकमालम्य रविलेवराम्बरंनिधाय नारायणेनामकं महः पोपोमेविदधातुएम
पपोनिस्त्रेविराववेमेनिजयेप्मानिडुपा ८ ततोस्य नाभिसरसः समुद्यपोसरोरुवुखलपोपप
मंवरं वित्तन्वदिग्दिंदिरश्यावविभ्रमंदलांतरालेशुचिरं व्यलीयत ९ ततो २ नमस्त
मुखतश्यतुमेरवस्तदजसेवराजसः जगांतिसस्तुंजगादीशशासनात्सनपि
नागमत १० तस्मात्समाधिसचिवान्मनसस्तदीयात्तत्राः मरीचिचिक
तृताः तस्यत्रपोवतत्रदपसपरंपराभिरापूरितोभवदः जोडकटाहगर्भः ग
वराडुदयंप्रपेदे नाम्नानिवोदयगिरेर्हरितोमुनींद्रः दोषानुषंगरहितः श्व
निराकृततमाः शुचिर्मोगदीप्तः ११ जान्नेवतस्यसमभूद्दिजातवंशोवार
मुविप्रसिद्धः तत्राभवद्दिजवरात्रिउगरिसोमसोमादरमुभवः कृतहतेशाला

देवान्तरहाविर्भिरितिपीनशानैः क्वचिच्छान्तविद्योपदेशविधयापरितोषयद्भिः वाराणसीति हि तर्हि य
वासदीप्तैर्यैर्वपुभिः भरितस्त्वं ३ममतुं ३पेः १४ सर्वत्र तः समितकामरूपोकिशमविदर्शितुस्या
पुरारि 2 तप्राप्तिर्नाम्नः तस्मात्सुधात्तवरूपवेक्षितवाग्विभूतिर्दृष्टा कृपा। समुद्रमन्यमि वृक्षणपोव
नरणांविकाशुभगणं प्रतिगसकन्यामिए कांगहाश्रमनिवासहृते विरंचः २ नमस्त
यात्र लिंगमागमानां सत्यं प्रदायमकरोद्वनावरत्वं १६ शंभो यदीयशि
ये लीलाटनलतापहरैः कपर्दे गंगात्मना परिणतैर्दधिरेवसिक्तानन्तं जनस्के
शोभां १७ यः सप्तवारविहितैर्वैरदास्यहृष्टात्मनादमंत्रपुरश्मरणैः
रमणान्निजनवंशजनानां विच्छेदशत्रुविमलाधिलशास्त्रबोधं १८ विधिवदन
रस्यसुधाः संस्कारधर्मजननयां वमेव ततनवान्नारायणपर्वते शमारम्यमन्
रत्नमजटस्कमारोहणवरोहविषमक्रमाक्रमपुरस्तावधानांध्वनि प

मिथ्या ह्रदि गृह्य पाक्वार कृशाः स्थितो हि ज्वर ध्येन नारायणः २० जित्वा गणसीतिहि तद्भिः य
३ स्मर हेतुं वह्नि द स्वच्छ गिरि ष्टां नारायणं पर्वः सरसि ब भुज नैः स्ताघ्य मानो व हि शा मे विदर्भात्तु स्मा
पादल न्त तत्शिवि कं न्वाम रस्त त्रय ष्टं गंगवीरव वविधा नी श्वर शर मध टागउ कि भु बलयो ब [illegible]
नुजः पर्वत नाप सरि रासि दशे षागम पार हृष्ट्र ऐका स्पली लायतमा दिमा [illegible] २ नम स्त [illegible]
तां मुनीनां २२ एके कोपि सुदर्शनं भ्रम करं पाणौ ललाटे दधौ कच्छित कामं [illegible] क
श्रिस्त्रैर्वतो मर्कं निः शेष मूमं मे जि कां स्नि व करौ कामप्रदौ पर्वताधीशाय [illegible] ने
या षड् र्शी नाम मूर्तं २३ वान्मित लभुति शुद्धि विस्मजनाम भिसार्थ विघ्नाणं नेतारं स्मि [illegible] स्वयमा
वहस्व हे पतैनि स्पैकलावारित्ता च्छित्वं उ ष्प वंतो हे शान्तु भुगतं त्रत्वं वतुष्ट विराउष्ट लं सन कादि
भु प्रशासितं पंच वलस्मि र्दूतु ३ २४ यनखे रम पाणि या लिनि मितं प्राणादि काण द वां गं केस्य
ष्पुघ हि म हृ ९ र वागुद्वा कितेऊ हि मि त्रिः शंकं निरस्टं कि शंकर मत्ते चा स्तो दि वासां घ्रि वाष्ठ स्य

ध्वनुदत्ता लास्य रवं ज्जिनि रविलाप कबंड पंगट वी २५ यो वादेन जन्मा दिनाकृ पञ्चखंप क्षे विपश्चित्स
मेजित्वा वेदित वादि केशरिपदं प्रोदंत दीपं स्वयं मायावादभयंकरास्य विरूदाद स्तु ज्जिता दर्जिता
किं वो दंचयति स्म कीर्ति मतुलां प्रख्यापयन वै लवे २६ श्रीमाटेन्द्र भट नाटक कुलेंदी जटा कोवा
ग्रत रकोटी नट कृंगतुं रंगारिंगणे नर प्रस्फुरिता ङ्ग वर: सोपि स्वप्रतिभा हृष्यन्ति कषाये ... तु कट्
३ शैली रानसङ्ग्रय के खरो पदेतु जो रामा कृपया पंजित: २७ तस्मात्पवर्तनाय स
ह्लमां वा विपक्न्गासंगजुषो लक्षणमलेयसोदय: श्रीचंद्रवत सोहं धर्मेषु
कर्तुं रसालं क्रिया संस्फूर्ति सम्यक् चंचयेयमधुना साहित्यरत्नाकरं २८ अत्र कवि
र्वंचिसां विलासै: रसालं क्रिया संस्फूर्ति रसावर्तमानेण लक्षणेन: श्रेङ्गारादय: दितु
प: इदं ग्रन्थेन प्राणापयल लक्षणेन तेषां संस्फूर्ति निरूपणे कर्तुं साहित्यरत्नाकरं नाते
चयेयं निर्मित्स्यामि सर्वोवोध्य: चंद्रपद्ये ग्राव: किरणे: रसालं क्रिया संस्फूर्

लेन्त्रियापास्तूलाकरात्मिकापामेरवलायया : संस्मृत्तिशोभां हृफिंसमुद्रेवनेनिर्मग्नपक्षोविपश्चित्स
करस्पमुवोमेरवलालंभृतधात्रीच्छिनेरचलेतिनैघंटिकवचनादवगंतव्यं ...दित्सूर्जितादूर्जिता
गोविलासैरसालंकारस्फुरणपरत्नाकरंसमुद्रेवंयपयमित्युपमासावयवं ... जेटाजटाकोना
रूपादानात्कृष्टो ताँपवर्ततेनापजलधेः घत्वमां वाविपर्यं लेसमुणमणेरिकूपया [illegible] तुपदृ
लंकारा: जवांरसा लेन्त्रियासंस्मृत्तिमिसत्रवत्रपक्लेषा : किरणन्मूमिने– [illegible]
एघुवमादिम्याभेदेपिशवृष्लेपवलेन ...भेदाछ्यवसायाइदेऽभेदरूपाति [illegible] रे.
तैरूपमानुप्राप्तितेति तस्यास्तेषांच अंगांगिभावेनसंकर इतरेषांतुसंसृष्टिरिति लत्वेन [illegible] दृ
ते अलंकाररत्नाकरे एवंप्राप्तित्र्प्रयपरिसमाप्ति वरिवंश्यश्रसहप्रशमननपटुतयाऽभ्यर्जनवतां
शिष्याचारानुमितास्मृत्युक्तनीतकृतितयाप्रमाणवतीग्रंथारंभास्यांगमतोऽभवरितांयोनः : पुष्पित
वाहिरपिहृतां देवता तेयह्वांसमनरूपां मंगलावर्यांश्रिशिष्याचं ...मादिमेपुरंवस्त्रतोचेपुनि

यथा अस्मिन्‌ श्लोके प्रेमावत्‌ प्रहासं गमितं विश्रमादात्‌ तुवंश्यवत्‌ एयमस्त्वयत्‌ अन्यपरसालं
५ कारादिर्विषयः तदवबोधः प्रयोजनं तत्कामोऽधिकारि संबंधश्च प्रथमासंभवतु नेयः इदानीं
स्वयं प्रेमावती प्रशंसनात्‌ प्रमादपित्तमाह विरंचिवनिताकारं चित्तविपंचिकासं... रसमर
माधुरी रससरमाधुरीणांगिरः जयति मम मंदिरकृत्रिमित सिंधुबंधुरमनी निरर्गल वि[illegible] लयोन
नेजानतः रसमारसमन्धिः सिंधुबंधुः समुद्रः अप्याप्रयत्नेन इत्यंभूतेतत्‌ [illegible]
स्याविशेषः नवरसम्लानापेवा नेसारसिकाप्रवृत्तिं सर्वेषामित्याह रसप्र[illegible]
रोप्रसाराः परं भूरे विदधते हृदि मृदिमभाजि काव्याम्नतैः सुधाकरकरांकरंबं[illegible]
द्रवंति शिशिरापिरारूपेन विंध्यवंध्योपला परमिति पदस्य केवलाप्यर्थवात्‌[illegible] दितं
धः अनुपपामुधाकरकराः शिशिरशाशिशिलाएवद्रावयंति तपरूपाः तपासरेस[illegible]
रसहृदये प्रेवमुदमुदंचयंति न पुरुष तर्ककर्कशेष्विति कविगिरांसुधाकरकराणां[illegible]

रूपेन बिंबप्रतिबिंबभावेन साधर्म्यनिर्देशादृष्टांतालंकारः सवह स्वतु प्रासेनत ... त अप्रस्तुतपरसालं
यवैपर्यंपविहितुमाह अलंक्रियमाणवर्तितेः प्रणीतानयोजिता काश्चिन्नायकेनेकं ...न्वेयः इदानीं
निविष्टाः तेऽदीपसा काश्चिन्ननायकेन अत्रालंक्रियाशब्दः साध्यवसानलक्ष... ...रवप्रकृ
प्रतिपादकत्वेऽपरः एकप्रतिपत्तिः प्रयोजनं तोऽदीमसात्तु इतरेण एकपुरु निस्पृते ... ...पला
७ द्विपरलोपदर्शयेणो कुस्तिभरिभिः स्वोदरपरिपूरकैः फलेग्रहिटात्मंभरिश्चेति चर... ...त निपात
नात्साधु नायकोऽरलं तैत्ताव स्वालंकारस्वतेहिष्वस्यमाह द्विभेतेत्तमनायकेन घटिता सेयमप्यालं
कृतिः स द्युता कृतिना विदेह तनयावदेस्हिस्मादि नातत्ता ऽदश कंठकीर्तिपयसे नैस्त्राव हेम्नी
जुषा निल्लासेनमहेंद्रनीलमणिनेव हारेण संसोभते तदेव तावदाह कस्य ततहेकु उपमानशब्द
भिसार्थः तीरमध्येति पेनीलं ताखेत्ते नीलताजने त इंद्रनीलस विशेषः सर्वे संपत्यसाधकेह
त्यक्तलक्षणलक्षितत्वं प्रोत ध्वितं तत्ताहरुगिमाहि विशेषणं इंद्रनील पदे साध्यवसानलक्षणया र

ङ्गुनायकपरं अनाय कञ्जलीयके तत्र नायकघटितेष्व लंकारेङ्कलोके तत्तन्नायकालंकारएवमुह
शामात्सेति शापदर्शनात् तथा विशेषालंकारेण प्रानाद्यरोमवेत वैयर्थ्यशंकातु प्रस्तुतप्रस्ता
5 वेष्वेव न विश्रान्तात्ति र्यग्लोकव्यवहारस्य पर्यवसितः अत्रमेव चानुपपत्तितापि समासोक्तिलंकारः एकेनवरि
त्र्यवेतादित्तरानपितरहता सामर्थ्य स्थितावस्तरयं प्रतानां किं नजायतां कार्यान्तराकुलेनया
वड्गातनानि प्राणानदिष्ठपशसाद्गुरणिकृतानि येषां मनोसिद्धनसारसमानितेषामेषा कृति
र्विततुतां कमपि प्रहर्षं कान्तिवन्तरयुपपद्दशरस्तैनमैमरांकुजयेतिदेषाहान श [illegible] विविन्दप
यतितामन्यः सहितील कंठएवपरं काव्यमिमं शापा अनारंभणीयत्व शंकांनिव [illegible] पां.
संभवनरत्रकाव्य माध्य नासिद्धांतिकौस्वादयोऽपकाव्यं हि निबद्धमागितरप्यारमा [illegible] कां
तासंमिततोपदेशकतयातयेव काव्यप्रियासारस्यात् क्रियते हितहितकृते [illegible] ५
कं काव्यममीमांस्यमिति वदता वक्तव्यं किं विजया भावात्प्रयोजनाभावाङ्गां [illegible]

स्विंतुरूपार्थपर्यवसानाभावात्तत्कतिपयांशबोधकप्रमाणेनाभावाच्चा नाद्यः व कालान्तरे कार एव बहु
वकाव्यस्याविषयत्वात् न द्वितीयः काव्यस्य कान्त्यादिविविधपुरुषार्थसाधक कालान्तरप्रसूत प्र
मांसगया यदपि प्रयोजनतावेगानां प्रधानफले नैव फलत्वव्यवस्थितत्वात् काव्य [प्रयोजनत्वा]त् प्रस्तुतप्र[का]
व्यप्रकाशकारादिभिरुक्तं काव्यं यशसे ऽर्थकृते व्यवहारविदे शिवेतरक्षतये सद्यः [परनिर्वृतये] कारः एकैकस्ये
कान्तासम्मिततयोपदेशयुज इति विशेषेण लंघनं जोषिकं वितनुते कीर्तिं विधत्ते ... हेलाचि
कृतपदपदान् विमलं वितानकं रंहस्य घं दुग्धे स्वादुतरा त्रसा न वितरति स्फारं कलां कौशलं
काव्यं निर्दिशामा बहस्यपि यदि स्मरं रावणं वेत्ते तस्यः परिवृढ्यविचारेण संभावनोपि जसो विसर्प
ति गुणाः सुवर्णस्तु पुरुष अर्थं वरिदं किं तज्ज्ञेयं गुणहृदि काव्यालापाः परिवर्तते वितानं संभाव्यते
यशो विसर्पति गुणाः श्रूयते पुरुषार्थचरितं किं तेन न हरति काव्यालापाः इति न केवलं हेतु
मात्रफलत्वं काश्चिदिति स्वर्गादेरपि फलत्वात् कीर्तिस्वर्गफलामाहुरासंसारं विपश्चितः इत्युक्ते

त्वात् काव्यालापांश्च वर्जयेदिति स्मृत्या काव्यस्वरूपस्यैव निषिद्धत्वे स्वर्गादेरपि दूरोत्सारितत्वेति तृतीय
विकल्पो नावकल्पते निषेधस्य मुख्यरागप्राप्तसमग्रसत्काव्यविषयत्वात् अन्यथा रामायणादेरपि हे
6 यत्वाप्रसंगः स्यात् श्रवणमननादिभ्योपि विष्णुकथाप्रवर्त्तककाव्यनिष्ठीलनमेव श्रेयः साधनमि
ति मन्वानो भगवान् वाल्मिकिर्निर्ममे हि रामायणं असत्कांतेन कांतारपरिवर्त्तनपांसुलां
वाचं शौरिकथालापगंगयैव पुनीमहे इत्यभिप्राय वेदव्यासोपि हरिवंशनिर्माणे प्रवृत्ते सैव
हवालिजनतापहारिणी सुधारणिः संसृतिसिंधुतारिणी पावनेतनामावलिदी[illegible]रिणी सव
र्तस्यदैर्पवृपिसाचिकारिणी स्यादिति नारदीयपुराणवचनैर्विष्णुकथाप्रतिपाद[illegible]ताश्च
ईस्यमानस्याप्युत्तरीये विकल्पे इदं विवेचनीयं किं पुरुषापीपर्यवसायिसंतदसा[illegible]तत
त्त्वात्वादेव श्रमाणनिवृदादेर्हिताहितप्रवृत्तिनिवृत्तिसिद्धेरतथाविधस्यास्यदै[illegible]ता ६
यः तत्साधकत्वस्य पूर्वमेवोक्तत्वात् न द्वितीयः निषेधशास्त्रस्य अन्यपरत्वात् तां[illegible]

प्रमाणत्वात् अथ यमस्यैव उपदेशां तदाह स एव हिताहितप्रवृत्तिनिवृत्तिसिद्धौ कात्स्न्यारितेति तत्त
याभावाद्वैयर्थ्यमिति मैवं अतिशयस्याभावात् तथाहि उपदेशो नाम कर्तव्यं ज्ञामापयणोदयति
रवोधकं पौरुषेयमपौरुषेयं वा वाक्यं तदेव शासनात् शास्त्रं तदुक्तमाचार्यैः शिष्यः शास्त्रं प्रभुसं
वीतिस्पेन्द्रकृतकेन उसापेतोपदिश्यते तत्शास्त्रमभिधीयत इति सा चोपदेशस्त्रिविधः प्रभुसं
मितः सुहृत्संमितः कान्तासंमितश्चेति तत्र प्रभुसंमितो वेदः शब्दप्रधानत्वात् यथा लोके प्रभुर्वदनमा
त्रेण भृत्यः प्रवर्त्तयति निवर्त्तयति च अन्यथा दण्डमापादयति एवं वेदोपि शब्दप्राधान्येनैव नि
योज्यान् यथायथं प्रवर्त्तयति निवर्त्तयति च विपदे प्रति वा यं स्थापयति अत्रार्थस्य प्राधान्यम
त्यागः न स्वरूपतः तथात्वे तत्र प्रमत्तप्रलपितवदप्रवर्त्तकत्वे च वेदस्य स्यात् शब्दश्चात्र वि
धिवत्स्यापोपलक्षितं वाक्यं तस्य प्राधान्यं प्रवर्त्तकत्वं तेन शब्दप्रधानं शास्त्रं प्रभुसंमिति लक्षणे
चोक्तं भवति ननु पुरुषप्रवृत्तिरूपां भावनां विदधानः प्रत्यय एव प्रवर्त्तकः तस्य प्रेरणार्थे विधा
नात् तत्कथं वाक्यं प्रवर्त्तकमिति चेत् प्रत्ययप्रवर्त्तकमिति व्याकरणं सर्वविशिष्टं इति कि

नाचकलङ्कत्वात् तदाकलनेवाक्यमेवप्रवर्त्तकमितिकिमिति नावासासीत् नहिभावयेदित्युक्तेक
श्चित्प्रवर्त्ततेकिंत्विदमनेनभावयेदित्युक्ते तथासति-अंसमयविशिष्टभावनाभिधायी प्रत्ययः
7 प्रवर्त्तकइतिवाक्यमेवप्रवर्त्तकमित्युक्तंभवति इदंमुदितमाचार्यैः कारिकायां क्रियाप्रवेदि
तैः शब्दैः समर्थः प्रत्ययोविधौतेनप्रवर्त्तकं वाक्यंशास्त्रेस्मिन्प्रोदितोच्युत इतिततोवेद वा
क्यानामन्यथापाठे अन्यथानुष्ठाने अननुष्ठानेवा महाननर्थस्यात्पः अध्ययनविधेःफल
वदर्थाववोधपर्यन्तत्वात् तेनप्रभुसंमितोवेदः सुहृत्संमितः पुराणादिः अर्थप्रधानत्वात्
अन्यार्थोवाक्यार्थपदार्थः तस्मात्प्रवर्त्तकत्वात् तत्प्राधान्येनप्रवर्त्तकत्वमेव [illegible]विवदात्मकाः
पुराणादयोवेदवदेवंकुर्यादितिविधिवलेनप्रभुत्वंप्रवर्त्तयितुंनेशतेकिंतु दं[illegible]षक
याशरीरवर्णनद्वारासुहृदिवप्रवृत्तिमिरनुनायप्रवर्त्तयति कान्तासंमितोपदे[illegible]ति
प्रधानेशास्त्रेकान्तासंमितमितिलक्षणंयथाकान्ताकटाक्षवीक्षणलावभावा[illegible]यं
त्तितथाव्यंजनाव्यापारेणैवसर्वंकार्यंकारयति एवंकाव्यविद्यापिशब्दार्थतद्गुत[illegible]

ध्वंजनीद्वस्य सहृदयहृदयाह्लादित्वात् लोकोत्तरचमत्कारकारित्वाद् रामादिवत्प्रवर्तितव्यं न रावणव
दिति व्यंजयन्ति सरसतामापाद्यैव शुष्कः कर्तव्ये प्रवर्तयति निवर्तयति वा कर्तव्यादिति काव्यस्योपदेशं
तरां विशिष्यते यान्तिरयं किं नापि पंचमः मूलप्रमाणाभावेपि काव्यविचारशास्त्रस्य प्रवृत्त्युपपत्तेः इ
ष्यते हि मूलप्रमाणाभावेपि पदार्थमीमांसात्मकन्यायवैशेषिकशास्त्रयोः प्रवृत्तिः उपलभ्यते च
पदमीमांसायाः संचारः तद्वदत्रापि भवेष्यति अथ पदस्य ससाधुत्वाधातोधोतश्च इत्यत्र अध्ययन
विधिः प्रतीयते तस्य फलवदर्थावबोधस्तात्पर्यसिद्धा अर्थावबोधश्च द्विविधः पदार्थगोचरो
वाक्यार्थगोचरश्चेति द्विविधो विचारसाध्यः तत्र वाक्यार्थज्ञानस्य पदार्थज्ञानपूर्वकत्वात् त
स्य च साधुपदाधीनत्वात् पदसाधुत्वमीमांसाया कर्तव्यतापि अध्ययनविधिनैवोपपादिता
अनंतरं चरमस्य व्याहृत्त पदार्थबोधसिद्धये पदार्थविचारात्मकयोः न्यायवैशेषिकशास्त्र
योरप्यारंभस्तेनैवोपपादितः एवं वाक्यार्थविज्ञानाय वाक्यार्थमीमांसाशास्त्रारंभोपि नञु
त्रापि मूलप्रमाणं मृग्यतेति अत्रोच्यते कृत्स्नासंमितत्वया सारस्येन कर्तव्याकर्तव्ययोः प्र

वृत्तिनिमित्तजनकत्वात्काव्यस्योपदेशांतरमतिशेतेऽवा न ध्वनिप्रधानं शास्त्रं कांतासंमिततपि
8 तिलक्षणं वा वाच्यव्यंग्यध्वननप्रकारविचारसंततस्तोऽवबोधो इति काव्यमीमांसा कर्त्तव्यतापि स्याप्रति
ह्या उपलभ्यंते च बहूनि श्रुतिस्मृतिपुराणोपपुराणेषु काव्यगुणप्रतिपादककाव्यकर्त्तव्यताप्र
तिपादकानि वचनानि श्रुत्युपप्रस्तावस्यचरितमुदाहरणं महति कीर्त्तये च जगन्नाथं वेदेषु वापि स
मीरयेत् कृतं तत्प्रश्लोकगुणानुवादात्तु मान्विरच्येत विनापशुघातात् प्रतिपाद्यं काव्यं वंधस्य
यशसः शरीरं विदुः अकीर्तिकीर्तिनो चैव सुकवित्वविजानां कीर्तिस्वर्गफलामाहुरासंसा
रं विपश्चितः अकीर्तिं तु निरालोकनरकोद्देशं इति तस्मात्कीर्तिमुपादातुमकीर्तिं च व्यपो
हितुं काव्यालंकारशास्त्रार्थः संपाद्यः कविपुंगवैरित्यादीनि अत्र पुराणं भारतवचनानां वे
दरूपत्वेन प्रामाण्यं निर्विचिकित्समेव पुराणं पंचमो वेदः भारतं च पंचमो वेदः तयोर्वेदत्वेनै
स्मृतीनां च पक्षे दृष्टत्वेन प्रामाण्यं स्मृत्यधिकरणे निर्णीतं ननु काव्यालापांश्च वर्जयेदिति
स्मृतिवोधितत्वादेतस्मात् स्मृतीनां रागाद्विमूलत्वं वक्तव्यं तदुक्तं रागद्वेषमदोन्मादप्रमादात् ८

स्यात्तु स्वतन्त्रका नोऽपेक्षितुं शक्याः स्मृत्यप्रामाण्यहेतवः इति तत एव वेदसज्जेनीयवासोग्रहणास्मृ
तिवदप्रामाण्यमिति चेत् नैवं कथंचिदपि प्रामाण्यानिर्वाहे अप्रामाण्यवर्णनं प्रकृते तु व्यवस्थया
प्रामाण्यं निर्वोढुं शक्यते तथाहि यद्विनिबद्धस्मृतिः काव्यमात्रं गोचरयेत् तर्हि रामायणादेरप्र
छेदः स्यादिति न्यायानुगृहीततत्तद्विशेषवचनानां बलवत्त्वात् तदनुरोधेन सामान्यनिषेधो
ऽस्त्वकाव्यविषयप्रामाण्यमङ्गीकृत विशेषस्तु तत्रैव स्वार्थे निष्ठति यत्तत्तथा निरङ्कुशं प्रामा
ण्यभङ्गे रक्षितस्मृतीनां प्रामाण्यं व्यवस्थाप्यते अतो न कश्चिद्दोषः अपि चैवमपि काव्यमी
मांसाया मूलभूतप्रत्यक्षाभ्यो विना न वैदिकंमन्यः परितुष्यति नैव वा न तर्हि तदुपन्यासेन भवे
तं परितोषयिष्यामः तथाहि अध्ययनविधिः वैदिकपदपदार्थवाक्यार्थमीमांसानां प्रयो
जक इति हि तथोक्तं स एव विधिः काव्यमीमांसाप्रयोजकोऽस्तु स सेव हि प्रापयसो वेदेष्वपि का
व्यलक्षणलक्षितानि अदोषाणि सगुणानि सालङ्काराणि वाक्यानि गुणेन अर्थव्यक्त्यादयः
तेव यदेकस्मिन्नपेक्षैरसनेपरिश्रयति ह्लादोऽसंभवेति अलङ्कारास्तूपमादयः अतेषां

योनिमेतु भ्रमान्नवाणाइवे भुविभिन्नित्याद्यौ संतिविंसद स्यात घनेयोजनानीत्यादौ अतिशयोक्तिः प्र
णेतु परवाहन् असिंधिपणेइत्यादौ रूपकं यस्यात् शांतः प्रहरानशेषकं उपेक्ष्यमेपरामशृञ्जापेव
१ पत्यो नुसतीमुखासाइत्यादि शृंगाररसः तेषाममुरागीतिस्य: धरश्रासन्निस्यादिषु वीररसः
योवा अस्य पशुपतिर्मांसमित्यादौ विभत्सरसः कोमोहः कः शोक इत्यादौ शांतरसः एवम
न्येपि गुणालंकारास्तत्र तत्र द्रष्टव्याः अतेस्तदेववोधनार्थं गुणालंकारत्सादि प्रतिपादकका
व्यमीमांसारंभो व्यक्षयन विध्येनुमत एवेतिसैं तोष्ट व्यमाप्नस्यता नवतु देशविप्रास्यानेषु
काव्यमीमांसायां अपरिगणनानुपादेयत्वमिति शांकितं तर्हि रामायणादेरप्यनुपादेयतास्या
त् तस्माद्विषय प्रयोजनसम्बन्धानिर्विषय स्यान्यपरत्वानुलग्नमानसमानुबद्धकाव्यमीमां
साशास्त्रमारंभणीयमिति सर्वमनवद्यं धर्मार्थकामोक्षेष्वपि भवनविदितेवारणास्यान्तेपे
यः संजातो यश्चमांवाकृतेतत्कृतफलं पर्वते शस्यमाणं काव्यालंकारत्तसारावृत्तिरचनत्तको ८
नाटकादिप्रणेतुस्तस्मालंकारशास्त्रे रघुपतिचरित्रेत्यादिषु मायंतरंगः इति श्रीमत्त्रिभुवनविवि
चित्रवाराणसीवंशपयाकरप्रभातमानुतापदेवाकरप्रमाणपारावारपारीणश्रीमन्महामहोपाध्या श्री

यप वीतन्नाप पंडित मंडलेश्वर सूनुना पल्लमांबा गर्भरत्नाकर परिजातेन निर्मलाचार फलेन चतुर्दश वि
द्यास्थान सिंहासन कृतविद्यान्तेवासिना धर्मसूरिणा विरचिते प्रसाद गुरुलेतिल कयशोधन
सार साकुर श्रीहृते साहित्यरत्नाकरे नाम नि अलंकारशास्त्रे ग्रंथारंभ संपूर्तिं नाम प्रथमस्तरंगः १

अस्याः मंदिरमंदिरा प्रणयिनो देवस्य रामालनः स्वंगतुंगतरंगरिंखणभरै रंगा हृतताण्डवः ताह
गनिर्मलधर्मसूरिकविताकल्लोलनीवेल्लितैः कल्लोलैः कलिमनोहरो विजयते साहित्यरत्नाकरः
अथ पद्मकृति नायके रघुनायके नायकगुणे नामहमहाकुलीनत्वं प्रदारतावेत पामहत्वं वाग्विद
ग्धभावो सैतेजः श्रियः भक्तिकतो ज्वलत्वम पीतगुणे जायते नायकस्य तत्र महाकुलीनता मा
हे अत्रावासः कथमस्य दादि वचसां वंशोरघूणां भवेत् यस्यासात्स्वभवस्थित्ततिजुभूजा नुस्थि
वेशमयः पत्नीभूतभगीरथस्य दुहिता गंगाजयत्यावनी यत्र क्वापि समागतः किमपरं रामात्म
नः श्रीपति उदारत्वं यथा प्रत्यासन्नभुधां श्रिवि वसु कुबेरस्येतस्य अलं वना प्यंबुत्कावनन्
लारत्नरवनिः ततः प्रासादस्य प्रासनाः कुंदर्भो विदेषं कुबेरेन्द्र मणीसंलापलीलारसेसभुक्ताः

कथयंतिराघवविभीषणौ दार्यमित्यकृतं सर्वस्सर्वस्य हेश्वर्यं प्रिहाभाग्यमुदीर्यतीयथा आचक्रवालवसु
धातलचक्रवालंसर्वैर्निराधिपत्यः कुमुदंसुरेंद्रः नीराजयंतिरघुनंदनपादपीठं कोटीरकोटिघटित
10 स्फुरद्रत्नदीपैः कृत्स्नवसुंधरातुर्यं वैरंग्यमपिधीयते यथा सीताशोकमपास्यदैन्यममुद्रांकोयस्मिं
दोदरी कंठमंगलसूत्रमात्मलघुतामेकेभल्लोपो लुनात् हे लोकललितसमशालविततेः इवेता
तपतापतस्थेतुः स्तस्य विदारक्षता विवरलेख्यलापिजिलापते तेजः स्थितापाया ततो हस्कुप्रोद
दोषाचरतिमुदमितरो कंठनाकंठशक्तेः सर्वत्रोज्जंभमाणस्फुरन्नरघुमणिस्फारतेजः रवरांशोः तत
ध्वस्तो रुमाकुंडविमलत्तरविघल्लीरनीरंध्रगगनेंदिवा एवस्फुरंति भुतिफलितततनोनेनैकैक सप्र्पाः
अत्रबलं तु शकाशकस्फुरद्भुजलतितलक प्रतापसर्पसगगनजहतपरिस्फुरिते एवैकैकस्मिन्नलं
डेप्रतिफलितमूर्तेः प्रतिबिंबाएवएकैकसूर्याः संतः स्फुरंति नतुतद्दितरे सूर्याः संतो स्यपन्हवा
लंकारभेदः अतिशयोक्ति रूपकश्लेषाभ्यतेषां च संकरः धार्मिकत्वं यथा तातसमावरणा
दनंगतवतः संत्यज्यराज्यश्रियंवैकव्यामनिकारिणभ्रमरतप्रदेष्यतावर्तितः यातायाहि
तसो दरापशरणं लंकाश्रियं पष्टतस्तस्मादाशरथेः श्रेष्ठरनरे ष्वेकोनवक्षसोजनः तुज्ज 20

त्वं सौन्दर्यं यथा यत्सौन्दर्यमवेद्य जितमुनयो जातां तु यत्केशिना धैर्यं नार्थद् वापसार्य स हसासंस्कृत्य
लेजामपि संयोगं किं तव वद इस्वभिदधे वोराणि केस्तत्त्वकारणमस्य केनु कामरूप विभवः स्त्रीमात्र
नेत्रप्रियः यदित्ति भिन्नपदं अपघनायकस्वरूपं निरूप्यते कीर्तिप्रतापसंपन्नः ७ मध्ये त्रयमलसार:
धुरंधरश्च गुणेनाणान्तनायकः परिकीर्त्यते तत्र प्रतापसंपत्ति प्राग्दर्शिता कीर्तिसंपत्तिर्यथा नग
स्ततमसान्त्वा हिमसितिनोदर्शनेनो कर्बितीनैवासंगतिविनवांकि तत्तु नैपाद्रिकश्चारणि लोकालो
कनग्नं इत्येघनविधौ नोपंगुन्तावंगतो निर्दोषो गुणेसगराड्रघुपते जातो यश श्रंदम: यथा वा जेढ़
लागुष्टसागराड्रघुपतेनिर्जितदोषाकरादासात्कोप्यविपक्षव: शुभयशो मन्दारमुनिरूह: नाना
मखरवीजसागररसान्तगर्भे प्रितो विभातिव्रलं जानिफतानि यत्रवरूपः संप्रति पसंज्ञा प्रति वेला
शादेनद्यावपिरूलकालौविवर्त्तितौ तेनोद्धेलपदेन देशकालनियमिता स्त्रसिद्धसागराजामगुणेसा
गरस्य व्यतिरेको दर्शितः निरुत्तदोषाकरादित्यात्राचितत्पेव अविपक्षोव: इत्यपदेन लव व्यतिरे
कस्य: कीर्तिपिते विपक्षवेनापिरहितः नानाम्बराण्यवबीजानि सागराण्येवरसा: अत्रमत्रेवं रूपका

तिशयोक्तानां शंकरः विभ्रती स्तत्र वानेत्रंस्म कस्मेति वैकल्पिकोऽनुपभावः धार्मिकितोरायविलोता
देवतद्भयसंपत्तिरुक्ता तद्भयपत्तुस्यकौशिकः कामोप्यप्यसिद्धएव धुरंधरत्वं यथा आचार्यवान्
॥ वरस्खिलि इत्यादि सादरा कस्यवान्तश्यपन वानपिदानवारिः दिक्पालका विदधुस्ते मयानवे
यदि मेरुलेर घुपतेधरणींदधाने यथावा प्रद्युवंदनश्रीतरामना नोकेति विजहौनिवासरवेदं
अतिनिष्ठुरकूर्मेरवपरिाये विषतिद्वेषितमेगीनागभागेगणाः स्तत्वं यथा शेषाश्वेतरूपाश्चपि
एषयुषो सर्वेप्यनाशाय्यषः सर्वज्ञा अवतुमदी यमिमितां वाच्यं वदेयुः सदाशदाम्रक्रमवर्जिता
यदिसमस्ताव्याभिधा तत्र मानाक्रांता अवि वसयारघुपतेस्तत्राप्यगणपातगणाः अत्रसर्वपदं य
थायथं संवध्यते तत्रगुल्मलतादयश्चतुर्भूरथांता जीवाः चतुष्पदिं परिमितां मितिवाच्येनोक्ष्य
त्वादिपदानि तत्र पदत्रयं पाताणीनो नेश्वारयितुं स्यात तेनुरीयमेव वदंति अयमर्थोऽत्र तादिवाक
परिमितानीतित्र्यतिसिद्धः वदेयुः संभावनायां लिङ् वदनं संभावितं चेदित्यर्थः समस्तेति तद्द ११
तोदृश सर्वेवो धककतेऽविलं वानुपपत्तेर्विशेषातिप्र सावात्तिशयोऽत्र तनुत्राणिते त्रिशंकरः सवे
इतिभावः तत्रापि तथापास्तत्र अतिप्रायोनिगत्वानयन स्वभावेनतेषिकमर्यानुपपते १

नायकश्च चतुर्विधः धीरोदात्तो धीरोद्धतो धीरललितो धीरप्रशान्तश्चेति गंभीरस्सारसंपन्नः कृपावानविक
त्थनः परकार्यपरायण आहितो धीरोदात्तो निगद्यते गांभीर्यं हर्षामर्षादिष्वंतःकरणविकारानुत्पत्तिं यथा राज्यस्था
ने वा वनस्थो भवति रघुपतिस्तुल्यवृत्तेश्च कोशः कैलासोद्धारणेशप्रणयपतितगुणेन कृता त्रावं
णस्य सीताश्लेषाभिलाषा विपक्षे विज्ञाले विपिने समस्त शस्त्राः कृत्यं वान लज्जासिंधोस्तु मनुजस्य वनान्त
वदनः किं नरेशीयमानः चंचो विकत्थनो दृप्तो वली धीरोद्धतो मतः यथा रेरे लंकेश रामं किमिति
मनुष्य शीति स्मरे त्रिपुरारि क्रोधप्राप्ता पाति कांजह तजरस भवान् सम्यगावम्य वंशीताप्राणकृती
नां घरमति कृछ्रिनो नौ द्विजिह्वाप्रणवापूर्नकांतस्तत्कालरवंजम्बलं कवसहतो यमप्रभावंभजंते
स धीरललितो नेता निश्चितो भोगलंपटः यथा राज्याभिषेकशमनंतरकालमेव रामेण सादर
समर्पितराज्यसलक्ष्मीः ... सत्यज्य नेत्रनिरतो नरतोवत्सवे धीर
शान्तः शांतिधैर्यादिप्रोविप्रो निगद्यते यथा गंगादीनां नदीनाम ... नेहंससं ... माने
स्नानापूताः प्रशांताः शुभशितमभितन्य ... संतः संतोषवंतो महितमहितद्वा
मनामानिराम ... एते नायकाः सर्वरससाधा

णाः॥ अनुकूलो दक्षिणश्शठो धृष्ट इति चत्वारः शृंगारनायकाः॥ एकायत्तोनुकूलः स्यात् यथा ध
म्मिल्लं दरफुल्लमल्लिकदलैरुल्लासयन्मालसं स्पष्टे कस्तूरितिलकं कपोलकुचयोर्निर्मायपत्रांकुरं
12 रे ऽत्तंसमिवि निवेश्य मनुष्यगणनाभिः सीतां स्वयं स्मयितां रामः॥ अऽजति कानककापुकिलत्तमो वीवियं
वीरवैः॥ तुल्योनेकत्र दक्षिणः॥ यथा विद्याप्रोद्विलासिनी नीरन्ति शाकंठे गल्तस्तस्वयं नदे व्यास
ततावलेवितभजोराज्यश्रियारंजितः॥ कान्ते कान्तिवधूजनैः परिहितः सत्कान्तिसाम्यं ततीरतैप्रि
ष्टतनु विदेहतनयायामेकैव धत्ते विभुः॥ नायिकामात्रे वितातविप्रियः शठः उच्यते यथा गूढं त
यानायकगोपितायामगेत्तणसा मुकुटे त्वदीयेहेषा मयास्तावहि मत्सरमाना शार्दूलेतवता तम
ध स्तातस्वं व्यक्तापराधो निर्भीको धृष्ट इत्यभिधीयते यथा वीरश्रियो वश्चितेपरिभोगचिन्हं सं ल
स्यते तेन मम्मिदं त्वमसेवृशात्तु सर्वमयाहि विदितं चरितं तदीयं तत्किंच तारयसि मां विनयैरलीकैः
एतेषां नायकानुकूलेनैकमात्सगठमर्द विरस्वैर विदूषिकाः सहकारेण किंचिदूनपीठमर्दः क
लाकुशलो विटः संधानकुशलश्चेतो हास्यप्रायो विदूषकः॥ अंगेषु यथाः प्रारामनमेपत 22
वचपण्णः स्वनानक कोप्यद्भुतो जयति संपत्ति पीठमर्दः॥ यः प्रावमस्मिजतरवनयस्वराणां

राज्यश्रियं स्तव चिराय वशां वदत्वं इतरेषां स्पष्टमुदाहरणं अथ अष्टविधाः शृंगारनायिकाः नि
रूप्यंते स्वाधीनपतिका सैका तथा वासकसज्जिका विरहोत्कंठिता चैव विप्रलब्धा च खंडिता क
लहांतरिता चैव तथा प्रोषितभर्तृका: तथाभिसारिका चेति नायिकास्तु अष्टधा मता: स्वाधीनपति
का सा स्यात् यया पत्या नित्यं लालिता यथा दोलायामपि रोपयन् रचयन् ललनेरंगे लपन्नादं तु केलिका रा
नन मंजुवंजुललतिता कुंजे संचारयन् स्वेदान्मोधने सारसारस्यजसं संमोदैत छंतिं नयनज्ञो लाल
यते विदेहतनयां प्रत्यागतं संगिनौ केलीगृहे तथात्मानमलंकृत्य स्मरातुरा प्रतीक्षते या स्वपि
ते सा स्यात् वासकसज्जिका यथा केलिसद्मनि सज्जे तेऽपि तवती स्वांगं प्रभूषितं पश्यंती प्रके
रेण विस्मितिरते संकल्पयंती क्रमे इष्टेति दिवसान्ते समयस्यासन्नतया वेणुरवोलापेन वतः प्र
तीक्षणपरायणा प्रागुक्तां कृष्णः विरहोत्कंठा विरहोत्कंठिता मता यथा हस्ते न्यस्तमुखं
भुजा नवरतं हारे विघत्ते स्थितिं तन्मार्गे वलितं सखीजनमपि त्यागे च समम्मते एकांते विवस
वि प्रियसखी पन्नाङ्कुरः प्रेषयस्या हारादि परां पुरस्वारपुष्यते त्वय्येवासा वर्तते यथा वा कंदर्पो वि
रहानले ममसखी वास्ति स्नावकारांगला चेत्सुखस्थितवापूर्वेंदुकिरणं प्राणसंहरकांडं छरान् वंचन्

तनच्छ्तारेषु विकरैः श्वेत्रावलैः सांप्रतं हंतो रीपयति प्रियो रघुपतिर्न्नायिका प्रेगतिः प्रियेणैवं
चिंतां द्वेषा विप्रलब्धा स्मरातुरा यथा श्वसितमदितमेतत्समसंकेतेतं मेघ्रि शिरयति हि चंद्रोन
त्वहो रामचंद्रः अजेनिरजनिकालः सांप्रतं यातयामः स्वभवनमपि सख्यः सत्वरं यातयामः
13 अहो इति खिदे कुविन्नो तत्रैव कांते खं जितेर्ष्या कषायिता यथा मम वच्यायोगो नातत्त्वः कुवि
दधः हृतजीवनाय स्मान्वितत्तु हि नवाप्पवोनेलि सा: लीनश्चिरं पोका सिता लिगिरो विव
ध्वान्तप्रलाति पादपतने नत्रवः स्हर्ष निरस्य दयितं कोपात्पश्चात्तापमुपागता कलहांता
रिता नामकला विन्निरूद्राहृता यथा प्राणेषु च विरं चिना मम कृता वाल्मप्र तन्मारणः पं
चैकत्मपुवस्त ध्यायितन्नयं तेभोपमया शंकितेयहं प्राणमहेनेरा घुवमयंय त्याग्विनासंस्थि
ता कोपादेषवि प्रयतं स्मरशरत्राहेनेग संक्रयं देशांतरगाते कांते खिन्नायोषितस्मे ते का
यथा रावेगाच्छत्स सुरविजयं कर्तुकामेव नां तं नवं दि न्याद्दिनशसिकला पांडुरः कांतिशूरः
केदर्पाग्नि दीपति वपुर्विसमाल्यं गारमेषा मंगा वैके न लितपटल्पी रूपकोपमुद्रं अनुराग
एदयः अनुरक्तास्वयं याति कांतं या सामभिसारिका यथा रावणेव रत्नात जेर घवं मदनातुरा प्र १३

त्रिपदे निदाघार्त्तोद्यानलीनमलयपद्मं यथाम्बा घोविद्धि घोरस्वुरस्तत्वि तिरजः स्फारो धकारा हृतेसं
पङ्क्तिमुखेहृपाणलतिकाहूतीहृत्तालैवनाथुंडलद्युतिर्जंघरांवरधाएम्ररोपमेफोत्सुरवीश
२० त्रैभारधिसारिकारघुपतेरंसमालिंगति एतान्युपन्यासमभ्यासगत्येदेन त्रिविधा भवंति तासां स
रूपं रसतरंगेनिरूपयिष्यामिः ताः पुनः पद्मिन्यादिभेदेन चतुर्विधाः तासां स्वरूपं कामशास्त्रेष
सिद्धमितिनेह प्रपंच्यते अथेदानीमुक्तलक्षण विशीष्टस्यनायकस्य कथाशरीरप्रवर्त्तकं काव्यलि
लक्षणपिछुएडे तत्सामग्रिं दर्शयति बीजेहिति स्याकवितालतायाः प्रांचो वदंति प्रतिभा विशेषं
शक्त्याख्यशास्त्राधिवदो धनादिमल्लावसेकादिकमीरयंति प्रतिभेत्यात्मकोपसर्गेऽस्याः अ
केतरविकारकेसंतापामिति करणार्थता प्रतिभात्यनयेति प्रतिभा स्फूर्तिर्व्युत्पत्ति चिबपामति
रगणानिगम्बरा बुद्धिस्तत्कालिकीहेमाभस्ता त्रैकालस्यगोचरा प्रज्ञां नवनवोन्मेषशालिनीं प्र
तिभां विदुः इत्युक्तलक्षणा प्राचीनजन्मकृत सुकृत विशेषसमुत्पादिता शक्तिः यां विना कवित्वैव न
प्रसरेत् प्रसृतं वोपहसनीयां स्यात् तस्या विशेषणं छेकोधस्तं कवितालतायाः बीजं प्रधानकार
णं प्रांचः प्राहुः काव्यनिरमाणस्येतीनिरा सुमशब्देन कारणं दर्पालिनी यानि अथादिशब्देन

गजतुरगखड्गादिशास्त्राणां परिग्रहः यथाहि क्षितिपाथः पवनादीनां कारणत्वेऽप्यंकुरोत्पत्तौ
अंतरंगत्वात्प्राधान्यं बीजस्य एवं प्रतिभासत्कारेऽपि कवितोदये अंतरंगत्वाद्व्युत्पत्त्यभ्यासावि
हतिदोषनिराकरणप्रभृतिविश्लेषत्वात्प्राधान्यमिति भावः अधुना काव्यसामान्यलक्षण
14 माह सगुणालंकृतौ काव्यं पदार्थौ दोषवर्जितौ यदशब्देनात्रपदसंदर्भात्मकं वाक्यं ल
क्ष्यते तत्रैव काव्यलक्षणसंभवात् पदं च विभक्त्यंतं वेद्यं सुप्तिङन्तमिति पदलक्षणस्य
प्रत्येकसमुदायपक्षयोरव्याप्त्यसंभवदोषग्रस्तत्वात् पदं विभज्यते वाच्यकं लक्षकं चैव
व्यंजकं चेति तत्त्रिधा आद्यं लक्षयति साक्षात्संकेतितार्थस्य बोधकं तत्र वाचकं संकेतितो गृही
तसंबंधस्त्वर्थः ननु कोऽयं शब्दार्थयोः संबंधः न तावत्तादात्म्यं विलक्षणतया प्रतीतेः ना
पि कार्यकारणभावः शब्दस्यानित्यत्वे गगनकार्यत्वे चार्थेन सह कार्यकारणभावाभावात्
नापि देशकालाविनाभावः भिन्नदेशकालत्वात् नापि संयोगः शब्दस्य द्रव्यत्वेन गुणत्वे वास्या
र्थेन गुणेन द्रव्येण वा तद्योगात् नाप्यर्थस्मृतिजनकशक्तिरेव संबंधः अगृहीतस्य तस्य १८
कार्यानुपयोगात् अन्यथा व्युत्पन्नस्यापि शब्दादर्थविशेषप्रतीतिप्रसंगात् ग्रहणे वे

तायां स्वजन्यार्थस्मृतौ च स्वानुमानादन्योन्याश्रयप्रसंगात् नापि स्वं स्वेस्मृत्या तदनुमानानु

त्तरोत्तरस्मृतिजन्म अनवस्थाप्रसंगात् किंच पत्रसंबंधिदर्शनात् संबंध्यंतरस्मृतिस्तत्र

सादृश्यविरोधादिरेव संबंधो नियतः स च प्रकृते नास्ति तस्मान्न शब्दार्थयोः संबंध इति

अत्रोच्यते अस्तु शक्तिरेव संबंधः स च संकेतग्रहणकाल एव गृह्यते तज्जनितसंस्कारः श

ब्देन समुद्बुद्धः सत्तामात्रेणार्थस्मृतिं जनयति न त्वर्थप्रतियोगिकसंबंधविशिष्टशब्दज्ञा

नमर्थस्मृतिहेतुरभ्युपगम्यते न चासत्तिसंबंधस्यापि विशेषणकोटिनिवेशने तत्संबंधां

तराभ्युपगमप्रसंगात् अर्थस्यापि संबंधे विशेषणतयापगमनमवगतत्वेन पुनस्तदवग

मायशब्दवैयर्थ्यप्रसंगाच्च यत्तूक्तमन्यत्र सादृश्यादिरेव संबंध इति तत्र वक्तव्यं किं शब्दा

र्थयोरपि सादृश्याद्विनाभावः उत शब्दार्थवदन्यत्रापि तन्मात्रादिति किं वा तथाभावा

त्प्रकृतेपि स्मृत्यभाव इति नाद्यः शब्दार्थयोस्तदसंभवात् न द्वितीयः अन्वयव्यतिरे

कसिद्धत्वात् न तृतीयः अपि शक्तिसंबंधमंगीकृत्य स्मृत्यभाव आपाद्यते उत संबंध एव ना

स्तीति न द्वितीयः कार्यगम्यत्वात् स्मृतिलक्षणसंबंधस्य नाद्यः ममपाताबंधेतिवत् स्मृति

क्तेनैनशक्तिरस्तिसत्तिर्नास्तीति व्याघातात् तस्माद्व्यक्तिसंबंध इत्यन्वयं व्यमुखेन वाचकं भेदं
विवक्षन्वाच्यभेदमाह जातिगुणक्रियाद्व्यं सांकेतिकं जातिरेव वा तत्रैतावत्सत्येवास्य श-
शब्दस्यापि मर्परेति समयग्रहे शब्दादर्थविशेषप्रतीतिः अन्यथा नैसन्वयव्यतिरेकाभ्यां
15 संकेतसहकृत एव शब्दोऽर्थं बोधयतीति सर्वसंप्रपन्नं संकेतग्रहश्च जातिगुणक्रियाद्रव्ये
षु जातावेव वा जात्यालिंगितव्यक्तौ वा अन्यापोहे वा मतभेदेन भवति ननु व्यक्तीनामर्थ
क्रियाकारित्वात्तत्रैव संकेतग्रहः किं न स्यादिति चेत् तत्र प्रष्टव्यः किं सर्वासु व्यक्तीषु उत
तत्रैकदेशे तेन व्यभिचारात् किंच व्यक्तिसंकेतपक्षे गौः शुक्लश्चलो डित्थ इत्यर्थभेदाभावे
न पर्यायत्वप्रसंगः यातु व्यक्तिः स्वसमानव्यक्त्यंतरबाहुल्यरहिता यथा आकाशव्यक्तिः सा
तादृशी व्यक्तिरेव शब्दार्थोऽस्तु आनंत्यव्यभिचारादिदोषाभावात् इतरास्तु व्यक्तयो जात्या
लिंगिता एव शब्दार्थाः केवलजातेरेव क्रियासु अन्वयतया पुरुषप्रवृत्तियोग्यत्वाभावात् प्रत्येक
मसंकेतादृत्वेऽपि भिन्नलिंगत्वयोः प्रवृत्तिनिमित्तत्वमुपपद्यते उक्तविधया विशिष्टस्यैव शब्दा
र्थत्वे प्रामाणिकं गौरवमपि न दोषमावहति ततो जात्यालिंगिता व्यक्तिः शब्दार्थः इति नैया १५

यत्का प्राहुः वाच्याः अतः सर्वस्य तत्क्षणिकत्वात् सामान्यस्यापि कल्प्यमानस्य तथात्वेन अन्यायो
ऽयं शब्दसंकेतनिकेतनमाहुः शाब्दिकास्तु जात्यादिचतुष्टयमपि यथायथं प्रवृत्तिनिमित्तमूचुः
उक्तं च भाष्यकारैः गौः शुक्लश्चलो डित्थ इति चतुष्टयी शब्दानां प्रवृत्तिरिति गवादयः शब्दा
जातिवाचकाः जातिर्नाम भिन्नेष्वनुगतबुद्ध्यालंबनभूतस्तत्प्राणप्रदो धर्मः उक्तं हि वाक्यप
दीये गौः स्वरूपेण न गौर्नाप्यगौर्गोत्वाभिसंबंधात्तु गौरिति शुक्लादयः शब्दा गुणवाचकाः गुणो
नाम लब्धसत्ताकस्य विशेषाधायको रूपादिर्धर्मः पाकादयः शब्दाः क्रियावाचकाः क्रियानाम पूर्वा
शब्दा परीभूतावयवो धर्मः डित्थादयः द्रव्यवाचकाः द्रव्यं नाम वक्त्रा यदृच्छया डित्थादिषु यथेच्छमुपाधि
त्वेन निवेशितं डित्थादिशब्दानां स्ववर्णबुद्धिनिर्ग्राह्यं संहृतक्रमं स्वरूपं ननु आनन्त्यव्यभि
चाद्व्यक्तिसंकेतं विहाय जात्यादौ संकेतः स्वीकृतः तत्र जातेरनुवृत्तत्वेऽपि गुणक्रियायदृच्छा
शब्दानां अनुवृत्तत्वाभावात् तद्दोषस्तदवस्थ इति चेत् मैवं गुणादीनामपि एकैकत्वात् गौरात् शु का
क्तिस्फटिकादिषु शुक्लगुणस्य भेदे न प्रतीतिर्भ्रान्तिरेव दृश्यते च वस्तुतः तत्तदंगेषु प्रतिबिंबितस्य

रवैरेकस्यापि तत्तदाश्रयभेदेन भेदाध्यारोपः तदेवं जात्यादिवत् तुल्यमपि यथायथं प्रवृत्तिनि
मित्तमिति स्थितं ॥ अन्ये तु नरूढपक्षेप्यपरितुष्यन्तः सर्वत्रापि जातिरेव प्रवृत्तिनिमित्तमिति
16 मन्यन्ते ॥ अपरितोषबीजं त्वेत्थं न तावज्जात्यादिवत् तुल्यमपि यथायथं प्रवृत्तिनिमित्तं प्रवृत्तिनि
मित्तद्वैविध्यापत्तेः एकस्या एव जातेः प्रवृत्तिनिमित्तत्वे भवति तद्द्वैविध्याभ्युपगमायोगात्
तथा च गवादिशब्दानां गोत्वादौ शक्तेः शुक्लादीनां शुक्लत्वादौ पच्यादीनां पाकत्वादौ डि
त्थादीनां च वैशेषिकमतेन ॥ अपोहस्तु शरीरभेदे सिद्धो तत्रापि डित्थत्वादावेवेति युक्तं पङ्क्तं
वादिभिः सर्वस्य क्षणिकत्वात् सामान्यस्यापि कल्प्यमानत्वेन तथात्वात् अन्यापोहः शब्दार्थ इति तद
युक्तं सर्वस्य क्षणिकत्वे मानाभावात् प्रत्यभिज्ञयास्थायित्वसिद्धेश्च न चान्यापोहस्य शब्दार्थता
घटप्रतीतौ तदपोहरूपा ॥ अघटप्रतीतिः तत्प्रतीतौ च तदपोहरूपघटप्रतीतिरिति परस्प
राश्रयत्वप्रसंगात् यदुक्तं नैयायिकैः जात्यालिंगिताव्यक्तिः शब्दार्थ इति तत्सेसुमः सर्वो हि घ १६
टोऽप्रातिस्विकेन केनचिद्धर्मेण सामान्येन वा घटितो बुध्यते गोव्यक्तिश्च न गोशब्दस्यातिस्विक

धर्मघटितप्रतीयतेन च सत्त्वेनैव अन्यो ऽन्यविलक्षणेनाकारेण शब्दाद्भवति किं त्वाकृतिधर्मिक
तयैव तत्पाश्चविशेष्यं नाभिधानेच्छ तस्त्वीण शक्तिर्विशेषणे इति न्यायो न विशेषणे भूता जातिरेव
शब्दार्थः न च जातेरुपलक्षणत्वं शंकनीयं धर्मिणि धर्मान्तररूपाद्दृष्टत्वया प्रतीयमानेनोपलक्षणं
यथा गृहे प्रतीते काकः इत्यत्र न शब्दाच्छक्तेर्धर्मान्तरेण माहृष्टत्वया प्रतीतिः किं त्वाकृतिध
र्मिकतयैव इत्याकृतिविशेषणमेव ननु कार्यान्वयो व्यक्तिमात्रस्येति सैव शब्दार्थः इति चेन्न
आकृतिधर्मिकतयैव व्यक्तिरन्वयिनी स्यादाकृतावेवान्वयपक्षे न वाकृतेर्निर्व्यापारायाः क्रि
यासाधकत्वयोग्यतेति न शब्दार्थ इति वाच्यं न हि कारकत्वं व्यापारं नियतं व्यापारो स्यादेव्यापा
रान्तराऽभ्युपगमेऽनवस्थापत्तेः किं तु पूर्ववर्तित्वनियतं तज्जातावस्त्येव श्रुत्या हि श
त्वा क्रियासाध्यते इति धीहारा अस्ति साधकत्वमाकृतेः कथं पुनराकृतिव्यक्त्योरेकधी
वेद्यत्वेऽप्याकृतेरेव शब्दार्थता न व्यक्तेरिति उक्तोत्तरत्वात् शब्दाद्व्यक्तौ धीराकृतिधर्मेणैव जा
यते न प्रातिस्विकेन धर्मान्तरेणास्याः स्फुरतीति रित्यकमेव नन्वेतदयुक्तं कि मा व्यक्तेतिः प्रतीताय

क्ति धीहेतुः उत प्रतीता वा नाद्यः धीभेदापत्तेः न द्वितीयः हेतुत्वासंभवात् तथा शब्दधीविषयत्व
मपि कथमुक्तेः अनन्याहृतविशेषरूपा हि युक्तिः न च शब्दात्तथा प्रतीतिरिति चेत्र मैवं न
17 सत्ता तज्ज्ञाता वाऽऽकृतिः शक्तिधीहेतुः किं ज्ञायमानावस्थैव द्विविधा हि लोके पदार्थाः स्व
तन्त्राः परतन्त्राश्चेति तत्र स्वतन्त्राणां ज्ञाताज्ञातानामेव हेतुत्वं परतन्त्राणां ज्ञायमानावस्थायामेव तत्रा
कृतेः प्रातिस्विकं स्वरूपं परतन्त्रं तच्छब्दात् स्फुरदेव तत्तद्व्यक्तिविशेषमिन्नत्वमुक्तिकमेव स्फुरतीति ना
न्यथा अतो न धीभेदापत्तिः व्यक्तेः शब्दधीविषयत्वे च सिद्धं इदमेव पर्यवसानमपि यदन्तर्भा
वितधर्मिका तद्धर्मधीरिति अत एव वदेद्यादेतुमानादर्थापत्तेर्वा व्यक्तिधीरिति निरस्तं नन्वे
वं व्यक्तेरपि शब्दजन्यधीविषयत्वे तस्यामपि शक्तिरिति वाच्यतापत्तिरिति चेन्नैवं यस्मादेव
माकृतिधर्मस्वभावादेव व्यक्त्यन्तरभावस्तस्मादेवात्र गवादिशब्दधीविषयः यस्यां स्फू
र्तौ शक्तिः कल्प्यते तत्र सार्वशः आकृतिरेकांशो व्यक्तिरन्यः तत्रानन्यलभ्याकृत्यंशस्फू १७
र्तौ शब्दशक्तिकल्पने व्यक्त्यंशस्फूर्त्तेरन्तर्भावो न तु जैनीयापातया भवति अनन्यलभ्यविष

यत्नाधिक्यस्य शक्तिकल्पनायाः एवं मस्तुं शक्यो कारणकः स्यादिति चोद्यं निरस्तं नानार्थस्य कस्यापि
प्रकरणापेक्षाभावात् अत एव न विशिष्टस्य वाच्यता शक्तिकल्पना गौरवं वेच्च शब्दमतत्वमुप
गापेक्ष यत्तु मयार्थविषयत्वस्यविकारः शक्तेरनन्यविषयत्वलक्षणविषयत्वादिति सर्वमेतन्वर्घं त
देवं मतभेदेन जातस्यापि स्वितत्त्वस्य जातेरेव वाज्ञातालिंगतत्वक्तौ वा अन्यापोहे वा संकेतमिके
तन खे व्यवस्थिते वाच्यस्यार्थस्य वस्तु विधिमेकविधमेव वा अवतिष्ठते तथा च कः शब्दोपि तत्रैव
व्यवस्थितो भवति अभिधां लक्षयति मुख्यार्थबाधे तत्सम्बन्धे प्रतीतिः कथ्यते अभिधा तस्य
वाचकस्य इन्द्रियाणामिव शब्दानामपि पदार्थप्रतीतिजननानुगुणः परिस्पंदः न रिणामविल
क्षणो व्यापारो गौणकार्यः स च व्यक्तो प्रागस्याविवाच्यक्रियाः संगतिप्रतीतिसाधनात्मको बुद्धिविशि
ष्ट एव सर्वात्मनिष्ठोपि शब्दधर्मत्वेन व्यवह्रियत इति प्राञ्चः सा द्विविधा रूढि रूढिर्विकाय योगरूढिर्वि
कल्पेति तत्राद्या यथा श्रीरामचन्द्रभवतः स्वरणारविंदे रेणुं कथं न प्रभुत्वशक्तिपदं वदन्ति यद्
२ णनानुतिर्वी यक लत्रवंत्यं रक्कारणाभिमकरं दर सैरविंतत् अत्र सर्वे पि शब्दा रूढाः द्वितीया

यथा काकुत्स्थकार्मुकं मोचेश्वरवर्षिणि नादितिन्त्यसंबंतः ऋतुभुजः कलापिनः रवोन्मुखाः अत्रस
द्वैविशब्दा यौगिकाः धर्मेत्तवर्षिणिवर्षास्त्रि भुवनविदिते वारणस्यान्वयः संज्ञातो यल्लमां
18 वाकृतस्य कृतफलं वर्त्तते सम्यभाष्यं काव्यालंकारकृत्स्मात्तु तिरविशतकोनाटकादिप्रलेतुस्त
स्यालंकारशास्त्रे रघुपतिवरितेयं द्वितीयस्तरंगः २ वाचकशब्दार्थनिरूपणं नाद्वितीय श्री
आस्याम्मंदिरेत्यादि एवं वाच्यवाचकतद्वृत्तीनिरूप्यलक्ष्यलक्षकतद्वृत्तीर्निरूपयितुं अर्थज्ञानस्य श
ब्दज्ञानपूर्वकत्वात्पूर्वं शब्दं निरूपयति योर्थं लक्षणया शब्दो बोधयेल्लक्षकोसौ लक्षणया अर्थप्र
तिपादकः शब्दो लाक्षणिक इति लक्षणार्थः लक्षणयेति वाचकादिव्यावृत्ति ननु केयं लक्षणा पर
योगात्शब्दस्य लाक्षणिकत्वे त्यपेक्षायां लक्षणायाः सामान्यलक्षणमाह वाच्यार्थबाधे तत्रूढि
तो वा प्रयोजनात् यथान्यं बोधयेच्छब्दो व्याप्तत्यासास्य लक्षणा अस्यार्थः शब्दस्य मुख्यार्थबा
धः संबंधः प्रसिद्धप्रयोजनयोरन्यतरश्च लक्षणाप्रयोजकमित्यर्थः ननु किं शब्दस्य लक्षकत्वं अ १८
र्थस्य वा नाद्यः तस्य स्वार्थप्रकाशनमात्रेण परतव्यापारस्य छन्नव्यापारान्तरायोगात् न द्वितीयः

र्थस्य लक्षकत्वे शब्दव्यापारो लक्षणाके संगीकारविरोध इति चेत् उच्यते वाच्यार्थव्यापार एव

लक्षणो वाच्ये समारोप्यते अतः शब्दव्यापारसंगीकारविरोधः आरोपितः शब्दव्यापारो ल

क्षणेत्यभ्युपगमात् ननु अर्थस्य लक्षकत्वे कथमजहत्स्वार्थायां स्वार्थो शब्द इति विरोधभावः

केवलसमुदायभेदेन लक्ष्यलक्षकभेदस्य ज्ञावादिस्य वेहि ननु अर्थधर्मस्य शब्दाध्यारोपेऽपि किं नि

मित्तमिति चेत् शब्दप्रतिपादितस्यैवार्थस्य लक्षकत्वादिति वदामः नहि शब्दव्यापारसंस्पर्श

मंतरेणार्थोपस्थितिरं लक्षयतुमीष्टे अन्यथा प्रमाणांतरोपनीतानामर्थानां लक्षकत्वप्रसंगा

त् अर्थव्यापारोऽपि शब्दमहिम्ना प्राप्तत्वाच्छब्दव्यापार इत्युच्यते अत एव सांतरार्थनिष्ठः श

ब्दव्यापारो लक्षणेत्याख्यायते वाच्यार्थबाधरूपेनैव वाच्यार्थस्वीकारे वाक्यप्रामाण्यानुपप

त्तिर्विवक्षिते न तु वाच्यस्य वाक्यार्थेनासंबंधानुपपत्तिर्विवक्षिते न तु वाच्यस्य नापि मुख्यार्थ

स्वीकारे प्रत्यक्षादिप्रमाणविरोधो विवक्ष्यते अत एव तदुभयपादितिवक्तृपाप्रवृत्तं केऽप्युक्तं ल

क्षणलक्षणद्वयमप्याप्तिदूषितं तथाहि वाच्यस्यार्थस्य वाक्यार्थे संबंधानुपपत्तितः तत्संबंध

वशप्राप्तस्यान्वयानुपपत्त्या लक्षणेत्याहुरिति यल्लक्षणं तत्र व्यापकं नहि विषं भुंक्ष्वेत्यादौ वक्तृतल्लक्षण
मस्ति सर्वेषां पदानां लक्षकत्वेन वाक्यार्थाभावात् यदपि मानान्तरविरोधे तु मुख्यार्थस्य परि
ति ग्रहे मुख्यार्थेनाविनाभूतप्रतीतिर्लक्षणेत्याहुरिति लक्षणं द्वैलक्षणं तदप्यव्यापकं ॐ उपा
१७ पितानापयतेमासमग्निहोत्रं जुहोतीत्यत्रैतल्लक्षणाव्यापकत्वात् तथाहि यावज्जीवमग्निहो
त्रं जुहोतीत्यत्र अग्निहोत्रनामत्वं तत्प्रख्यन्यायेन सिद्धमिति अग्निहोत्रशब्दः कर्मान्तरेति
त्याग्निहोत्रसाधर्म्यात्तत्साधनवशान्न लक्षणया प्रवर्त्तेत इति प्रकरणान्तरे प्रयोजनतान्यत्वमपि यत्र
निर्णीतं न यत्र मानान्तरविरोधः तदर्थस्य प्रत्यक्षाद्यगोचरत्वात् तस्मान्मुख्यार्थपरिग्रहे वा
क्यप्रामाण्यानुपपत्तिरेव लक्षणाबीजं उक्तं हि वाक्यप्रामाण्यभंगः स्यात् स्वाभिप्रेतपरपदे ल
क्षणेत्यत्र विशेष्यवाक्ये लौकिकवैदिक इति अस्ति च गंगायां घोषः प्रतिवसति आदित्योऽप
यइत्यादि लौकिकवैदिकवाक्येषु मुख्यार्थमात्रपरत्वे वाक्यप्रामाण्यानुपपत्तिः प्रयतित्रवा १९
क्यार्थान्वयानुपपत्तिरप्यस्ति तथापि लिके सुवर्णघटादिवेदिचिन्त्यंति अरूपास्त्रयः शूरश्च

20 वृत्त्यप्रयुज्यमानातिसे वितुमित्यादौ पदार्थानामन्वयः संभवेऽपि निष्प्रयोजनेतात्पर्यासंभ
वेन वाक्यप्रमाण्यानुपपत्तेः प्रतीयमानवाक्यार्थं हिताश्वरादित्वं संपदोहेतुरिति ध्वनिनास्
स्यते वेदेव वायुर्वै क्षेपिष्ठा देवतेत्यादौ संभवत्येव वाक्यार्थान्वये नैरपेक्ष्यवशेन देवता
प्राशस्त्यलक्षणं याकर्मणः प्राशस्त्यं लक्ष्यते इत्यर्थवादाधिकरणे निर्णीतं तस्माद्वाक्यप्रामा
ण्यानुपपत्तिरेव लक्षणोद्दीपकेति सिद्धं तद्योग इति योगशब्देन संबंधमात्रं विवक्षितं प्रयोज
नं यथासंभवं तत्र तत्र द्रष्टव्यं अत्र रूढितो वा प्रयोजनाद्वेति लक्षणविभागपरं शिष्टं ल
क्षणपरमिति ज्ञेयं तत्र रूढिलक्षणं यथा प्रवीणो भवतोऽराप कृपाणाम्बुधियन्निजं कोषं च
मेमयं हित्वा न हाऽज्ञत्वमयं चिह्नं अत्र प्रवीण इत्यत्र वीणाप्रकर्षस्य प्रकृतानुपयोगात् रूढ
ढितः प्रसिद्धेरेव निपुणत्वे लक्षणाश्रीयते प्रयोजनलक्षणं तु प्रथमं शुद्धा सारोपा साध्यवसा
नाचेति त्रिधा तत्राद्या जहत्स्वार्थाऽजहत्स्वार्था जहदजहत्स्वार्था चेति त्रिविधा इतरे उभे
के गौणी शुद्धा चेति द्विविधे इति फलितो लक्षणसप्तविधेति विभागः सिद्धः तत्स्वरूपेण तासां

लक्षणोदाहरणे च दर्शयन्नादौ जहत्स्वार्थां लक्षयति स्वार्थं हित्वा परोक्तिश्चेज्जहत्स्वार्थेति शमवेत् यदा
गंगादिशब्दः परस्य तटादेर्घोषाद्यधिकरणत्वसिद्धये स्वार्थं हित्वा स्वात्मानं तटाद्यर्थे प्रवर्त्तयति तदा स्वा
र्थपरित्यागाज्जहत्स्वार्था अन्वर्थसंज्ञेत्यर्थः यथा ग्रामास्त्रयः स्वरहिताः कुघटताः सदैव षड्जाष्ट
मध्यमयुताः भरतेन दत्तारामेण लक्षलक्षिताः शतशो महार्थैः प्रोक्ताः स्वपात्रवशगा निहिता नदीषु
भरतेन संगीतशास्त्रप्रवर्त्तकेन ग्रामाः स्वरसंदोहात्मकाः स्वराणां संदोहो ग्राम इत्यभिधीयते इ
त्युक्तत्वात् दैयशोषन इत्यस्य धातो रूपं अत्र शब्दश्लेषमहिम्ना भरतेन राजविशेषेणानेन
पदविशेषवत्तीर्णा इति ध्वन्यते ते च त्रय एव षड्जग्रामः सर्वे वै कोमध्यमग्रामः एवं च गांधारग्रा
म इत्येतद्ग्रामत्रयमुदाहृतमित्युक्तत्वान्नापरिमिता इति च ध्वनि स्वरहिताः स्वरैर्निषादादि
भिः संघीभूते हिताः त्रिधा इति स्वरूपकथनं स्वैर्दानैर्विहिता इति निंदा च व्यज्यते किं च मध्य
मयुता मध्यमेन ग्रामेण संयुताः अन्यत्र न ग्रामोऽपि युक्तो ह्यस्ति इति भावः एवं भरदत्तग्रामेभ्यो २०
रामदत्तग्रामाणामतिशय उक्तस्तदर्थं प्रतिपादितः स्फुट एव अत एवात्र शब्दार्थश्लेषप्रति

यो स्यापितास्ति शुध्ये स्यानुप्राणितो व्यतिरेकालंकारः अत्र नदीनां स्रोतो रूपाणां ग्रामाधि
करणत्वानसंभवतीति नदीशब्दस्तस्मिन्मुख्यार्थेऽविहिते वाक्यप्रमाणलक्षणं गान्तं तस्य कोऽधि
कृतरशैलस्यपावनत्वादिद्योतनाय तत्संबंधिनि तीरे स्वात्मानमर्पयतीत्ययं जहत्स्वार्था इयमप्र
स्तुतप्रशंसा देवीजं सामान्यविशेषकार्यकारणभावस्वरूपाणामन्यतमस्याप्रस्तुतस्य कथ
नात्तेषामन्यतमस्य प्रतियोगिनः प्रस्तुतस्यागमेऽतेस्यप्रस्तुतप्रशंसा तत्राप्रस्तुतस्याप्रस्तुतत्वादे
वकथनमनुपपन्नेस तत्स्वार्थोपरित्यागेन प्रस्तुतमाक्षिपतीतियुक्तमस्याः जहत्स्वार्थत्वेन मूलत्वं य
द्गुनः स्वाभिधेयविपरीतमर्थं बोधयति तदेषा जहत्स्वार्थैव विपरीतलक्षणेत्युच्यते यथा रागमः
गुणगुरुरुजसदरुजीवतीदेसः पराद्विसमुद्रंगाच्चरन्समूहः जल्पः कर्ष वदविभीषणराघवेणस्या
न्मुसेनमनुजेनपदातिनाच हृदावंदजिह्वनमभिधेयविपरीतार्थं लक्षयति एवमरावणेष्यो
मुख्यार्थसंभवानुपपत्तिः विरोधः संबंधः साम्यस्य सज्जयतं रावणस्य दुर्जेयत्वं प्रयोजनं इयमा
जस्तु देवीजं यत्र वाच्यया निंदया स्तुतिः स्तुत्या वा निंदा गम्यते सा हि व्याजस्तुतिः अथ विप

रीतार्थप्रतिपत्तिर्विरुद्धलक्षणामूलैव अजहत्स्वार्थलक्षयति शब्दः स्वार्थक्रियासिद्ध्यै स्वार्थसा
२१ गेन लक्षयेत् अर्थान्तरं स्वार्थयुक्तमजहत्स्वार्थिका भवेत् यत्र शब्देन स्वार्थोऽतत्क्रियासिद्धये स्वा
र्थापरित्यागेनैव तद्विशिष्टमर्थान्तरं लक्ष्यते यथा कुन्ताः प्रविशन्तीत्यत्र कुन्तप्रवेशनामसम्भ
वः शस्त्रकालक्ष्यन्ते साजहत्स्वार्थलक्षणोत्तरर्थः यथा दध्यादिशिल्पदाहत्वधैर्यधर्मादियोग
णः विशन्ति भवतो राम सुधर्मासन्निधां सभां अत्र दध्यादिगुणेनांसततः सभाप्रवेशसम्भवा
त्तत्सिद्धये दध्यादिशब्दाः स्वार्थयादानेनैव तत्संबन्धिनः पुरुषान्लक्षयन्ति न च स्वार्थापरि
त्यागे तत्र शब्दस्याभिधांशान्तरे लक्षणेति एकस्य शब्दस्य एकदैव वृत्तिद्वयापत्तिरिति वा
च्यं अत्रापि स्वोपहितैव स्वार्थविशिष्टार्थान्तरे सम्भिन्नायेन लक्षणस्वीकारात् तर्हि तत्र
जहत्स्वार्थताकथमिति चेत् न स्वाभिधामात्रत्यागेन स्वार्थत्यागः गङ्गायां घोष इत्यादिष्व
लवे लक्षणे स्वाभिहितार्थमेव च स्पर्थान्तरे वैशिष्ट्येन विहकृत्य अतलेक्षणायाः स्वीकारादिति
संक्षेपः सम्भा सदापुत्कर्षद्योतनं प्रयोजनं स्यमजहत्स्वार्थलक्षणे समासोत्थादेवीजं प्र २१

स्तुतविशेषणेन साम्यादप्रस्तुतस्य गम्यत्वे समासोक्तिः तत्र प्रस्तुतस्वरूपानुपमर्देनैव विशेषणम
हिम्नाऽप्रस्तुतारोपात् अनयोर्जहदजहत्स्वार्थलक्षणयोर्लक्षणे लक्षणं तु कादानलक्षणाद्
तिसंक्षेपं विनिवेशय्य जहत्स्वकाव्यप्रकाशकारः जहदजहल्लक्षणां लक्षयति अंशभेदमुपादा
यजहाति नजहाति विशदः स्वार्थं पदं जहदजहत्स्वार्थलक्षणा यथा सम्यक् समासमुपासितो
यो वैकुण्ठलोके वसतिं विंदते नेति सोयं हरिः संपालिताम नामासीत् तासमेतोनि वसत्ययोध्यां अत्र
पद्देशकालादिविशिष्टो हरेः पूर्वमनुभूतदेशकालादिवैशिष्ट्यमधुनातनास्तीति सोयमि
त्यत्र तत्तांशे स्वार्थं जहाति इदं तांशेन नेति पं जहदजहत्स्वार्थलक्षणा ननु वंसतायं ल
क्षणापदस्य धर्मस्त्वयुक्तं स्यात् तत्तदसाधु अभिधावत्तस्या अविशेष्यपदधर्मत्वेन पदसंघा
तधर्मत्वेन पदसंघातधर्मतया काव्यदर्शनात् अतएव काव्यप्रकाशकारोनेतामुदा
जहातीति नाप्यमः परीक्षकः त्रयं संभवतीति चेत् अत्र ब्रूमः किञ्चिल्लक्षणं नास्तीति विव
चयापरेण नोदाहृतास्य सम्पिण्डितुं लक्षणं च वांतभेवतीति वा नाद्यः विचारासहत्वात् तथा

हि यावत्ता शब्देन यावानर्थः प्रतीयते तावानेव तस्यार्थः न न्यूनो नाधिक इति स्थितिः सोऽयं
देवदत्त इत्यत्र तत्तेदंतावैशिष्ट्यं देवदत्तस्य स्वरूपमवभासत इति तावदेवार्थः तत्र तत्तांस
२२ वाक्येन्यूनमिदंतास्यार्थ इति कथमनेनाभिधीयते प्रतीयमानेव तत्र पदार्थ पाव नव्हस्सा
प्रतिपादनीयं तेन तत्तोपलक्षितो इदंतावछिन्नमेव देवदत्तस्वरूपमभिधाकंठेनालक्षणया
बोध्यमिति अत्र कामेनाभ्युपगन्तव्यमेवेति कथमत्र नास्ती लक्षणा न हीतीपः न तावदा
यं जहत्स्वार्थो इयं हि तत्तांसमात्रमेव जहाति न तु लक्षणलक्षणं वस्वार्थ स्वार्थैकदेशमल
पि समर्पयति नाप्यजहत्स्वार्था स्वसिद्धये पदान्तरे पाकावात्र स्वार्थैकदेशभेदेन हाना
हानाभ्युपगमपवै लक्षणेत्याद्यं तत्र मिस्यते वेयं जहदजहल्लक्षणा दृश्यते च लोके वेदयो
अर्थमंतवेदिमिनो त्यर्थ विहितं दिविपं बुत्वे त्यादौ पदसंघात लक्षणा ब्रह्मवादिनस्त्वे
तामेवोपजीव्य महावाक्यार्थव्यवस्थापयंतिश्यं स्वभेदः अत्र लेकारिकाः सावत्तत्तांश २२
स्येदानिं यसंभवात्तांसे वहानं इदंतांशस्येदानीं संभवाद हानमिति जहदजहत्स्वार्था

मात्वद्यते वेदसंति नन्वस्तु हस्तेन तद्राष्टीति कथयो रैक्यरूप्यापत्तेः पदं देवदत्तस्य नापि तत्तेदंताश्रयो
रन्योन्यविरुद्धधर्मचित्वात्तेनाविरुद्धस्वतत्त्वमात्रापरित्यागेनैवद्वयोपलक्षितं स्वरूपमात्रं तेदस्य
तदृतिज्ञहदज्ञत्वाख्यांबिंबु त्यागस्तत्त्वमसीत्यादिमहावाक्येपि तत्त्वंपदार्थगतविरुद्धांशत्यागेन
न्याविरुद्धचिन्मात्रोपादानेनैव उभयोपलक्षितमेकमखंडं वस्तु भागत्यागलक्षणया प्रति
पाद्यत इति वलीयांति नन्वानेककारिकोक्त्युपर्णेण पूर्वकालोपलक्षितस्येतत्कालवैशिष्ट्य
वर्णेतेपि संभवत्येवतयोरभेदेन प्रतिपादनमिति चेन्नैवं किं पूर्वकालोपलक्षितस्येतत्का
लवैशिष्ट्येनाभेदः प्रतिपाद्यत इत्युच्यते किं पूर्वकालोपलक्षितस्य वर्त्तमानकालवैशि
ते ष्ट्यलक्षणप्रतिपादनेनाथ्यादभेदः सिद्ध्यतीति नाद्यः विशिष्टस्वरूपयोरभेदासंभवात् तथा
सति वर्त्तमानविशिष्टस्य प्राग्विसत्त्वप्रसंगात् नापि द्वितीयः साक्षादेव विधानेसंभव
ति परंपरयाप्रतिपादनाश्रयणस्यायुक्तत्वात् उभयपददलक्षणाश्रयणे कल्पनागौरवात्
तथाश्रयत इति चेन्नैवं परंपरयाभेदप्रतिपादनात् साक्षादभेदप्रतिपादनेबुद्धिलाघव

सदृश्तित्वात् तथाविनिगमनायां को हेतुरिति चेत् उपस्थितत्वेस्कसाद्दृश्यातिपादनत्वान एवे
ति ब्रूमः एवं वेसंतवर्लिलिप्स्याकलिपदस्य लक्षणलक्षणाकलेंव नेष्यालंरिकमते जहदजहत्स्वार्थ
23 लक्षणासिध्यतीति केचित्तु दाहरणप्रज्ञानविलसितमेव एतास्तिस्रोपि श्रुतहाराव उपचारेण
मिश्रितत्वात् उपचारो नाम गुणयोगस्तद्भावादेवासां श्रुतत्वं भिन्नत्वेन प्रतीयमानयोरै
कारोपणमुपचारस्तत्कैसिंहोयमिति वदसमाप्तेसाध्यवसानप्रभेदे गौणोविषयस्यविष
यीनिगीर्णत्वेनाभिन्नत्वेनाप्रतीयमानत्वात् तत्रापि श्रुतत्वमेवस्यात् ननु प्रभाकरा सर्वत्र
जातिशब्दस्य वाचिनोपि व्रीहीन्प्रोक्षतीत्यादावुद्देश्यस्यलेव्यक्तिलक्षणमाहुः सा कुत्रान्तर्भव
तीचेद् ज्ञानएवांतर्भवतीति चरामः नह्यत्र लक्षणप्रयोजकं रूढिप्रयोजनयोरन्यतरत्सम्भवतो
तर्हि आक्षेपणश्रुतेः कागतिरिति चेत्तत्रजातेः प्रोक्षणसंस्कारान्वयानुपपत्त्या व्यक्तिरविनाभावा
च्चिन्याक्षिप्यते जातास्य यथा भूपत्तामित्यत्र कर्ता पिशेपत्यत्र कर्माक्रिययाक्षिप्यते यथ्या वाग्यमयमि २२
त्यत्रकर्मकारकेणगृहेति क्रियाक्षिप्यते एवमर्थप्रतीतिमहिम्नापि तत्रतत्र पदार्थप्रतीतिर्दृष्टवा

रूढिप्रयोजने विना कुत्रापि लक्षणाया अप्रवृत्ते अतिव्याप्तिप्रसंगः स्यादिति संतोष्टव्यं अत्रापि ल-
क्षणासंग्रहः स्यार्थत्यागे स्वमाने विसृहते नाम लक्षणा यत्रैव पदं जहत्स्वार्था यजिहत्स्वार्था यच्चितं विना
स्वार्थैकांशत्यागात् स्वार्थैकदेशमेव लक्ष्यते यत्र सा जहदजहत्स्वार्था पर्यवसितत्वमस्या स्यादि विषयमिति
एवं त्रिविधां निरूप्य सारोपाया लक्षणमाह सामानाधिकरण्येन भेदस्यापह्नवं विना विषयवि-
षययोरुक्तौ सारोपा सा द्विधा मता आरोप्यमाणारोप्यविषययोः प्रदानयस्तुत्य भेदे सो सामानाधिक-
ते रण्येन निर्दिश्येतयोर्द्वयोः सारोपेत्यर्थः एतेन साध्यवसानातो भेदः उक्तः इयं तु द्विधा शुद्धा गौणी चे-
ति तत्र गौण्या लक्षणया सादृश्यनिमित्ता शुद्धा तु सादृश्येतरकार्यकारणभावादिसंबंधनिबंधना
एतेन लक्षणायाः षट्प्रकारता गौणी वृत्तिरिति: तां त्रिकसमयः पराह्वयो न तथ्यः तथाहि
भाकराद्यास्ता वदंतु: लक्षणा तौ गौण्या स्याप्रभेदः गौण्यां हि पदप्रयोगादेव गौणपेते तात्पर्यं
लक्षणायां तु पदप्रायति लक्ष्ये संबंधनि पदतात्पर्यमिति नन्वयमेव भेदो न घटते यथा ल-
क्षणायां संबंधे संबंधयोः स्तत्पोरपि संबंधमात्रान्विते पर्यवाकतात्पर्यमिव बाध्यते तथा

गौणविमुख्यस्यानन्वयात्सादृश्यसदृशयोरुक्तयोरपि सदृशमात्रएव तात्पर्यमवगम्यतामिति
चेन्नैवं अतिशयात्तस्याप्रसिद्धिस्ततस्तस्यानुपपत्तिविमर्शात्तस्मात्तस्यापत्तेः सदृशेप्रवृत्ति
25 रेस्मृतिः सदृशस्मृतिश्चसादृश्यव्यतिरेकेणनास्तीतिसादृश्यस्मृतिश्चास्येव तत्रनतावत्स
दृशमात्रेतात्पर्यं पदांतरेणोपात्ततया पौनरुक्त्यापत्तेः नापि सादृश्यमात्रे समानाधिकरण
पदप्रयोगानुपपत्तेः अतसादृश्यविशिष्टसदृशस्यत्वात्तत्रतत्रैव वा तात्पर्यं सा तु समानाधि
करणप्रयोगबलादेव अतोगौणेसादृश्यविशिष्टान्वितेर्थे वाक्यतात्पर्यज्ञानसमयएव
पदस्योपयोगः लक्षणायां त्वपेक्षाक्रमवशेन संबंधिमात्रान्वितेर्थे वाक्यतात्पर्यात्तत्संबंधि
मात्रे पदतात्पर्यं न संबंधोपेते प्रतिबंधकत्वेनान्वयाप्रयोगोपि न संबंधविशिष्टे संबंधी
प्रतीत्यर्थस्य तस्य प्रतीतमात्रस्य वाक्यतात्पर्यविषयत्वेन पदतात्पर्यस्य भी वे मानाभावादि
ति पदप्रयोगापेक्षात्तत्र यत्रापि गौणे प्रदप्रयोगो नास्ति अग्निरधीते इत्यादौ तत्रापि सा २८
दृश्ये पतत एव पदतात्पर्यं पदप्रयोगसहकृतस्य तेनैव तात्पर्यविषयेण तत्र यथा काम्ये

काप्रतिनियोज्यत्वान्वयव्यवसायादपूर्वे लिङादेस्तात्पर्यमिति निरस्यापि तत्पर्यानुपपत्त्या लक्षणायां वा
क्य तात्पर्यज्ञानसमयेन पदप्रयोगापेक्षा कथं नहि तत्र पदप्रयोगधीरिति चेत्तत्र वाक्यतात्पर्य
प्रतीत्यैव हि पश्चात्तत्र पदप्रयोगधीः संभूयकारिता क्लृप्तत्तेः यत एवं गौणे पदप्रयोगतात्प
र्यनिरूपणपूर्वकमेव विशिष्टेपि वाक्यतात्पर्याद्विशिष्टान्वये परत्वं पदस्य लक्षणायां तु पद
प्रयोगनिरपेक्षमेव वाक्यतात्पर्यज्ञाते पश्चात्तत्र पदप्रयोगधीः अत एव जघन्यत्वं गौणलक्षणा
याः प्रवृत्तिरिति त्रपंक्तिरूपमिति आचार्यैर्गौणनिर्माणे वक्तुरस्तत्र अग्निगतयोगत्वादिगुणसा
दृश्यान्माणवके अग्निशब्दप्रवृत्तिरिति गौणी नाम स्वसंबंधस्य विक्रियेरत्वया चोक्तं अग्नि
त्वलक्षितताद्रूप्यारोपस्येगत्यादिगम्यते तेन माणवके बुद्धिः सादृश्यादुपजायत इति तान सह सा
म: संबंधानुपपत्ति प्रयोजनानि हि लक्षणाया वीजं तानीहापि संति न वा आद्ये किमपरा
द्धं तत्र लक्षणाव्यवहारेण नहि द्वितीयः तेषां स्वरूपानुवर्तात्तत्र नन्वत्र संबंधो दुर्निरूपः कः स
वापमपि भावः अविक्षेपाविनाभावो न सम्भवतीति चेत्तत्र माणु सादृश्यं तु भविस्मृति नहि स

एवं संबंधो लक्षणोपयोगीति निर्बंधः कार्यकारणभावादेरपि संबंधस्य वक्ष्यमाणत्वात्त्र प्रयो
जनं तेन चतानुपपत्तिः प्रतीतिः एवं च सत्यन्वयानुपपत्त्यापरमपर शब्दप्रयोगमात्रे नियुक्ताने पियत्किं
25 चेदेकांतरवैषम्यावलंवनेन पदार्थज्ञातिमेदो गाकुरिंगलिनश्शंकः स्यादिति यत्किंचिदेतत् छ्या
मुदाहरन्ती छिलेंडारिशिरोरसार्द्रवरकैस्तत्कंधरोध्वैरसगंधाराते लघते स्तावासि रागदंका
रः समस्यैव नौ किं त्रमोरघुरामवीरश्रुचिनादहेलयेनानुतंडवीरोदशकंधरः प्रशमित
स्त्रैलोक्यतापज्वरः अत्र पूर्वार्धे आगदंकारशब्देन लक्ष्यमाणेरसौषधवरकैतैलघृत
संपत्तिपरिकरज्वरनिर्वर्तकत्वादिवैधर्म्यतयोगुणे साहश्यनिमित्ताल्लक्षणागौणी यथाकः अ
विधेयाविनाभूतप्रतीतिलक्षणेच्यते लक्ष्यमाणगुणैर्योगाद्वृत्तेरिष्टातुगौणतेतियुगणे
ष्णत्वपरसाधारण्येन लक्षणोपाः अस्यपास्त्वापर्यितानामप्रवृत्तिप्रवृत्तिनिमित्तत्वेवेप
क्षिकरणेदोषः परगतानां तु स्वाघ्यसंबंधानां लक्षणत्वानुपपत्ते साधारण्येतु न कश्चिद्दोषः
उत्तरार्धे तापहेतोर्दशकंधरेतापशब्दप्रवृत्तिनिमित्तकार्यकारणभावादिसंबंधरतिपु २५

-लक्षणा उभयत्रापि विषयनिगरणाभावात् सारोपता एवं रूढावप्येवं कैश्चित् तेन तादात्म्यप्र
तीतिरेव प्रतीतिः प्रयोजनं द्वयोर्हि द्विविधापि स्वरूपकं देवीजं भरं वंदनेत्रानंदमिदं इत्यत्र भय
मूलत्वेनापि स्वरूपकस्योत्पत्तिः उपचारश्च कार्यकारणभावतादर्थ्यस्वस्वामिभावावयवा
वयविभावतात्कर्म्यरूपनिमित्तात् पञ्चविधो न पञ्चधा वर्त्तते तत्रायुर्घृतम् इत्यतः तादर्थ्ये तप
था इन्द्रार्था स्थूणा इन्द्रः स्वस्वामिभावेन यथा राजकीयः पुरुषो राजा अवयवावयव
भावेन यथा अग्रहस्तो हस्तः तात्कर्म्येण यथा अतक्षा तक्षा इत्येतेषु क्रमादिष्टप्रद
त्वं तुल्यत्वं स्वसामर्थ्यविकोशलविशेषरूपप्रयोजनानि आप्यायानि साध्यवसाना लक्ष्यपति
निताली विषयो यत्र यदि साध्यवसानिका सा पूर्ववद्विधा तेन लक्षणा सा लक्षिता: अ
न्येन विषयिणा विषयनिगरणेनाभेदप्रतिपत्तिरध्यवसायः तेन सहिता साध्यवसाना
तत्राद्या यथा अयं कामधेनुरित्यत्र अनवरतवितरणशालित्वगुणसादृश्याद्भेदका
मधेनुरूपताध्यवसानं सर्वदैवाभिन्नत्वप्रतीतिः प्रयोजनं द्वितीया यथा अयमसद

ये लोकानां अत्राभ्युदयहेतुत्वादायुष्यभ्युदयशब्दप्रवृत्तिः अव्यभिचारेण कार्यनिष्पाद
कत्वमिहापि प्रयोजनं अत्रोभयत्रापि अपंशेनरामास्य विषयपरामर्शी तदासा
28 रोपत्वप्रसंगात् किंतु तन्न तेदंतामात्रं परामृश्यते विषयिणो मारोप्यमाणं कामधेनुमे
वपुरोवर्त्ति मेसाध्यवसाये नेदं तया चिह्नन ही तद्विशिष्टत्वविषयिणो कामधेनुनिर्मा
णविषयतया स्वतादात्म्येन प्रतीयते एवमायुरभ्युदयहेतुत्वात् इयमिति शब्दात्केवी
लं अध्यवसितप्राधान्येति गौणोक्तिरिति लक्षणात् सप्रेति जहल्लक्षणा अजहल्लक्षणा
जहदजहल्लक्षणा शुद्धसारोपा शुद्धसाध्यवसानावेति पंच शुद्धाः गौणसारोपा गौणसा
ध्यवसानावेति द्वौ गौणौ तयोर्गौणयोर्नादेव शुद्धाभ्यो भेदः शुद्धत्वेन नासा मत्वेन गौणत्वं
मेव आरोपाध्यवसानाभ्यामेव गौणत्वोर्मिथो भेदः सारोपाध्यवसानयोः शुद्धयोश्चेता
भ्यामन्योन्यभेदज्ञ हदादिशुद्धभ्यस्तु कार्यकारणभावादिसंबंधनोपचाराद्भेद इति नह
त्रापि सांकर्यशंका एवं फलतो लक्षणायाः समविभागा अपि त्रिविधसंकरेणेकवि २६

धसंसप्तस्वरमेलनेनप्रत्येकं चातुर्विंशन्त्यप्रणाविंशतिभेदाः भवंति शुद्धभेदैरपि मेलने श
ताधिका स्तनः पंचत्रिंशत्प्रकाराः स्वप्रभेदैश्च संकलनेसंख्यातमेव नशक्यं तेतत्य
काराः यथाक्तः संकरेणन्निरूपेण संसर्गात्पापैकरूपमान्यसाः संकलने सोन्यमणावि
शतिरारित्ताः पंचत्रिंशत्समारख्याताः शुद्धभेदैः समंश्चनः स्वप्रभेदैरलंकारैर्भिन्नभेदै
श्चसंमताः विचित्रं चमत्कारं संसर्गमत्सरणी त्रसंरव्येसर्पः संकरस्त्वागाग भावेन
संश्रयेनएकवाच्यकानुप्रवेशेनवोतिन्त्रिरूपः तत्राद्यो यथा संवर्धयंतं निजजीवितेन
शुचिंसदावातवमंत्रराशिं विनाश्यरामस्यशरस्यपावान्निषंगमार्गं विनतो धिशेताजी
वितेनजलेनप्रालेनेवशुचिं वाडवं वाडवाग्निं शुद्धं प्रालएवं चेतसग्जीवनादिशब्दश्लेष
मूलकाध्यवसायेनसंकरः स्वप्राणेन शुद्धब्राह्मणपोषक इत्युपमीयते तद्विनाशनह
पानुचितकर्माचरणेऽत्र निवाल त्रोश्शरस्य निषंगकोटिरापनेहेतुतयोत्प्रेक्ष्यते सापेवाचकश
ब्दाभावाज्ञयमेतिश्लेषमूलातिशयोक्त्युत्प्रेक्षाणां संकरः तज्ज्ञायाः कश्चिस्थापनहेतुत्वेनतच्छेपत्वमात्र तदंगत्वं

रदंताभात्रनिष्ठत्वेतु विषयनिगरणेन स्यमग्निरिति वत्साध्यवसानात्स्यात् ६
लज्जानिद्रयोश्चैतनधर्मयोरचेतनेरामबाणेऽसंभवात्लज्जाशब्देन तत्कार्यमूलत्वासमुद्गतरशोषणरूपमनुचि
तकर्मांतराचरणं निद्राशब्देन निवृत्तिर्लक्ष्यते लज्जितेहि हि निवर्त्तते शयनशब्देनचतत्कार्यनिर्व्यापारत्वं लक्ष्यते कृपि
तोनव्याप्रियत इत्यस्वकरीत्यानयोर्लक्षणयोरंगांगिभावेन शंकरः संशयेनयथा सचेतना कांचनपुत्रिका
27 वा शरीरिणी मन्मथचातुरीवासोदामिनी स्थैर्यवती किमेषा कावा न जानेरघुवीरपार्श्वे अत्र कांचनपुत्रि
केत्यादौ कमनीयकांतिगुणेनोपमानत्वात्सादृश्यनिमित्तोगौणीलक्षणोऽस्तितावदविवादं तत्रेयेतिसर्वनाम्ना र
देताविशिष्टसीतारूपविषयनिगरणं स्यमग्निर्माणवक इतिवत्साध्यवसानात्तुँ अत्रान्यतरनिश्च
यकाभावेन एकैकस्मिन् रसंदेहस्थाने न विषयत्वपासंकीर्यमाणत्वात्संदेहालंकारः एकलक्षणका
नुप्रवेशेनयथा संवर्त्तविसरप्रसारिदिनकृत्सर्वखिपारखंरोदैरपघ्नांतहरप्रतापतपनोरामस्यकोप्यु
ज्ज्वलः भूलोकग्रामपिकैकशिकोत्सवव्रतीचक्रेद्भूतं वर्धपंस्ताराः नेत्ररविहूतेनां श्रिपमर्दार्त्तयो लक्ष्य देशेत्त
मः कोप्यलौकिकः अलौकिकत्वमेवाह त्रिविधविशेषणेः भूमिकौशिकोत्सववर्ती विश्वामित्रो
त्रलतयस्तवर्ती ध्वांस्तर्गकौशिकोत्सववर्ती इन्द्रहर्षवर्तीप्रसिद्धतपनोदयेकौशिकानामुलूकिकानां त्सवो 27

नास्ति अस्मिंस्तु नतपेति भावः तारानेतरि सुग्रीवे वं द्वेव प्रसिद्धतपनस्तारापतौ श्रियं हरति अयं तु वर्ध
यति प्रसिद्धस्य पक्षिपो रस्य देशे पुरो दिग्भाग तमो हरति अयं तु रलयोरभेदात्तपो लस्य देशे तत्करोती
ति सर्वत्र श्लेषानुप्राणितो व्यतिरेक विरोधाभासौ अत्र पाठान्तरः प्रतापतपन इति विषयनिगरणं वि
ना प्रतापे चौरत्व रूपणात्सारोपपं लक्षणा गौणी सर्वस्वपदेनात्र तेजः सम्पच्छिलिष्यते त स्पर्शकारणप्र
हृतत्वात्ता ध्यवसाना अनयो भिन्न पदस्थयोरपि समस्त पदस्यैकत्वात्तत्तत्वेनैकत्वस्पकानुप्रवेशे
नायं संकरः संसृष्टिर्यथा अप्रेङ्खितं सुरतरोः प्रतिबिंबभिंदीर्भेदः सुपर्वसुरभेर्विहत्तितिर्निधीनां छित्त्वं
रवेः परिणतिः प्रसवापुषस्य प्रसर्पंतरं पुरुरिपोर्जयतीह रामः यथा वा शिष्टानां पारिजातो द्विजिह्वकठि
नता वक्रतास्पर्शस्तोपोद्घाटनां कालवह्निर्जलमपमभिसितेत्सादनातु धूमूतिः सीतापाः पंचवाणो
हरनयनाग्नि विश्लेषगम्यः प्रजानां प्रणेंदु निष्कलंकौ जगति विजयते रामचंद्रो महीन्द्रः अत्रोपमेय
त्रापि मेयोपमासारोपाणां संसृष्टिः सजातीयानां सजातीयसंसृष्टिसारोपाणां यथा कल्याणकेलिकलि
ताकविकोविदानां कौतूहलं किमपि कंजविलोचनानां कात्स्द्देवः कमलवंधुकुलोद्भवानां कस्मात्स
वेन कुरुते भवि कोशलेन्द्रः अत्र कल्याणादिपदभ्रान्तहेतोरामे विषयिनिगरणं विनासाहश्यतरकार्य

कारणभावसंबंधनिमित्तप्रवृत्तत्वाद्धूमसारोप्याणां सजातीयानामेव संसृष्टिः सजातीयविजातीयसंस
ष्टिर्यथा सत्संसरत्तल्पं चिंतामणिर्महीधरः सप्तसमुद्रवालेणे रामो विपक्षिद्युधवैरिणां एवमेव सर्वत्र सं
करसंसृष्टी ज्ञेये ध्वनिर्वर्ण्यं त्रिभुवनविदितेवारणेस्यानेभेदः संजातो पल्लवा यां वा कृतसु
28 रूपालंपर्वतेशस्य भमणं काव्यालंकारकृत्सोत्कृतिरचिशतकोनष्टकादिप्रणेत्रा तस्यालंकारशास्त्रे
रघुपतिचरितेयं तृतीयस्तरंगः ३ तृतीयतरंगः समाप्तः तत्र प्रयोजनिष्ठप्रयोजनेलक्षणाभावा
त्सर्वत्र प्रयोजनं वाच्यमित्यपेक्षायां तस्य व्यंजकशब्दैकगम्यत्वात् क्रमप्राप्तं व्यंजकं निरूपयति स
व्यंजकोर्थश्च नः शब्दोव्यंजनेनैव बोधयेत् अन्विते पदार्थे यो व्यापारो तस्य गोचरः वाक्यार्थेपि क्रिया
येस व्यापारे व्यंजने न भवेत् व्यंजनव्यापारवान शब्दो व्यंजकः पदार्थेष्वन्वितेषु वाक्यार्थेपि स्वाण्येभ
र्योंतरविषयः शब्दव्यापारो व्यंजनेत्युच्यते स त्रिविधः शब्दार्थोभयशक्तिमूलत्वेन शब्दशक्तिमूलो
द्विविधः अभिधामूलो लक्षणामूलश्चेति तत्र यः रूढ्यादिरहितलक्षणेनाप्रयोजनप्रतीति हेतुर्व्यापारः
स लक्षणामूलो व्यंजनव्यापारः इदमत्र विचार्यते गंगायां घोष इत्यादौ तीरगतात्यंतपावनत्वादिकं
प्रयोजनं तावत् प्रतीयते तत्र शब्दान्वयव्यतिरेकानुविधायित्वात्तत्प्रतीतिः शब्दास्य वस्यमाणा २९

वलं

यत्स्वव्यंग्यं न हि यं कंचन व्यापारमनवलम्ब्य शब्दो पर्यंतरं वोधयितुमीष्टे तत्र किमभिधया वोधयति लक्षणया वा किंवा
तात्पर्येण मतावदभिधया तस्याः संकेतितार्थैकविषयत्वात् न हि गंगादिपदानां पावनत्वादौ संकेतोऽस्ति
च्युतानापि लक्षणया मुख्यार्थबाधाभावात् न हि तटं मुख्यार्थः न वा तस्य बाधः नापि तस्य संतपावनत्वादि
ना संबंधः नापि प्रयोजनस्य लक्षतायां किंचित्प्रयोजनं स्वस्यैव प्रयोजनत्वे आत्माश्रयता अन्यस्य प्रयो
जनत्वे तस्यापि लक्षणान्वेषणेन तया प्रयोजनांतरावश्यंभावे प्राचीनप्रयोजनतापेक्षायां परस्पराश्रयता
अन्यापेक्षणे तु तस्यापि लक्ष्यत्वेन प्रथमापेक्षणे चक्रकापत्तिः द्वितीयापेक्षणे आत्माश्रयता तृतीयापेक्ष
णे आत्माश्रयता चतुर्थापेक्षणे तस्यापि प्रयोजनांतराकांक्षितं निपतत्वित्युत्तरोत्तरस्याकांक्षायाः कुत्रचि
दप्यविश्रांते प्रथमप्रयोजनप्रतीतिरेव न स्यादिति त्वप्रतिबंधिकानवस्थान तु गंगापदेन स्वप्रयोजन
मेव तदं लक्षितां मैवं प्रमाणविषयातिलंघित्वात्प्रयोजनस्य प्रमाणस्य हि प्रत्यक्षादेर्घटादिकं विषयः फ
लंतु ज्ञाततादिकं तथा चायं प्रयोगः गंगायां घोष इत्यादौ पावनत्वादिकं न विषयज्ञानतोग्रपरः फलत्वात् ज्ञा
ततावदिति नापि तात्पर्यवृत्तिगम्यता पदार्थविशेषमनंतरभाविनी समन्वयशक्तिस्तात्पर्यं नामवृत्तिरित्य
लंकारसर्वस्वसंजीविनीकारः नचपावनत्वादिरन्योन्यान्वयविषयः किंच तात्पर्यं नाम वृत्त्यंतरं न संभवतीति

हेतित्वयानुसरतस्य तस्य हेतुत्वं तत्र तावदनुपपद्यते तेन लक्षणेनैव हेतित्वे एषः एकलक्ष्यव्यवहारोपपत्तौ वा तेषु द्विप्रसह
कारिणेऽप्यनतिप्रसङ्गि यांतरहेतुकत्वस्य नाववत्ताप्यपेक्षाहेतुत्वं तत्र त्वकल्पनमयुक्तमेवेति केचिदित्यलं विस्तरेण तदेवं प्र
योजनप्रतीतेरभिव्यक्तिलक्षणेनास्यापि हेतुत्वनिर्वर्तनीयत्वेन तदर्थं व्यापारांतरमवश्यं भवता व्यंगीकर्तव्यं वयं तु
२७ तत्रैतेनैव व्यंजनेन व्यंजनेनेतनार्थसंहानिवेश्यव्यवहरामः। तच्च व्यंग्यप्रयोजनं द्विविधं गूढमगूढं च गूढं य
था वीरभ्रमीरघुराम भवन्निजभुजवृत्तोऽधारीसमाटीकत्ते भेरीभरितिविरावञ्जवरभैरेरारवं गलभ्राम्यिरत निद्रालपद
जागरीतन्डवितंदैतेयमूर्तिभिन्नारुडन्निद्राकपमाशुमुद्रामगादेत्तद् निद्रा हेतं अत्र निद्राजागरणयोः श्ले
तन्न धर्मं येप्सवेतन धर्मस्य॰ व्याख्यानस्यानुपपन्नत्वमात्त कार्पसंकुचितहृदयसंकवितत्वं वलम्यते तेन स
कलसुरगुरस्तत्त्वेणणेऽव्यज्येते अगूढं यथा अघवैरीश्वैकोदेरामदोर्दण्डवंदृता व्याप्त्वपिष्टपस्य ए
घोषणैश्शत्रुनीपतिः तत्राचेतनेकोदंडेचेतन धर्मस्य व्याख्यानस्यानुपपत्तेः सपातित्वार्थज्ञापकमात्रं त
लक्ष्यते तेन च परमोत्कर्षोऽव्यज्यते एवं सर्वकृतिषु विचित्रमानत्वेन वाच्यमानतया गूढं तदेवं लक्षणा
मूला व्यंजनेनोक्ता अधुनाभिधामूलान्निरूप्यते अत्र काव्यप्रकाशकारः अनेकार्थस्य शब्दस्य वाचक
त्वे नियंत्रिते संयोगाद्यैरवाच्यार्थधीकृत् व्यापृतिरञ्जनं इत्यभिधामूलव्यंजनलक्षणमुक्त्वा संयोगादि २९

योभ सहहरिणा प्रख्यिता: संयोगो विप्रयोगश्च साहचर्यं विरोधिता: अर्थ: प्रकरणं लिंगं शब्दस्यान्यस्य सन्निधि: सा
मर्थ्यमौचिती देश: कालो व्यक्ति: स्वरादय: शब्दार्थस्यानवच्छेदे विशेषस्मृतिहेतव इति तत्र संयोगेनाभिधानि
यंत्रणं यथा हरि: कौस्तुभभूषित इति कौस्तुभसंयोगाद्वासुदेवे नार्जुने हरि: कौस्तुभवर्जित इति विप्रयोगा
त्तत्रैव रामलक्ष्मणावित्यत्र साहचर्याद्दाशरथौ रामरावणावित्यत्र विरोधात्तत्रैव रामं मोस्ताभवितये दिति
प्रयोजनात्तत्रैव देव: प्रमाणमित्यत्र प्रकरणात्तद्युपासदेवे कुपितो मकरध्वज इत्यत्र कोपचिन्हस्यान्वेतनेध्वजे
मेर इस्तं भवाहिप्रो देवस्य पुरारातेरित्यत्र शब्दान्तरसान्निध्यात्तत्रैव मधुना मत्त कोकिल इति सामर्थ्याद्वसंते
पातु वो दयितामुखं इत्यौचित्यात्सांमुख्ये भात्यत्र परमेश्वर इति राजधानीरूपाद्देशाद्राजनि विरोचितो भाति
देवेति दिवाकरे रात्रौ चंद्रे व वन्हौ वा मित्रं हस्पंतामिति तं [illegible] रूपया व्यक्तासुहृदि मित्रो हस्पतामिति रवौ इंद्र
शत्रुरित्यत्र षष्ठपदप्रकृतिस्वरेण च ऊदात्तस्य धीनिष्पत्तय: इंद्रशत्रुहीनस्येत्यत्र षष्ठ्दश शब्दस्य सर्व्यास्वरेणाहंत्र
धीनिष्पत्तय आदिशब्दस्य प्रथमोदात्तेन आद्युदात्तेन धीनिष्पत्तय इति स्वरेणार्थो निष्पत्य वेद एव न काव्ये आदि
शब्दादभिनयादय: संगृहीता: एवं संयोगादिभिरभिधायां नियमितायां यदनेकार्थस्य शब्दस्यार्थांतरमपि
प्रत्ययकरणं प्रतीतिगोचरी भवतीति तत्र व्यंजनव्यापार एव प्रगल्भते लक्षणोक्तात्संयो: सामग्र्यभावेनान्यो
र्थ

मान्वयैकविषयत्वेन च प्रकृतेनैव काश्यपराहतत्वात् यथा अर्जुनेन यशोराशिः कृतसंरक्तपरिघः एकवीरोपता
पश्च रामो राजतिराजवः अत्र रामपक्षे अर्जुनेनोति धवलो यशोराशिर्यस्येति विग्रहः जामदग्न्यपक्षे अर्जुनः
कार्तवीर्यस्तस्य यशोराशिमतिक्रान्तवान् नाशितवानित्यर्थः कृतसंरक्तानां स्वस्मिन् समागतानुरागवतां तर्प
णं शीलनं येनेति प्रकृते अन्यत्र तु रक्तं सम्यक् रक्तं तर्पणं शोणितेन निर्वापो येनेति संस्कृतं यथा शास्त्रं
30 यथाप्रतिज्ञं वा उद्दिष्टमेवं एकवीर अपतापत्तिपदद्वये प्रकृते अन्यस्मैकपदं एकवीरानुपतापयतीति वा
एकवीरानुपतापयतीति राजघ इति राजघ्नेति निपातनात् साधु अत्र राम एवाभिधायाः प्रकरणादि
नानियन्त्रितत्वादप्रकृते जामदग्न्येऽप्रतीतिस्तु व्यंजनाव्यापारकृतैव नेन्वत्र श्लेषमहिम्ना अप्रतीतिरप्र
तीतिरस्त्वीति वाच्ये न श्लेषस्य प्रकृताप्रकृतगतत्वेनानियमनात् तदेवं द्विविधोपि शब्दशक्ति
मूलो व्यंजनव्यापारो निरूपितः अर्थशक्तिमूलो यथा अभिषिषेणयिषोर् रघुपुङ्गवेऽमुष्मिन्नविंदत तदे
व विरूपितानीत्विति सुतामयमग्नुं वृद्धिमेत्य वलाकलशासिंधुसुतेतुतरोमयं अभिषिषेणयिषोसेनयाअ
भियातुमिच्छति सति यत्सेनयाभिगामन्तमरीत्तदभिषेणन्तमिति स्मरणोक्तत्वात् अत्र सुरसेनान्मो दहप
वस्तुशक्त्यात्तत्कारणमुक्तोद्देश्यानामस्य योपविष्टातीति द्योत्यते द्वितिसुतामयत्पार्श्वशक्त्यानुतदेत ३०

नृतरामचम्पुवरणाभिघाताद्वन्याः सीताजनन्याः भावित्यात्तिरिति गम्यते अप्यमेरवलाम्नानिः कलशसिं
धुः हिरण्यश्च स्तयोः सुतयोः सीतालक्ष्म्यो स्वेदमोदरूपवस्तुशक्तिभ्यां रामचमूरजसा सागरशोषले सति स्वो
त्पपणहानिः सपत्नीपितृहानिश्चेति सीतायाः स्वेदमोदहेतु तथा लक्ष्म्यास्तु स्वेदहेतु निजपितृहानिर्मोदहेतुः
सपत्न्या मातृगर्भवी त्पपणहानिः अनविष्यतीति ध्वन्यते इत्यर्थशक्तिमूलो व्यंजनव्यापारो वर्तितः उभयश
क्तिमूलो यथा परमुगतिभीषणत्मासंगरलीलासुवाऊजेदोष्णं सोढारामोर्पितभक्तो विप्रदत्तमूवल
यः अत्र प्रकृते दाशरथी रामः परमुगतिभीषणत्मा वेरबोशिक्षानां शुवोडः स्वस्य अतिभयंकरः आ
त्मात्वरूपं यस्य विग्रहः संगरलीलासुवाऊजतो नंसोढा पृथुकेम्यांसुवाऊराह सजन्यभिमर्दसोढा दांत
वानित्यर्थः योऽत्र स्वतन्त्रत्वान्नलोके इत्यादिना पष्टीप्रतिषेधेक नोलिच्छितीया जामदग्न्यपक्षे परशु
गत्याकुठारव्यापारेण भीषणत्मासंगरलीलास्विति सप्तम्यंतं भिन्नं पदं वाऊजाछत्रियाः उत्तरार्द्धे उभय
त्रसमं अत्र पूर्वार्द्धे शब्दशक्तिमूलः उत्तरार्द्धे अर्थशक्तिमूलः इत्युभयशक्तिमूलोयं व्यंजनव्यापारः अत्र
पूर्वत्रवरामोरामहवेत्युपमाच व्यज्यते नवशब्दशक्तिमूलध्वनाव पिशब्दस्यार्थव्यतिरेकादर्शनादर्थस्या
पि व्यंजकत्वमस्तीति वाच्यं तत्र शब्दस्य प्राधान्यात् अर्थस्य सहकारितात् यथाऊः अर्थोपि व्यंजकस्तत्र

सहकारितयामतद्वृत्ति एवंवेवार्थशक्तिमूलध्वनावपि शब्दस्य सहकारिमात्रत्वं द्रष्टव्यं सहृदयैरितिः शब्दो नए
तिद्धयमर्हतीति निषेधः केवलयोरपि यथा लक्षणयो वृत्तिनिवृत्ति न तथाभिधाव्यंजनयो लक्षणाव्यंजनयोर्वास्या
दिति ज्ञेयं अस्य प्रसिद्धकार्यविलेनाभिधायकलक्षकयो व्यंजनव्यापारवत्वस्य पूर्वमुपपादितत्वात् तदे
31 वं वाचलक्षकव्यंजकरूपास्त्रिविधाः शब्दाः त एवपारा अभिधालक्षणव्यंजनात्मिकाः वाच्यलक्ष्यव्यं
ग्यरूपास्तदर्था अपि व्याख्याताः काव्यप्रकाशकारस्तु सर्वेषामेतेषामर्थानां व्यंजकत्वमभिदधौ वक्तृबो
द्धव्यकाकूनां वाच्यवाक्यान्यसन्निधेः प्रस्तावदेशकालादेर्वैशिष्ट्यात् प्रतिभाजुषां योर्थस्यान्यधीहेतु
व्यापारो व्यक्तिरेव सा इति व्यक्तिर्व्यंजनं अर्थस्य व्यंजकत्वे शब्दोपि सहकारितया व्यंजकत्वमनवगतत्वं र
थपंक्तित्वे तदुदाहरणप्रदर्शनतैनेवग्रंथे अस्माभिस्तु तत्सर्वमर्थशक्तिमूलध्वनावंतर्भवतीति न
प्रपंचसंरंभः क्रियते धर्मास्तिकालिंवर्पाद्भिश्च्यवन विदितेवारणस्यान्वयेयः संज्ञातोपघ्नकर्मा वाकृत
सुकृतफलं पर्वतिशशस्थभागे काव्यालंकारकृत्प्रास्तु तिरश्चि ॰ शतको नाटकादिप्रणेतुस्तस्यालंका
शास्त्रे रघुपतिचरिते तृतीयस्तरंगः ३ चतुर्थस्तरंगः तत्र सगुणालंकृतीकाव्यं पदार्थौ दोषवर्जितौ २२
विति काव्यसामान्यलक्षणे पदार्थयोर्विशिष्यतयात्रप्रधानत्वात्तरंगत्रयेण पदार्थौ निरूपितावातां त

दनंतरं तद्धि शुद्धेनैव गुणेनालंकारदोषाभावरूपाणां मध्ये गुणालंकारयोर्भावरूपत्वाद्दोषयोरूपादा
नं तत्रापि रसस्य समवायित्वेनोपस्कारकाणां गुणानां संयोगवत्त्वेनोपस्कारकेभ्यो ऽन्तरंगत्वात्तेषामादावु
द्देशः कृतस्तदुद्देशक्रमेण गुणास्तावद्दोषनिरूप्यंते ननु सगुणालंकृती इति विशेषणमनुपादेयमिति चेत्र
६ कुतो ऽनुपादेयता तत्किमव्यावर्तकत्वाद्वा अन्यतराहेतुत्वाद्वान्यतरवैयर्थ्याद्वा नाद्यः निर्गुणालंकारशब्देभ्यो
व्यावर्तकत्वात् न द्वितीयः तेषामुभयेषामपि कविताकामिनीकमनीयताहेतुत्वेनोपादेयत्वेऽविवादा
भावात् उक्तं हि भवतेरिव रूपमंगकाव्यं स्वदते शुद्धगुणं तदप्यतीव विहितप्रणयं निरंतराभिः सदलं
कारविकल्पकल्पनाभिः यदि भवति वचश्च्युतं गुणेभ्यो वपुरिव यौवनवंध्यमंगनायाः अपि जनद
यितानि दुर्भगत्वं नियतमलंकरणानि संश्रयंते इति तृतीयेपि किमुभयोरभेदादन्यतरवैयर्थ्यात्किंतकर
त्वाद्वान्यापि चारुताहेतुसाम्याद्भेदः परस्परव्यावर्तकधर्माभावाद्वा नाद्यः यत्किंचिद्धर्मसाम्येना
भेदे सर्वस्याप्यभेदप्रसंगः न द्वितीयः असिद्धेः तथा हि केचिन्नभोजराजादयः काव्यमहारप्रवर्तक
गुणाः तद्धरूत्ताहेतवो ऽलंकाराः इति व्यावर्तकधर्ममाहुः तन्न घटते न तु किं सर्वे गुणास्तत्प्रवर्तकाः कतिप

येनवा काव्यः रीतिरात्मा काव्यस्येति हि तन्मतं रीतयश्च गुणश्लिष्टवचनरचनादिकाः ताश्च तिस्रः गौडी
वैदर्भी पांचाली चेति तत्र समग्रगुणा वैदर्भी ओजःकांतिमती गौडी सौकुमार्यमाधुर्यभूयिष्ठा पांचाली री
तिरिति हि स्थितिः तन्मते गुणसाकल्यस्य काव्यस्य व्यवहारप्रवर्तकत्वे गौडीपांचाल्योरव्याप्तिः न द्वितीयः
32 अतिव्याप्तेः यत्किंचित्समस्तगुणमात्रेण यत्र क्वापि काव्यव्यवहारप्रसंगात् एवमलंकारलक्षण
मपि दूषणीयं वयं तु ब्रूमः समवायवृत्त्या रसोपस्कारकत्वं गुणसामान्यलक्षणं संयोगवृत्त्या रसो
पस्कारकत्वं अलंकारसामान्यलक्षणं समवायसंयोगपदाभ्यां गुणालंकारयोः परस्परव्यावृत्तिः
सिद्धा रसाः शृंगारादयः नवैव वक्ष्यमाणलक्षणाः तदव्यतिरिक्तव्यतिरिक्तोपस्कारकत्वमिह लक्ष
णद्वये विवक्षितं नत्वत्र सवैयाकरणानां रसोपस्कारकत्वे संभवः तत्तद्गुणानां तत्तद्रसं प्रतिनियतत्वे
वक्ष्यमाणत्वात् कतिपयानां स्थितिव्याप्तिरिस्यात्तीयद्येवं वाले भवत्वंपुहेरतोतिचेन्नैवं रसातिरिक्तगु
णानामप्रवर्तकत्वे नातिव्याप्तेरसंभवात् न हि गुणा गुणिनं विहाय अन्यत्र समवयंतीति हृदं ननु मा २२
धुर्यादयो गुणाः वर्णेष्वप्रतीयंते यत्र सुकुमारवर्णविन्यासस्तत्र माधुर्यप्रतीतिरन्यत्र नेत्यन्वयव्यतिरे

यं चावृत्तेर्मात्रधर्मत्वावगमादतोऽसंभवदुक्तिचेन्न तत्र माधुर्यविशिष्टरसस्य व्यंग्यत्वेन व्यंग्यगतमाधुर्यस्य
व्यंजके समारोप्य प्रतीयते तत्परिशीलनशालिनां रसिकानां रससमवायित्वात्तदुत्कर्षाधायिनो माधुर्यादयोऽनु
भवपकृतिमध्यासते अत एव एतेषां गुणत्वव्यवहारः यथैते रसस्य शरीरभूतवाच्यवाचकधर्मा एवमस्तु तर्हि त
गुणाः सन्तु नहि आत्मधर्माः शौर्यादयः शरीरमात्रसंसर्गेणालंकारा गुणत्वेन व्यपदिश्यन्ते तेहि हारादयः शर
वकंठादिषु संयोगितया चशब्दार्थरूपेष्ववयवेषु तदुत्कर्षाधानद्वारा आत्मन इव रसस्योपकारिणः ननु गुणाः स
समवायवृत्त्या अंगिनि रसे स्थितो आत्मन इव रसस्योपकारिणः ननु गुणाः समवाय अलंकारास्तु संयो
गवृत्त्या अंगमात्रगता इत्ययं विभागः कुत इति चेन्न आत्मवत्तरसं प्रति व्यवधानाभ्यां व्यवधानाभ्यां तथा
उभयावस्थापितत्वादिति उक्तं माधुर्यादीनां वर्णे व्यंज्यमानानां यद्वा व्यवधानेन रसोपकत्वं तदेव
तेषां रससमवायवृत्तित्वं उपमादीनां तु वाच्यवाचकोपस्कारिणां यद्वा त्रिधादिव्यापारव्यवधानं तदेव
तेषां संयोगवृत्तित्वमिति रहस्यं ननु यदि गुणा रसधर्मा एव न शब्दधर्माः तर्हि किं पं तच्छिये णत्वं असंबंधा
दिति चेन्न रसधर्माणामपि तेषां शब्दव्यारोपेण संबंधोपपत्तेः दृश्यते सन्न धर्माणामेव कृत्वत्वादीनामा
रोपितसंसर्गेण वर्णविशेषणत्वे यथा व्यवहारजनकत्वं एव अतोऽस्य धर्माणामपि गुणानां वर्णविशे

वर्णमविरुद्धं किंच लोके हृष्टलघुजत्वविपुलोरस्कत्वादिना आकारविशेषेण कस्यापि शौर्यमिमान्यत्र
अशूरेपि तथैवाकारमवलोक्य तत्त्वतो विशौर्यं व्यवहरन्ति शास्त्रज्ञाः सोयमाकारः शूर इति अत्रापि व्य
३३ ञ्जकत्वं गुणसमारोपदर्शनात् माधुर्यादेर्वर्णनिष्ठताप्रतीतेरौपाधिकत्वात् उक्तं रससमवेता गुणा इति
नापि कृतकरत्वादिति ततीयपिहितीयः गुणकृतत्वात्तायां अलंकारकृतत्वात्ताविलक्षणत्वे न कृत
करत्वाभावात् तथा हि अलंकारा रसंगिनि रसे विद्यमाने तदंगभूतशब्दार्थवैचित्र्याधानद्वारेण तदुर्प
लरसोपस्कारिका यथा हारादयः करचरणग्रीवापवक्षसां दर्पिति शायाधानद्वारांगिनो तिशयमादधति क्वचि
त्व दविद्यमानेपि रसे शब्दार्थवैचित्र्यजननमात्रेणापि पर्यवस्यंति यथा चित्रप्रतिमायां वा विद्यमानेंगिनि
हारादयः न चैतावता संयोगवृत्त्या रसोपस्कारकत्वरूपस्यालंकारसामान्यलक्षणस्य नीरसकाव्यग
तालंकारेष्वव्याप्तिराशंकनीया तथाविधस्थले रसशब्दस्य व्यंग्यव्यंजकजातीयपरभेदाभ्यवसा
येनाप्रवृत्तत्वात् गुणास्तु न विद्यमाने रसे तंतुवतेति अविद्यमानेपि स्वयमेव न विद्यते रसपोषकत्वं
तु दूरतोपास्तं इत्ययं गुणालंकारयोर्भेदरूतावार्वे लक्षणभेदात् कृतकरत्वाभावेन च द्वयोरप्युपादेयत्वे ३२
सिद्धं काव्यप्रकाशकाराद्यास्त्वीनगुणेन पर्यजीगणन् तांश्चान्यान् सप्तभोजाद्यास्तां व्यंतुर्दशश्वाय

रेमाधुर्यौजःप्रसादास्त्रयएवगुणाइतिकाव्यप्रकाशकारादयः एतेंऽन्यान्वामनविश्लेषसौकुमार्यार्थव्यक्तिस
मतौदार्यकांतिसमाधीन्नौजआदयः एतान्दशशब्दान्यान्प्रत्येदशविधानान्यादयः श्लेषप्रसादः समतामाधुर्यसु
कुमारतार्थव्यक्तिरुदारत्वंतथाकांतिरुदात्तता ओजःसुशब्दताश्लेष ओजिस्विमपविस्तरः समाधिःसौक्ष्म्यगां
34 भीर्यसंक्षेपोभाविकंतथा सम्मितत्वंपर्यायोक्तिरीतिरुक्तस्यपागतिरिति अत्रमाधुर्यादिमस्त्रयः सर्वेसंप्रति
पन्नाः आनंदनिस्यंदित्वंमाधुर्यं तस्यमाधुर्यस्यकूटस्यकूपदत्वालक्षणेः शब्दधर्मोव्यंजकः इदंसंभोगवि
प्रलंभकरुणशांतानुगतं ओजः उद्धतस्यात्मकंचेतोविस्तारहेतुः तद्व्यंजकंसमाससमूहपरत्वं वीररौद्रबीभ
त्सभयानकेष्वेतत्सापेक्षं यच्चित्तंव्याप्नुतेनाप्य शुष्केंधनमिवानलः सप्रसादोमतः सर्वरससाधारण
स्थितिः तस्यप्रसिद्धार्थत्वंव्यंजकं माधुर्यंयथा रामेप्रियरवीसीताजीजविप्ररवीतमेवमालिप्तो दृष्ट्वा ततो
पिविप्ररवीसमंदहासं प्रियेणपरिरंभे ओजोयथा शुंभशुज्ज्वलशैला विरलपरिगलद्दानधाराउरणाः त्रा
मात्कुंजरस्यांगानसुरहरंपुष्पीताऽयस्यवरुणैतानि आकर्णितेस्वापमुत्तरनिविक्रितरोषैःकांडप्रकांड्या
लासन्नाकराणोदहतिरघुविरवीवैरिसेनावनानि प्रसादोयथावरंतमंवरेहदृष्ट्वा रामेणप्रेरितंखगं आही

नोचेद्रितो भीत्याभवंति नगुणा एवहो एते त्रयो भावस्वरूपा केचिदभावरूपाः तु भवेयुर्भावस्य पि गुणत्वं युक्तं नहि कारणादम
त्र्ड्वगुणत्वं भावनियतं अलंकारशास्त्रे सर्वेसं पन्नं उपस्कारकत्वमात्रेण गुणत्वबाधात् तत्रार्थप्रतिपादने
वाचस्यनिराकांक्षत्वेन परिस्फूर्तौ उक्तिस्यार्थविबोधकत्वमर्थव्यक्तिः इयं प्रसिद्धार्थत्वेन स्वरूपप्रसादान्नातिरिच्यते वि
कटाक्षरबंधत्वमौदार्यं भ्राजा विशेषणयोगानुदात्तता गाढबंधत्वमोजित्वं एते त्रयः ओजस्यंतर्भूताः परिपा
कवत्त्वमुक्तिः प्रौढिः विदग्धभालोक्तिरुक्तिः सैषैवणार्थस्योक्तिः सेद्धेयः अनेकार्थशब्दोक्तिसौक्ष्म्यं उक्तार्थसमर्पणोक्तिर्वि
स्तरः पादवदर्थपदोक्तिः संमितत्वं प्रियतरवस्तूक्तिः प्रेयः अवैषम्येणापादवत्त्वेऽपि पद्यपंक्तिपतनं समता एवमर्थगता मु
क्तिरूपत्वाद्विदग्धवक्रोक्तिरूपेण णेतर्भाविष्यमाणामेकत्वं अन्यधर्मस्यान्यत्रारोपणं समाधिः आरोपगर्भेऽपि रू
पकादिष्वंतर्भाव इति न गुणत्वं अनेकपदानामेकपदत्वप्रतीतिर्विभाषतं श्लेषः अपृथक्त्वं शब्दश्लेषेऽन्तर्भूत इति
नगुणः बंधोज्ज्वलता कांतिः शब्दसाधुत्वं सुशब्दता भावादस्यादावाहृतिमोर्वैकं उपक्रमनिर्वहणं रीतिः एते पंचापि
गुणाः सानुस्वारकोमलवर्णता सुकुमारता इयं माधुर्येंतर्भूता ततश्च ओजः प्रसादमाधुर्याणि शक्तिकांतिसु
शब्दताः गांभीर्यं भाविकं रीतिमध्यः केचिद्गुणान्नव तत्र कांतिर्यथा तरहारहारहराम्बरालंकारसरित्ली हारहारमहो ३८
र

रि
सारपटीरसौ वरकन्यिकारभारोद्धुरा कीर्तिः कार्तिकचंद्रमूर्त्तिविजयस्फूर्त्तिस्त्वदीयागुणग्राम श्रीरघुराम कामम करोद्दी
प्यादिशः आयशः रीतिर्यथा कल्याणकेलिकलनाकविकोविदानां कौतुहलं किमपि कंजकिनीवनानां कीर्त्तुज्जवः
कमलवंशकुलोद्भवानां कस्योत्सवं न कुरुते भविकोशलेंद्रः अत्र प्रक्रांतस्य ककारस्य पुनर्निर्बंधनाद्भवति रीतिः उ
क्तिर्यथा मंदोदरीविलोभनवाञ्छया त्वकटेहृष्टिपूर्वं दिवास्या श्रोणीनगंकरणेन्दुरप्रदीप्राग्रविभाति कापि कला
अत्र रामनामग्रहणमकृत्वापि रामप्रत्यायनेन वैदग्ध्यप्रकथनात् भवत्युक्तिः भाविकं यथा असारं संसारं जहि
हि त्रिरसारं भवकूलं मम भ्रातश्चेत परिचिनु वचोऽलः परमिदं महावीरे धीरे भुवनवरधौरेयविभवे गुणग्रामे राम
दशमुखविरामे कुरु मतिं अत्रापि ममतापि प्रवर्त्तनीयेवेत त्रिप्रियरूपभावनावशात् भ्रातरिति वाग्वृत्तिरिति भावि
कं गांभीर्यं यथा प्रायेण मार्गो रामो नाम राशीन्नमीमस्त्र छित्वां गाङ्गकरोत्किंतु पलायनपरायणो न अत्र निज
कुलकूटस्थस्य मार्तंडस्य पुनः पुनर्मंडलभेदनासंदिग्धाभिसंधानात्मकस्य मरछिद्रपर्यंतमारणकारणस्यार्थस्य र
हितारंभार्थे उक्तोदाहरणे नैव सौशब्द्यस्योदाहरणानि द्रष्टव्यानि एवं सत्स्वपि यां मार्गगा श्लिष्टस्योदाहृतं यथा मा
धुर्यौजः प्रसादास्तु सौशब्द्येन समन्विताः गुणाश्चत्वारएवैते मम मत्स्वन्तरे स्थिताः अपउवेति वास्यपंक्तिनसेरा
वते पम धर्मान्तवालिवर्पस्त्रिभुवनविदिते वारणस्यान्वयेयः संजातो यत्र होमं वा कृत्वच्छक्तनफलं पर्वतेसस्य

भाष्यं काव्यालंकारकृत्स्मात्तुतिरविमुक्तकोन्नाटकादिप्रणेतुः स्वस्यालंकारशास्त्रे रघुपतिचरिते पंचमप्रायं तरंगः
पंचमस्तरंगः ५ अथास्यामंद्रिरित्यादि अथालंकारा निरूप्यंते तत्रालंकारसामान्यलक्षणं प्रागेवप्रावादिष्म
35 ते वालंकाराद्विविधाः शब्दगता अर्थगताश्च तत्रार्थप्रतीतेः शब्दप्रतीतिपूर्वकत्वात् प्रथमं शब्दालंकारा नि
रूप्यंते द्वयो द्वयो र्व्यंजनयो र्युग्मयो र्यापुनरंतरा आवृत्तिः अयं ते सोयं छेकानुप्रास ईरितः छेका विदग्धास्तदभिम
तो नुप्रासः छेकानुप्रासः ह्रस्वन्त्वर्षसंज्ञा यथा राजराजसमैश्वर्यः शास्त्रभासुरधीरधीः राजराजयशा रेजे रामो
दाशरथी रथी एकद्वित्र्यादिवर्णानां पुनरुक्तिर्भवेद्यदि संख्यानियममुल्लंघ्य वृत्त्यनुप्रास ईरितः तत्तद्रससमुचि
तवर्णविन्याससात्मिकया वृत्त्योपलक्षितत्वाद्वृत्त्यनुप्रासत्वं अत्र पूर्वत्रैव स्वरसादृश्यमानुपयोगिकं स्वरव्यंजनस
मुदायसादृश्यस्तु यमकप्रयोजकत्वं वक्ष्यते यथा मामेकलोलास्तु तौ कलाकलातु सिलाग्रपिजनवृजिनाम्ना शु
दुर्वारवारावाराशेरादिदारारुचिररुचिरकृमेनमेनाप्यपेना शुम्भाशुम्भाम्भदुर्भिक्षनिकरमकरग्रामलीनामनो
ज्ञागाधागाधारोधो विवरभुविवलद्धीनरौघावरौघा यथावाग्भूतम्भूरासमित्प्रथमविगमेनाभिरूमर्दत्स्वभर
बाधोधाबाधाविबोधारधुधरलिप्रजाच्छिन्नदोस्कंदवंशाः लंकालंकारमुक्तादिकिरविजयिनो रामतस्सारुदस्सा ३४
राहंताहंतामहांतः समरसमरसाः प्रेतत्तां प्रापितास्ते अहंतया अहंकारेण महान्तः अत्राप्रथमार्धे एकव

णीवृत्तिः द्वितीयस्तृतीयश्चरणयोर्द्वित्रिवर्णावृत्तिः तास्वर्थभेदेव पिण्डं स्यान्न तु शब्दार्थयोर्भिदा तयोर्यत्पुनरुक्तिः सा
लाटानुप्रास ईरितः यथा दिक्कैर्यो लोपं रोमंदारः सिंधुः सिंधुश्च मेरुरपि मेरुः औदार्ये गांभीर्ये धैर्ये च नारायण इव ते ण
तेतुल्याः यथा वा दिक्पाला दिक्पाला भूपाला भूपालाश्च सांप्रतं हि भूपालाः त्रैलोक्यहृदयशल्यैर् रघुकुलतिलकेन
एवर्णे निहिते पुनरुक्तिवदाभाति यत्रार्थो न तु तत्त्वतः पुनरुक्तवदाभासः स तन्मात्रख्यातगोष्ठिधा तत्रैतन्नामगतेयथा
था कुलाच्युत कृष्णोत्तम वसुरत्ननवगाधीश लोकेशस वह्निश्वर शंकरराम श्रीरामपाल यशो णां श्रीरामापस्य
तस्य संबद्धिः यथा वा भ्रमरालि सहशंकेश दाशरथि भाति भुवन जीवनदः सायक शरेष्ट्र भिन्नो हरिहय गांधर्व
राप्रख्व कलितः अपरख्यातेयथा राजते ऽसुधाऽस्य श्रियमाहृत्य राजते राजते जोनिधे कीर्तिस्त्रैलोक्य
भुराजते अथाकस्मात् पदभेदेन स्वरव्यंजनावलिः यदा तदा स्यात् यमकं बहुधा घंतमध्यगं स्वरव्यंजनसमुदा
यस्य सादृश्येन ग्रथनं यमकं तदाद्यंतमध्यगतत्वेन पादार्धश्लोकगतत्वेन च बहुविधं तत्र दिङ्मात्रमुदाहृ
यते अर्थिनो राम भवतः प्राप्तानेकपराजयः प्रत्यर्थिवाम वत्त युद्धे प्राप्तानेकपराजयः जनस्यानंदने रामरव
रदूषणवर्जितं राज्यं च त्रैस्थितो राज्ये खरदूषणवर्जितं अत्र राज्यपदे रवेरस्वरत्नर लयोरभेदात् खलाः पिशु
नाः रक्षस्त्वं राम भो युधि मूर्खरिपोरूपं च कार्मुकमेरक्षि मूर्खरिपोरूपं ब्धवत्तत स्थितिर्नितरां रसादरं विहाय गोपां नितरां

रसादर अत्र पूर्वोत्तरार्द्धयोः षट्पञ्चस्तराणि मार्हितः मसेरवित्र नायकः महिमहत् पौरजंदक्षत् सरामेषु षिरिपौरूपंच
36 कारसामः इत्तरांसेवादिष्यितिहः पांगोर्हीविहाय अरंश्रीघुंरसादनुरागासिन्नादरं नितरांव्यधत्ते तिसंबंधः चक्रार्घा
कारमापन्नावर्णोश्चित्रमुदाहृतं तन्नेदाएवनिष्कंपतिस्तालव्यादयोमताः अत्र प्रथमादिशब्देन गोमूत्रिकापद्या
दयोग्रहीतेद्वितीयादिशब्देन निर्दंत्स निहूकालत्नीपिकादयः ननु कथमस्यशब्दालंकारत्ता च क्रार्घाकारतापारे
खीपरेखानिष्ठत्वात्तस्सवर्णानुपापकरेखानिष्पन्नांच वाकारणांमनुमेय निष्ठताध्यवसायादौपचारिकोयंश
ब्दालंकारताभ्याचोयुक्तिरितिविवरणम: तत्रैव क्रूवंधोपपा दर्याथ्र प्रसराप्सुरस्थिरमदप्राणापहारि त्रि योविभुमन्म
थमन्मथः स्थिरशिवंमातुतपाहंत्यभाः इत्तांसुन्नत्याविपिहरविषस्फातिः प्रहेतिः परंरम्योमेदयपाविराष्टद
मनोयोगीड्माव्यविम्बरं अत्रभातुतपाहेत्यभाइतिसकारांतप्रथमैकवचनं स्तुत्यगुः प्रियसस्वरा कृविपर्ह
रविधान्यावल्लिवर्तकप्रकारास्फातिः स्फुरणंयस्येतिविग्रहः योगोंड्माव्यः योगींड्रैर्ध्येयः स्थिरशिवंस्यापि
मंगलंविराक्षरमनोविराक्षासुरहेला मेदत्तामित्यन्वयः अत्रतत्तापवलयेधर्मसरिक्रतिः पष्टेरामगुणनुतिः अ
ष्टमेरथपदवंधरत्तिवक्रे प्रतीयते वलयोरभेदात् अत्र वेषाम्नामुत्तरक्रमाविस्तरभयान्नेलिख्यंते गोमुत्रिकावं
धोपपा सुरस्तराजमणिश्यामः स्थिराचेरसतापतिः विरराजघणीरामसुरासुरकृतानतिः अत्रमणिशब्दइका २६

रोतः स्थिरा मपिः छत्रीदृश्याकाने नागवेषस्य स्वामिनः सर्पेशतके विंववर्णेन कथितः यथाविंवेष्वात व्यधादंक
न क धर शिरश्चारिशो एण क्रिटा मंवधाधि श्रेमसोमन्तत दमुरुमुदः कर्त्कि वहहारि से मुष्यादात दै स्वाधिपतु दत्तु
लकमोमपाधानकल्पं कस्यहेस्त्री एणतामुत्तिपतुपट्टपरं दैवमर्थिः कदंवं यत्रेषधिकं प्रेमपस्पतत कस्यहं जले
वहं हरती तितत्तथा देस्याधिपानं तुदती तित्तत्त अतुलं कमयेस्पतत्तथा कस्य सर्वस्य शिष्टं स्य ष्टं अष्ट दल
पत्रवेषस्वस्वामिनः सर्पेशतके गम्य वर्णेन गदितः यथापादा सत्राणरक्षा तति रिन हारितं शामिन व्यासमाया यामा
सत्व्यान मिहान वतुमरकत ग्रामसञ्शिरजेया यजेरश्मीसमयाय दृष्टितिरस्करास स्वजराया याराजश्वारसक्तामि
सप्रियमधमुक्तारण त्रासदार्ष्य अत्रयेति प्रति विशेषणं योज्यं शामिनव्याज्ञेविद्धि द्विरमिषोत्तु महो अस्तमीपा अस्ता
निरस्ता माया परकीपापयासा मास्तव्याश्रीतुसा यद् दृष्टितिरश्मी समया अनेकमंगलसंपूर्णेन वती तिशेषः राज
श्वारसक्ता लल्लितागतिपरा अधमुक्ता अप्रसर दगमत इयमिन हरितां सर्पाश्वानां ततिपंक्तिः अनभिसानं दान
वातिसत्त्वयः शिष्टंस्य ष्टं योउ षदल यत्र वेषोपपा मत्तीमतमतीमर्त्यमवेमस्यमहामहं मनामरामममलं महोमय
मनामयं सरजवेषोयपा रामभासुरभावूर्णेनामभातिविभावतः तवभासुरभावस्यंदे वभासुरभावद भासुरभाभि
निर्मल शान्ते वर्णे भासुरभावे ७ अत्रुद्धमनस्के स्तुति स्तोतितथा मुमुक्षुभिः स्मर्यमाणे मितपर्वः भासुरभावदत्तेजस्वीत्व

प्रदः सोदेवशिखिस्मणं सर्वतोभद्रवंधोयथा शोभासोमसमसो धीरो धीरसाररसारसी: सोभावनानावभासो समतेभ्र
नतोमम शोधयितुपावयितुंशीलमस्येतिशोधी भक्तपावनइत्यर्थः सोमेनसमस्यतइति सोमसमः शिवेनपरिछिन्नइत्य
र्थः मसीवरिएणमइतिधीतुः धीरसारपंडितविशेषः स्मारसी: सरसवुद्धिः रसपारभेदः वश्चाद्विशेषणसमासः अ
37 भावनया असमाक्षिनानावभासो नव्यक्तइति अभावनाकावभासः ध्यानैकगम्यइत्यर्थः समतपासमकारेण
नैः शून्यैर्नतिः रामः समधीशः वुद्धिप्रवर्त्तकइत्यर्थः यथावा श्रीरमानमारश्रीरघनामसमनाश्वरमानायनानाय
नामा: नमनागगनाश्रनः श्रीमान श्रीरमयामानिनंप्रखंयस्येतिसंवुद्धिः लक्ष्म्यासक्तमरवइत्यर्थः नमनागनलसंयथा
तथा अगस्यगोवर्द्धनाद्रेर्नमनोनपिता तस्यसंवुद्धिः अगनामनधतोगोवर्द्धनइत्यर्थः यद्वा अगस्यकालीयना
गस्यनामनोनमयिता अगोनगश्च भुजंगेभातौमरूहिमरुधरे रत्नमालायां सानायश्रीपतेममारश्रीरघनाम
न्ययविलासक्रिया: नाचरनकुरु अथानंतरं नानानानाविधा: नामा: नमस्कारा: नमतेभ्योविधयस्त्रियंतइ
तिशेषः रघुवंशेयथा श्यामसमामनामधामस्वमधामधामयपंवंत्रिताप्रुएभरामनामराजदोजसासारसारस
स्पदास्पदास्यमाश्रयाक्षयंपंवंत्रिमंत्रितंत्रिलोचनस्यसस्यसंजसायदछेदः श्यामं आमनामः धाम आमतांमेति ३२
याजतामयधाम धीमयपंवंत्रितासुराभ रामनाम राजते ओजसा सारसारसस्य दास्पदास्पं आश्रयक्षयं यंत्रि

मंत्रितं त्रिलोकस्य शस्यं अंजसा अत्र रामनताममधाम राम नामकं तेजः आमनामेति योजना छुरिकाबंधो यथा
हारहीरवरस्तंभा भूरिभूभागभोगभा भासते विभुरामेश शमेराभुविते सभा शमेराशांते भूमि: संसार संताप शम
न भूमिरिरमर्थः हलबंधो यथा वितथेतरनाराचवरानारतमत्रमः मन्मानसे रघुपते धीरसाररसार क्षी: अत्र
भ्रांतिरहितः चापबंधो यथा सीतापतिर्यशोलेशो जितादित्युस्थितोऽस्तु कुंदस्वंदननीहारसारपाणिपुपादपान
७४ बंधो यथा हारहीरवरस्फूर्तिकीर्तिमूर्तिस्थिरः स्मर वरवीर वरक्रूर दानवानमने क्रम मत्स्य बंधो यथा राघवाग्नि
मयाग्निना सिंधुबंधुमविंदतां तदप्यजीवनवतीपरवीरखमर्दभूत एकाक्षरसर्वलघुनिरोष्ठ्यं च यथा रणेक्षणेजन
शरणे दशगलनगलगहनदहनशरलेसर अतरलनतनपतनपदशरचतनपजलजदलनयननिभाल मुं यथा
वसुधानानंकरणे रवंरन कोदंड कांड धरपालो मेतमसु भगंकरणेऽद्भुतपदरेलो मनोऽस्तु पुरुषम लो निःकंठो यथा
इष्वक्ष वीरानुमुक्तिश्रुतिस्मृतिनिधिः शुचिः निरीतिर्बुद्धिभिर्भीतिविलुप्तशक्तिर्विमतिधकु निर्दर्त्यं निर्मत्सुम्नं निरंतस्थ्यं
निरुष्म कं च यथा केकाकचाकौककुचामंजुभजाकापिकामालाकंजमुखी कुंभिगमनागौरवगांकाकपंकजगा
त्तरं यथा नदीननंदनीनंदी नदेदेनोदिने हिने नानादानानि दीनानां ददातो नंददैदतः एकाक्षरं यथा काकाकं
की के ककं क क का को को कु का कि का को कांक कां कोकि काकु: का कु के का क के कि का को की नां चक्र का कानां

कंकीनां केकस्त्रीणां कोकानां कं कानां ककाकानं जलकाकानां च आश्रयभूतं ह्रदं ककाकयंह एणंह सारीनां प्र
लब्दएणं अकुकाकिका कुकाकुत्सितवायवः तत्कृतमर्दंडः खंकुकाकं तत्रयस्यां नास्ति सा अकुकाका तत्स्या
३८ चैकः प्रत्ययस्थ्यादित्यादिना कात्पूर्वस्येकारः अकुकाकिका कोकोकंकीकोककंककाकौकाक्षसो अ
कुका किमिति विशेषणसमासः हृदयानंदनगंधवाहस्यंदनवतीत्यर्थः कोकांककांका कः सूर्यः ऊः शंभुः
तस्य कं शिरः कश्चउकं च ताभ्यां कोकाभ्यां सकाशात् दिंकं निर्गतं अंकगतिलक्षणयोरितिधातुः कंकिकस्य ॐ
मेलो क्रोडः उत्संगः तत्र हृशं कं जलं गंगाख्यं यस्तात्सकं अंकं चिन्हं यस्याः सा कोकांककाकाकांका काकुकेकांक केकिका
काकचः शोकभीत्यादिकृता ध्वनिविकाराः ताभिस्तमुक्ता ध्वनयो लसंते ताश्च केकाश्च अंकायेषां ते केकि
नो वस्यांसा ततः कप्रत्ययादिः पूर्ववत् काकुकेकांककेकिका एवं विधाकाकाचित् कुएपथ्वी औंकि अ
गामि रामेरोति प्रकरणं लभ्यते सर्वश्लोकपय्र कंपपा ससारसंपन्नतमोहितेऽ ससारसंपन्नतमोहितेऽ
ससारसंपन्नतमोहितेऽ ससारसंपन्नतमोहितेऽ पदोः पादयोर्नतामालक्ष्मीयस्यसः पन्नतमः लक्ष्मीसे
वितपादद्दत्यर्थः सरामं संसार ससारसंपन्नतमोहितेऽ ससारपासवलेपासंपदाकरितुरगादिसंपत्पान
ताउक्तं मोहितामोहं प्रापिताः शारीरवलवास्वलाभ्या प्रकृताप ताश्चेत्यर्थः तेऽ तथा संसारसंपन्नतमोहि ३८

तेषु संसारेः सैश्वैर्यैः संपन्नतमैः अस्यंतं संपन्नैरुत्तमैः प्रभूततमैश्च पुरुषांतरैरसहितानस्तर्कितः श्लाघ्यमा
नाऽस्पर्धः तेषु तथास्संसारसंपन्नतमो हितेषु संपन्नं संपूर्णतमस्तमोगुणोऽयं यांते संपन्नतमसः ते हिताये
षां ते स्योऽहिताऽ इति वा तेषु अहितेषु शत्रुषु सारसं असारसोऽसाभावस्तेन सहितं यथा तथा संसार शब्दे तेऽ
त्रुपयाऽविस्पर्धः एवमन्येऽपि समालंकारभेदा ज्ञेयाः धर्मेति वीणि वर्यो लिप्रुवनविदिते वारणस्यान्वयः
संगतेनाऽनल्पवाक्कृतसुकृतफलं पर्वतेशस्य भाग्यं काव्यालंकारकृत्यास्तु तिरवि शतकोन्नाटकादिप्र
लितुस्तस्यालंकारशास्त्रे रघुपतिव रितेषु पूज्यैस्तरंगः ६ षष्ठस्समाप्तः अथार्थालंकारान्निरूपयिष्य
न् आदावुपमां लक्षयति साधर्म्यं लोकसिद्धं नपि त्वेनैकविसंमतं पदैकवाक्यवाक्यंस्यात् प्रकृतस्यत
दौपम्या एषु शब्दालंकारेषु व्यातिस्विकलक्षणैरेव सजातीयव्याहृतव्यवहारसिद्धेः नसाम्यलक्षणपेदेति
विशेषलक्षणेनामेवोक्तिः इह केचिदलंकारा अध्यवसायमूलाः विभावनादयो विरोधमूलाः
परिसंख्यादयो न्यायमूलाः परिवृत्त्यादयो लोकव्यवहारमूलाः काव्यलिंगादयस्तर्कन्यायमूलाः शृंखलावै
चित्र्यमूलाः परिकरादयः साधर्म्यमूलाः उपमादयः तत्साधर्म्यं त्रिविधं भेदप्रधानमभेदप्रधानमभेदप्रधा
नमुभयप्रधानंचेति तत्र भेदप्रधानसाधर्म्यगर्भा व्यतिरेकादयः अभेदप्रधानसाधर्म्यगर्भा रूपकादयः भे

दाभेदप्रधानसाधर्म्यगर्भास्तूपमादयः अत एवोपमाप्रकृतस्य साधर्म्यस्य बहुव्यापित्वादुद्देशे भेदोपमप्रधानता
स्तु उपमायां प्राङ्निरूपणं जिज्ञासासंगतोऽस्मत्त्रयेरिकासंगतत्वं घनेनं नदोषमपमन्हति विधौ लाघवादिति प्रकृ
३१ तस्य वदनादेस्ततोभिन्नेन राकासुधाकरादिना लोकप्रसिद्धेन एकवाक्यप्रतिपाद्यं कविसमयसंमतं कांतिम
त्त्वादिनिर्यत्साधर्म्यं समानधर्मसंबंधः सोपमा अत्र लोकप्रसिद्धेन पदेनोऽप्येताव्यवच्छिद्यते तत्रोपमानस्य
कविप्रौढोक्तिसिद्धत्वात् पितृपदेन अनन्वयालंकारनिरासः तत्रैकस्यैवोपमानोपमेयभावालिंगतत्वा
त् वाक्यभिन्नेन तन्मात्रोपमारूपकादिव्यवच्छेदः कविसंमतमित्यनेन कुमुदमिव वदनं कारणमिव कार्य
मित्यादीनां च निरासः नहि तत्रोपमानोपमेयभावः कविसंमतः नच कार्यकारणयोः साधर्म्यमेव नास्ति
तिशंकनीयं कारणगुणा हि कार्ये गुणानारंभंत इति न्यायेन तत्रापि साधर्म्यसंभवात् तत्र साधर्म्यं कवि
समयसंमतैः कांतिमत्त्वादिभिः विकरणीयं अपि धेयतयाविभूतिकांते वदनं ते शरदीव शुभ्रभा
नुः अपि बिंबं दर्शीव स्केवधत्ते द्रहाम स्तव सतपा ग्रहर्षे इत्यादावुपमानोपमेयभावो न सहृदयहृदया
ह्लादाय एकवाक्यवाच्यमित्यनेन उपमेयोपमालंकारव्यावृत्तिः तस्या वाक्यद्वयगोचरत्वात् तत्रैके ३९
नैवश्लिष्टेनाश्लिष्टेन वा पदेनोपादेयं श्लिष्टपदेनोपादानेऽपि न श्लिष्टशंकातंकः स्वतोऽभिन्नयोरपि धर्म

वो: भिन्नत्वे पदेशादिदेने न भेदे सत्यभेदरूपातिशयोक्तिवलाद्दिकत्वधीपदियां चतयोपमयानुगतैकधर्मधी
वेद्यत्वे नांगत्वात् तथा चैतन्मते सादृश्यस्यैव प्रतिभोत्पाद्यातिशयोक्तिरनुप्राणितोपमेत्युच्यते तां विभ
जते पूर्णालुप्ता प्रपञ्चकाभ्यां सा तावद्द्विविधा भवेत् उपमानोपमेयसाधारणधर्मोपमाप्रतिपादकानां चतु
र्णां प्रयोगे पूर्णा एतेषामेकद्वित्रिलोपे लुप्ता पूर्णा विभज्यते श्रौत्यार्थीति द्विविधा पूर्णा साक्षात्सादृश्यवाचकानां यथे
वादीनां प्रयोगे श्रौती धर्मिद्वयमात्रेणान्वयतीति प्रतिपादकानां तिभसंकाशादिपदानां प्रयोगे आर्थी ननु पूर्व
चैते संभवन्तु यथेवादिशब्दानामुपमानविशेषणत्वेन सादृश्यप्रतिपादनपदीयस्य मिति चेत् तमेव शब्दशक्ते
साहशत्वात् यथा राजशिरोगन्ता वयं पुरुषमात्रियंतीति तु मयनिष्ठसंबंधबोधने हि न पर्युदुयोगाहीत था
यथा द्ययोपि वतोऽत्र विशेषः तत्र तं स्यदेति सत्रोक्तवति: साक्षात्सादृश्यप्रतिपादकः इवार्थत्वात् तेनत
त्रैव श्रौतीतेन तुल्यमित्यत्र वतेस्तु तुल्यत्वं प्रतिपाद्य तल्लिङ्गोहायसादृश्यमेदिपतीति तत्रार्थी वतौ पुन
विभज्यते द्विविधा साप्युनस्त्रिधा द्विविधापि सा वाक्यसमासतद्धितगत्वेन त्रिविधा सत्तेषु पूर्णोपमा श्रौती
आर्थी च भवतीति षट् प्रकाराः क्रमेणोदाहरणानि वर्षावदङ्गवाहिनीयुधि रणे दोर्णोरपूर्णो विभो मू
र्ति संभवतः सर्वतो मुखेन वत्ता विभाज्यते स्मात्मवत् तस्मिन्हंहचन्द्रिस्य गर्जितमिव भाउदर्वं मरुवो र्जितं देसंदे

हरिप्रियप्राप्तपल्लवैः प्रोत्साहयद्भिः शुशुभे वाहिन्यो नृपः सेनाङ्गसंपत्सर्वतोमुखत्वेन रामसमस्तीपदे संमतं
सर्वतोमुखं सर्वपपीनं वलं सैन्यं सरो वा यथा प्रासात तयोरुक्ता मेपदे सर्वतोमुखं जलं तद्देवं वलं तत्संमतं यथा सा
तयोरुक्तावर्षावत्तवर्षास्विव नन्दनवत नन्दनस्येव उभयत्रापि तद्धितगता श्रौती लुप्तोपमा तत्रतस्येवेति वि
40 भक्तिप्रयाणाद्विहितवतेरिवार्थत्वात् श्रौतीत्वं गजैरिति पिवे इत्यत्र समासगता इवेन नित्यसमासः समासस्य वक्त
व्यवलेन सिद्धत्वात् हरिप्रिय इत्यत्र वाक्यगता नन्दनं तद्धितगतयोरुभयोरप्युपमयोर्वाहिन्याः सर्वतोमुखत्वश
ब्दश्लेषप्रतिभोत्पादितातिशयोत्कर्षानुप्राणितत्वादङ्गाङ्गिभावेन संकरः दोर्दण्डस्त्व कुण्डलित प्रकटित भः प्रा
वेर्वा नृहिण्डते भीरवेण्डवधर्वषिकाजपतितन्त्रिमौक्तिकवल्लिर्मला त्वत्कौपकवल्लरीवेतरलस्य भा
ति भीमाकृतिवीरश्रीरघुराम तद्रसनयाश्रशोभते संनिभा कुण्डलित प्रभृतिभ इत्यत्र समासगता आर्थीलु
प्तोपमा तन्त्रिमौक्तिकवदित्यत्र तद्धितगता तेन तुल्यमित्यादिना तुल्यार्थे वतेर्विधानात् तद्रसनयासंनिभे
त्यत्र वाक्यगता एवं मतो कल्पेपप्रत्ययो आर्थ्युपमाः षडुदाहृताः लुप्तां लक्षयितुं विभजते धर्मादि
लोपे लुप्ता समासात् प्रत्यये समासेऽपि सा लुप्ता धर्मलोपे उपमानलोपे वाचकलोपे धर्मवाचकलोपे धर्मो
पमानलोपे वाचकोपमेयलोपे धर्मवाचकोपमानलोपे च भवन्ती प्रत्यये समासे च विधा भवति धर्मलोपवती 80

तासु श्रौत्यार्थीचद्विधा भवेत् समासादित्रिगतत्वार्थी श्रौती वाक्यसमासगा श्रौती तद्धितगता न संभवति इवा
र्थे विहितस्य वतेः सत्वेपि धर्मानुपादाने असंभवात् तद्धितस्य कल्पादेरिवार्थे विधानाभावाच्च एवमनुपात्तध
र्मः पंचप्रकाराः यथा त्वं पारिजात इव रम्यो सि राम वज्रं देशैव कंठ शहहशौततिरंगली नां तु सा प्रवालपटलेन
यथा अत्र तत्त्यो मुक्तालताम्रित प्रदं वति उप्पकल्पं अभीष्टदातृत्वादिधर्मलुप्तेरियं लुप्ता अत्र पारिजात इवेत्य
त्र श्रौती समासगता यथा अत्र तत्स्य ह त्यनेन वाक्यगता च दर्शिता आर्थी तु कंठ सहशा वित्यत्र समासगता प्रवा
लपटलेन तुल्ये त्यत्र वाक्यगता उप्पकल्पमित्यत्र तद्धितगतेति विभागः लुप्तोपमानाद्विविधा वाक्यगा च समा
सगा यथा वीराः परे परिहृताश्चतुरंगसैन्यैः शस्त्रं न जपंति नु वा म्रियंते एकस्त्वमेव समवहून वधीः स्वरादीन्
वीरेषु हहसमं भवता न विघ्नः लोके वीराः केचिच्चतुरंगसैन्यैः परिहृताः शस्त्रं न जपंति अन्ये परजयं ते अ
परे म्रियंते त्वं त्वं लौकिकः यतः एको ऽसहायो ऽवधीरसंख्यान् सत्रून् त्वमेव त्वादृशो न तादृशो ऽन्य इति त्रिवि
धवीरेभ्यो ऽप्युत्कर्षोतिशयो दर्शितः शस्त्रं वक्ष्यसुवहे वश्चतुर्दर्शसहस्रसंख्यकास्तेरवदादयः आदिशब्देन प्रका
रवाचिना स्वरत्रुल्यपो रूपाइति ध्वनितं इयं लुप्तोपमाना वाक्यगता न विपुलप्रयुग्मा वीर मिति पदेन गणोपादाना
त् वीरेषु हहभवत्स दृशं न विनश्यति पाठे त्वियं वसमासगता भविष्यतीति अनयोः श्व नोपमानस्वरूपप्रतिबंधः

क्रियते किंतूपमानदर्शनमेव निषिध्यते तेन नान्वयालंकृतिः भ्रान्तिकार्या भवेद्वाचकलोपे तु लुप्ता सा षड्विधा मता
समासे कर्मक्यचि अधिकरणक्यचि क्यङि कर्मणमुलि कर्तृणमुलि चेति भवन्ती वाचकलुप्ता षोढा भवति यथा
वीरश्रीरघुराम तावकधनुर्दुष्करिपक्षोद्दंचिता हविषिः कांउमपीकुम्भत्तविगलत्सर्जन्यभीमात्तव क्रोधं सर्वसमीर
णीयति रणे तेजस्विनां वैरिणां पंगारीयति किं च वक्त्रवन्मीक्तव रतस्तां भिंगालजालायते इह पर्जन्यभीमेत्यत्र
उपमानानि सामान्यवचनैरिति विहितसमासे पर्जन्य इव भीमेति वाचकलोपवती सर्वं समीरणीयतीत्यत्र
सर्वं समीरणमिवाचरतीति विवक्षायामुपमानादाचार इति कर्मणि क्यचो विधानात् वाचकलोपवती अगा
रीयतीत्यत्र अंगार इवाचरतीति विवक्षायामधिकरणाच्चेति वक्तव्यमिति वचनादधिकरणक्यचि वाचकलोप
वती भृंगालजालायत इत्यत्र भृंगालजालमिवाचरतीति विवक्षिते कर्तुः क्यङ् सलो
पश्चेति विहिते क्यङि वाचकलोपवती वंशीशकोंज्ञासनमिलुकांउ भंजेव भंजान्कुल वाङ्दंउः रामस्य सीतावध
लोपक्रमे चारं चचारेंद्रसमेव तस्मिन् अत्र तु कांउमिव भञ्जं चकारेति उपलोमक्रमेचारमित्यत्र उपलोमक्रमोव
चरितेति च विवक्षिते णमुल् वाचकलोपवती उपमाने कर्मणि चेत्यनेन सूत्रेण कर्मण्युपपदे चरशब्दात्कर्तरि च ८१
णमुलो विधानात् धर्मवाचकलोपेन तु सा वाक्यसमाससमासगा धर्मोपमानलोपे तु वाक्यगा च समासगा यथा

पश्वंति घरामपुरखंडु विखंडखानि तेषांतिमिरंतिसखः विरंवरंतोपि न तेन तुल्यं कुत्रापि हो संप्रति संप्रतीमः
अत्र रामपुरखंडविवं मितिस्यात्र रामपुरखंडं विवमिवाननं स्वकर मितरपमितं व्याघ्रादिभिः सामान्याप्रयोगः स्तुवमि
तसमासे धर्मवाचकलोपवतीति मिरंतीस्यत्रेति मिरालोवाचरंती सपमानासांचा रः स्पष्ठि कोरसर्व प्रातिपदि
केभ्यः क्विप् वक्तव्य इति वचनात् क्विप् तस्य सर्वापहारिलोपे सति समानधर्मस्याचार वाचकस्यैव शब्दस्यच
लोपादिषु लुप्तधर्मवाचकवती विशेषणाधर्मानुपादानपक्षे न तु लुप्तप्रत्ययाप्रकृतिः प्रत्ययापायेपि वृत्तस्
त्विप्रायेण क्विप्लोपेपि प्रकृतिमहिम्नैव आचारस्यागम्यमानत्वात्सतिसदृशधर्मैकपं लुप्तधर्मेत्तिचेत्स
त्यं तथापि वाचकप्रत्ययलोपाच्छाब्दलोपस्तु पदवर्जते अथवा प्रकृतिव्यक्तिस्थित्स्य धर्मवाचिनो लोपात्
धर्मलोपस्त्वदोषः उत्तरार्द्धे समानधर्माएणपमानस्य चानुपमानस्य चानुपादानात्लुप्तधर्मोपमानावाच
गतात्तत्सदृक्ष मितिपाठे सेवसमासगता वाचकेवोपमेयेवलुप्तापायावैकधामता सर्वैषिप्यवछेद्भ्यासाप्य
कविधामता यथा यदातेसंपजहने कुमारादिते भिर्मतिद्विरदेंद्रसाराः तद्धारघूर्णप्रवरस्य वारणः कंठीरवीय
स्यथवाकृपाणः अत्र द्विरदेंद्रस्य सारः रवन्हरिसारोयेषामिति ससम्युपमानस्य पूर्वपदस्य बहुव्रीहि वोच्यो
त्तरपदलोपश्चेति वचनेन समासे सति लुप्तवाचकोपमेयाज्ञेया एवमेकोनविंशति लुप्ताभेदाः पूर्णाभेदेः स

हृद्भिः पंचविंशतिरुदाहृताः । एकस्यैवोपमेयस्यानेकोपमानोपादाने मालोपमा यथा नद्यः समुद्रमिव रस्मिया एन
इवार्कं ताराः सुधाकरमिव त्रिदशा इवेंद्रं रामं त्रिलोकजनतानयनाभिरामं कामं भजंति कमनीयतरा गुणौघाः
इत्येवं चोपमा वस्तुप्रतिवस्तुभावेन बिंबप्रतिबिंबभावेन वा संभवति एकस्यैव धर्मस्योपमानोपमेयगतत्वेन पृथ-
42 ग्वेनोपादानं वस्तुप्रतिवस्तुभावः एकेनैव पदेन एकस्यैव धर्मस्य द्विरभिधाने पौनरुक्त्यप्रसंगात् बिंबप्रतिबिंब
भावस्तु भिन्नयोरिव धर्मयोर्द्विरुपादाने यथा भाति रामभुजो भीमसमंडलाग्रात्रमंडितः अंकुरकुंडलिकांतश्री
रकंटकतरुकांस्वत् अत्र भीमेत्युभयपदाभ्यामुभयत्राप्येकस्यैव धर्मस्योपादानात् वस्तुप्रतिवस्तुभावः चक्राकृ
तधनुर्मध्यलक्षितं राघवाननं परिवेशांतरालस्थं बिंबमिव विधोरिदं अत्र चक्राकृतेशरासनपरिवेशयो
स्तुल्ययो रघुनंदनाननेंदुबिंबयोः सादृश्यप्रतीतेर्बिंबप्रतिबिंबभावेनोपमा पुनरप्यस्याः द्विविधा संभवति
समस्तवस्तुविषया एकदेशविवर्तिनी चेति आद्या यथा त्वं परित्रातस्तरवराजस्मात्त्वादिच्छितायायप्या ज्योत्स्ना
लेशैरिव विरचिताभ्रस्तपाटीपटैस्ताराणैरिव विगलितैस्तारहारैः परीता संध्यापेघच्छद्महृच्चैर्ललांछिता
लकुकांकैरजमीतारद्युतिलकपोः केलिशय्या प्रभाते केलिशय्यांबरस्थलीवेत्युक्तत्वादियमेकदेशवर्ति- ५२
नी एवमन्येष्वपि तरभेदाः स्युः पेतावद्भिः दीदातणीयाः विस्तरभयात्तु परम्यतेति ऽग्रां प्रमदापयोपसर्गो

गम्यत्वं कस्मादुक्तं यस्मात् उपकारकत्वी विषयविषयिणोर्भेदमेवं प्रतिमानस्यैकरूपात् इत्युपमालंकारलक्षणं अथो
पमालंकारलक्षणप्रसंगविशेषणेष्वव्यवच्छेदात् तत्त्वैर्ज्ञाताः स्वरूपं निरूपयति अन्यत्वाध्यवसायोपायः प्रकृतस्य
त्वादिना सोत्प्रेक्षा रूपितत्वात्सामान्यादिभिन्नत्वविधा प्रकृतस्योपमेयस्य गुणादिवशात् प्रकृतत्वाध्यवसायो
यः सोत्प्रेक्षेत्यर्थः संभावनमध्यवसायस्तर्कोऽपि ऊहनं तु हेतुत्प्रेक्षा इति पर्यायाः गुणादीत्यादिशब्देन क्रिया विवक्षि
ता तथाचाप्यध्यवसायोपेक्षातिगुणक्रियाद्युपगोचरत्वेन च द्विविधोपमेयं स्यात् पिच तुर्धा व्यवस्थापयति एवं गुण
णक्रिययोरुत्प्रेक्षाहेतुत्वेनोत्प्रेक्षागोचरत्वेन च द्वैधाप्युपवेशः संभवति तेन प्रत्येकं भावाभावाभिधानेन द्वैवि
ध्येनाष्टधा जायंते उक्तं वा लोकातिक्रांतविषयानां भावाभावाभिधानतः संभावनेयमुत्प्रेक्षा वाच्य वादिनिमित्त
त्युक्ति ताद्ध्यवसायस्य गुणक्रियारूपनिमित्तद्वैराश्येन प्रत्येकं द्विधा भवत्या द्वापञ्चसंपद्यते निमित्तस्योपादाना
नुपादानाभ्यां द्वैविध्ये द्वात्रिंशद्भवंति हेतुस्वरूपफलोत्प्रेक्षणैः पुनरेषामेव प्रत्येकं त्रैविध्ये षण्णवतिः अपीव
वाच्योत्प्रेक्षाभेदाः तथा च कश्चिदाह मन्ये शंके ध्रुवं प्रायो नूनमित्येवमादिभिः उत्प्रेक्षा व्यज्यते शब्दैरिवशब्दोऽपि ता
दृशः एतत्प्रयोगे वाच्या एतदप्रयोगे तु गम्या तन्वध्यवसायमूलत्वाध्यवसायमूलत्वाध्यवसायात् उत्प्रेक्षा
तिशयोक्त्योः कोऽयं भेदः इत्यं विषयविषयिणोरन्यतरनिगरणेन अभिन्नत्वेन प्रतिमानमध्यवसायः सचि

विधः साध्यः सिद्धश्चेति यत्र प्रकृतस्याप्रकृतधर्मसंबन्धात्(?) ध्यवसायः साध्यस्तत्रोत्प्रेक्षा तदुक्तं अप्रकृतत्वेना
ध्यवसायो यत्र तद्धर्मसंबन्धात् साध्यः प्रकृतस्य यदा कल्पितो त्प्रेक्षा तदा स्मृता । यत्र तु न्यूनोन्मेषसंबन्धानाध्यवसा
यो हेतुरुक्तिमात्रादिविषयेण विषयगतत्वेनारोपणेपि न तस्याविषयनिगरणेन प्रकृतत्वादभेदप्रतीतेरध्यवसा
43 यः सिद्धः तत्रातिशयोक्तिरिति विवेकः अत्र चमत्कारातिशयशालिनः कियंतो भेदास्तद्दर्शयंते तत्रोपात्त
गुणनिमित्तजातिभावस्वरूपोत्प्रेक्षा यथा त्वल्लासीरवसुंधराधरत्रिषः श्रिप्रध्यद्भुजा वल्लरीके प्रस्पलपप
मरागजरोजः पुंजः प्रवालारुणः रामसेलिपत्ते प्रतापत्तपनात् प्रोद्धृतवोदेश्यतः पूर्वोर्दधेदन्तरे देहभूत
मासंदोहे वधो ततेतत्र सुशवेजातिवंचनः आरुण्यगुणेनिमित्त प्रतापतपन प्राचीनाकुरदेहदीप्तरत्नो
क सिद्धत्वात् लोपमाशंका अत्र प्रवालारुण इति गुणवाचिपदस्याने स्फुरन्नेव रह इति क्रियावाचिपदप्रये
पे विदमेव क्रियानिमित्तजातिभावस्वरूपोत्प्रेक्षाया उदाहरणं द्रष्टव्यं समग्राकृतिरिति यद्वोपादाने तु अ
नुपात्तगुणनिमित्तकजातिभावस्वरूपोत्प्रेक्षाया उदाहरणं द्रष्टव्यं अत्र उत्प्रेक्षात्रयेपि द्विप्रमेतिशब्दाति परि
कार्यमात्रतया हेतुफलभावो न्लो स्वभावात्स्वरूपोत्प्रेक्षा तं अनुपात्तनिमित्तजात्युत्प्रेक्षा यथा
भवत्कीर्तिप्रतापाभ्यां रघुराजनभस्तलं भव ना निविभाते प्रसिद्धार्केंदुशस्य वत् अत्रार्केंदुशस्य वत् इतिजा

स्वभावतुल्ये स्थितः जातिर्हेतुरेषा यथा निर्मलया निर्मलया शीतलया राजहंसस्तवकी स्त्रीपरितः प्रसरितेव त्र
यमत्रपवित्रितं जगतां अत्र गंगायेति जातिर्हेतुरुक्तं जातिफलोऽत्रैव यथा करालैः करवालैस्तैस्त्वं रामरणे
गतो जहौ वर्ममयं कोषं रत्नकोषाय वैरीणां कोपलंभाति : गुणस्वरूपोऽत्रैव यथा येचिंतयंति रघुनंदनपाद
युग्मं ते वांछितस्सु सुचिरस्थिर एव रागः तत्रावलंबिता इति तन्मनसैव तिनोचेदेवं कृते प्रत्युतातो गलितो हि रागः अत्र
रागगुणस्वरूपमुक्ते स्थितं गुणहेतुरेषा यथा आलिंगनाद्रघुपतेरवनीसुतायाहारे अभूरिकुचमंडलमा
श्रिते अ उत्स्रस्ता भुकाते अभयेन नंद्रा गुणवलातसमर्चेतस्स तएव नीविः अत्र नीविगलने भयगुणस्य हे
तुत्वं गुणफलोऽत्रैव यथा निर्जित्यासुरकुंभे कुंभविगलत्तं स्वक्तुमुक्तावली गंगासंजिभचत्कपाणपुनः
धारयन् लक्ष्मीतमिः संस्पंसंगरकंठसीमनि जहौ देहात्रतीपानृपाः निःशेषमपहत्य लीयनिर्हतिरमासंभोगसौख्ये
च्छया गंगायमुनासंगमे शरीरत्यागस्य सितासितसरितावितिग्रू तिप्रसिद्धं मुक्तिहेतुत्वं अत्रसौरव्यगुणस्य फलत्वं
क्रियास्वरूपोऽत्रैव यथा रघुरेन्मस्तालपाराप लंगत्वसमरांगणे रिपुलोली महद्देणीदृग्गहशांतरलता प्रवं यथावा
पुनःपुनः कृतारातितरलप्रालपारलैः वनं रामस्ततरलोपंरला प्रमहोरगाः अत्रतारस्य क्रियास्वरूपं क्रिया
हेतुरत्रैव यथा कुसुमायुधतत्वकरानिर्मुक्तशक्तिहे रेहं दपसक्तमारसुधारससहजारवलैयत्क्ष्मीवंतस्यनस्य

रतितत: अत्र शक्तिपदं साध्यवसानलक्षणया तत्स्वरूपं प्रदर्शितं तस्याः सुधासहजत्वेन क्रियापांजीवनेहेतुत्वं
क्रियाफलोत्प्रेक्षायथा मत्कृतेवालभागतेमहाकाव्ये निविशपनीरं ध्रुतिकुंजमध्यमानन्दमीसमीरा: सहसा
ससंभ्रमा: वशभ्रुंवंतीहरुन विनिर्गिमिलतांगनालिंगनलालसा इव अत्रालिंगनाक्रियायाः फलत्वं द्रव्य
44 स्वरूपोत्प्रेक्षायथा पातालकोटिरकुटीरतलेविलीयभूमीमहं वतवहन्नपिभोगभाजो केनाप्यनाकलित
ह्सुदयविषादः शेषोरघुद्वहभुजाकृतिमापन्नहनं इहरघुद्वहभुजस्य शेषत्वेनाध्यवसायाद्द्रव्यस्वरूपोत्प्रेक्षां
द्रव्यहेतूत्प्रेक्षायथा तस्यतास्वीदिवाहीनाः भीताः सीतापतेशरान् नागालिविमुंचंतिनाकुलानिविरो
धिनः शत्रुपदे अकुलीनानवंतीतिनाकुलीनाः सत्कुलप्रसूताः सर्पाः सर्पपदे नाकुलवल्पीके शु
लीनाः अत्र कोपापितेषं द्रव्यहेतूत्प्रेक्षा द्रव्यफलोत्प्रेक्षायथा येमृणव्वेतिनराघवस्य चरितं विवेतदीपं चपे
नोपरपंतिन संस्पृशंतिबलसीजिघ्रतिनांघ्रिस्पृतां नोपादांबुपिबंतिनत्वणमपिध्यायंतिपातानेसं
तापेजननीजनस्यजठराज्जाताजनास्तेध्रुवं पादत्रयेपरिज्ञियालंवैफलस्यमुक्तं अत्रसंज्ञायेरतिद्रव्यफ
लत्वमुक्तं अत्रोत्प्रेक्षात्रयेपिशेषत्वात्सर्वसंख्याशब्दानांद्रव्यवाचकत्वात्तद्रव्योत्प्रेक्षात्वमवगंतव्यं एव ४४
मन्येपिभेदा:उक्ताः विस्तरभयान्निरस्यते पूर्वमुत्प्रेक्षायांयत्तां कथमाशंक्यनिराकारिसातिशयोक्तिस्तु

योर्थ्यस्ति तावो धसाद्योपि अधुनानिरूप्यते इत्यभिप्रायेणतांनिरूपयति अभेदेभेदकथनंभेदेसत्य
भेदाभिधा अयोगे योगकथनं योगे वायोग वचनं कार्यकारणयोः कालस्यैक्यं तद्व्यत्ययोविव पञ्चधा
तिशयोक्तिः हि संमताम्वारुस्वेतसां कविप्रौढोक्तितातासां च एणं सामान्यलक्षणं अतउक्तिरतिशयोक्तिरिति केचि
द्भावाविरे केचित्तु अध्यवसायमूलातिशयोक्तिरिति लक्षयित्वा अभिन्नत्वप्रतीतिरूपाध्यवसायाभावात्परा
धात्कार्यकार्यकारणयोर्वा पौर्वापर्यविपर्यये तत्समकालतारूपभेदद्वयं लंनिन्हुवते अभिनवगुप्तस्तु तयोरप्य
तिशयोक्तत्वं तन्नाविकठाद्वेलैव कविप्रौढोक्तिं विना नातिशयोक्तिः प्रसिद्धः अतो वर्ण्यमानानां निर्गलगल
गलितंप्राचीनत्रवंधभावापरित्यागेन निवंधनमित्यलं प्रपंचेन अभेदे भेदोक्तिर्यथा महोत्सालाहे लालवतुलि
तकैलासगिरयो भुजाः वाणः प्राणपहरणधुरीणाश्च सुभटाः गताः पूर्वे सर्वे मम पुनरहं सर्वैधुरं च पिमेऽभ
वत् रामेभीमरणकृत् सिकापेज या कथा इहापूर्वे इत्यसमस्तं पदद्वयं इदंशावणवचनं अत्रभुजादीनाम
भेदेपिभेदः कल्पितः भेदेऽभेदोक्तिर्यथा जलधुपल्लवत्वं नहि नवपलाशप्रकृतिको न ते संतिष्ठिद्गण
चिनभवतावक्रिमगुणैः नवानितत्संयोगो भवति मधुपे नापि विटपेन वा तेकं प्रलंतदपि रघुपतं सुरत्नः
अत्रमंदारपुनंदनयोर्भेदे विद्यमानेपि अभेदरूपातिशयोक्तिः नन्वत्र व्यतिरेकोपि प्रतीयत इति चेत्

कामं प्रतीयतां न तावतातिशयोक्तेः का वितरन्विति: असंबंधे संबंधोक्तिर्यथा रामस्योत्क्षेपजन्यापादविरलगलि
तैः कुंडकंदप्रकांडैर्दंतये: रवं जितां ये विदलितमसहकन्मर्षितं शीतरश्मिं इंडडां लेंड्र: प्रवेंगा: परिसरग
गनप्रांगणे हिंडमाना: शुंडादंडाग्रमुक्तैर्वमथुकणगणैरत्नणिर्मूर्द्धा धयंति रहस्यपस्यमूर्ध्नि संबंधेप्यसंबं
45 धः संबंधेप्यसंबंधोक्तिर्यथा वदाम बदर्यांगणनागनि नाहतो रघुपतेस्ततः कपिनिबद्धसेतुप्रत्ययः तदादि
पयसां निधिं परिविमुच्य सोपद्रवं विकुंठभवने स्थितिं वितनुते स्म लक्ष्मीपतिः अत्र लक्ष्मीपते: सिंधुसंबं
धे सत्यपि असंबंधः उक्तः कार्यकारणयोरेककालता यथा तव दाशरथे: शरधोरणी गलिता स्खलिता न लायदा
विशिखा: अतिविभवरूपो वक्षो नितरां प्रतदेवरावणप्राणा: कार्यकारणयोर्वा पर्यविपर्ययो यथा
प्रयाणपटहारवान्तव उरारिशान्तोदरीर युप्रवरगोत्रभिदि करोति भ्रमन्दरा: बुधेभमदसिंधुरप्रकरवं
धुरा: संपद: परं विदधते पयतेनयदृशः कृपासंस्पर्शः ऐकेयमनन्वय प्रोक्तः उपमानोपमेययो: अत्र
शहृशवस्वेंतरनिषेधद्योतनो पएकस्यैवोपमानोपमेय पभावयोग्यत्वेनान्वयः स नास्तीति अनन्वय
त्वमन्वर्थं यथा उत्कलनेव उष्णांशोसिष्णानां प्रतिपालने रामो राम इव कोशलमंडलाखंडलो वभौ अथा ५५
स्वविषयविषयिणोरभेदप्रतीतिमात्रेण रूपेण रूपकादिसां कर्यमाशंक्यास्य भिप्रायेण उपमालक्षणेवा

यथस्थावस्थितिपावहरूपकलक्षणंलक्षयति विषयानिन्हवेनान्यस्यारोपे रूपकं मतं अन्यस्याप्रकृतस्यप्र
कृतविषयमनिन्हुत्यैवयदारोपणंतद्रूपकं रूपयतिविषयीतदन्यमात्मनारूपवंतंकरोतीतिरूपकशब्द
प्रवृत्तिः अत्रवाच्चेदस्यप्राधान्यमात्रंवक्ष्यतोऽस्यैवभेदः तेनात्रन्यपनिवृत्तिः अतएवोपमायागम्यतावाचो
पुल्लिङ्गः अत्रविषयानिन्हवेनारोपस्यनेनतिरोहितविषयस्यारोपेएवापरत्वंविवक्षितं तथाचविष
यातिरोधानांशतसंदेहभ्रांतिमदपन्हुत्यानांव्यावृत्तिः तेषांविषयस्यसंदेहभ्रांत्यपन्हवैस्तिरोहितत्वादारोप
ऽस्यनेन उत्प्रेक्षादेरुपमादीनांचव्यावृत्तिः उत्प्रेक्षादौ ह्यारोपस्याध्यवसितिरिक्ताध्यवसायमूलत्वात् उपमायामप्र
योगेवानारोपमूलत्वात् अस्यालंकारस्यारोपमात्रप्राणत्वात् उपरक्तपरिणामेन परिणामालंकारव्यवच्छे
दः अत्रारोपमात्रस्यप्रकृतोपयोगितया विषयपरिणामरूपत्वेनप्रकृतोपरक्तकत्वाभावात् अतःस
वैष्म्यः साहश्यमूलालंकारेष्वेवविविक्तमस्यालंकारस्यविषयः तच्चावकृतिविधं सावयवंनिरवयवं
परंपरितंचेति अवयवावयविसाकल्येनवृत्तिः सावयवं अवयवतोनिष्क्रान्तमवयवविमात्रपर्यवसि
तंनिरवयवं परंपरास्यसंजातेतिपरंपरितंचेति सावयवंद्विविधं समस्तवस्तुविषयंएकदेशविवर्त्तिचे
ति निरवयवंद्विविधं केवलंमालारूपंचेति परंपरितंद्विविधं श्लिष्टशब्दनिबंधनं अश्लिष्टशब्दनिब

धनंचेति द्विविधस्यापि केवलमालारूपत्वेन प्रत्येकं द्वैविध्ये रूपकमष्टविधं तस्य समस्तव्यस्तत्वभेदेन द्वैविध्ये
बीजं शरविधत्वं तत्र पदार्थानामारोपणमनेकमवयवावयविभावेनावस्थितं यत्र सैवोपस्थाप्यते तदा समस्तव
स्तुविषयं सावयवं यदा तु किंचित्तत्र स्यात्किंचिद् र्थाद्वोपनीयते तदेकदेशवर्ति: तत्राद्यं यथा छिन्नं ज्ञारि
कुरोरसार्द्रवरकैसरसत्कंधरोद्धैरसन्धारातैलघृते स्तवाशिरगादंकारा: समस्तो वभौ किं द्रुमेरघुरामवीर
46 श्रुविनादद्वेलायेनाद्भुतं उवरो दशकंधरं प्रशिमितरस्त्रे लोकवितापचरः वज्रप्रचोरावली: वज्रप्रकार
श्च तत्ररघुरस्येवैध्वत्वं निरूप्य तदुचितावयवनिरूपणात् समस्तवस्तुविषयता द्वितीयं यथा शुंभद्भुज
लशैलेस्मा द्विः अनावयववरूपणाद्देवरामस्याग्नित्वेनावयवत्विगम्यत इत्येकदेशवर्तित्वं केवलनिरवय
वं यथा भुरेवं उरामचंद्रस्य येध्यायंति निरंतरं अपारघोरसंसारपारावारं तरंति ते अत्र प्रभुरघुवस्येदुत्वं
संसारस्य सागरत्वं निरूप्यते न तु तदवयवादिकं किंचिन्निवेश्यते मालया यथा अधावितं सुरतरो
रित्यादि इदं निरवयवं मालारूपकं एकस्यैवानेकधारूपणात् रूपकहेतुकं रूपकं परंपरितं तत्राश्लि
ष्टशब्दनिबंधनं केवलपरंपरितं यथा चरंतमं वरेह द्रूरामेण प्ररितं स्वगं अहीना वेरिणोभूपा: भुवं ति
नगराणि फोहे अत्र बाणस्यतासर्पत्वेन निरूपणं शत्रूणां सर्पत्वेन निरूपणं वहेतु हेतुमद्भावापन्नैरिति परं ४६

परित्तं उभयत्रापि विश्लेषोल्लसनानात् श्लिष्टशब्दनिबंधनत्वं एकवारमेव रूपणात् केवलत्वं च इदमेव माल
य यं यथा कबंधजं वरग्रीष्मस्ताराधिपतिदिवाकरः सुमेरूधरजं माहिमा सितेमरताग्रजः अत्र रामस्य ग्रीष्मत्वा
दिरूपणं कबंधताराधिपतिमरणं कं वंधात्खवालि शत्रु राजरूपणं जलवंदृगिरित्वेन रूपणं कारणं जा
तमिति परंपरितत्वं श्लेषसमुल्लसनात् श्लिष्टनिबंधनत्वं एकस्य रामस्यानेकधारूपणान्मालारूपत्वं च
अश्लिष्टशब्दनिबंधनं केवलं परंपरितं यथा श्रीरामचंद्र इव सततं कातरकनायकः छिन्नेत्रैव कोराणं
वितनोति कुतूहलं अत्र रामभद्रस्य चंद्रत्वरूपणं छिन्नेत्राणां च कोरत्वे नरूपणे हेतुरिति परंपरितत्वं
श्लेषाभावादश्लिष्टशब्दनिबंधनत्वं सकृदेवरूपणात् केवलत्वं च माला रूपाश्लिष्टनिबंधनं परंपरितं साध
र्म्येण संभवति वैधर्म्येणापि यथा वात्याः दैत्यानुदानां विबुधगणविमज्जोगिनां वैनितेयाः पापाग्निनां प
योदाः प्रतिभयकरिणां प्रक्रमाः पाकलानां कुल्या लक्ष्मीलतानां कविकुमुदरूचां कंदलानां कौमुदीनां क
ल्पाः कल्पान्तकान्तापटतरतमसां कलयोराम कीर्त्तेः अत्र पूर्वार्द्धे वैधर्म्येण उत्तरार्द्धे साधर्म्येण प्रवृत्तिरिति
द्रष्टव्यं एवमष्टविधं द्विरूपकं निरूपितं अनयो भेदाः इत्यादि वैचित्र्यमावान्न निरूपिताः अप्येतल्लक्ष
ल्या वक्ष्यमाणानां परिणामादीनां क्रमालंकारेण्याह आरोप्यमाणस्य विषयः परिणमेज्जेयदि प्रकृतार्थो

प्रयोगाय परिणामः स तु द्विधा यत्र विषयः प्रकृतकार्योपयोगाय आरोप्यात्मना परिणमते तत्र परिणामा
लंकारः न चायं रूपके तस्य भवति तत्र हि आरोप्यस्य प्रकृते परंजकत्वमात्रविश्रांतत्वात् इदमुदितं भवति
यत्रारोप्यमाणस्य प्रकृते परंजकत्वमात्रं तत्र रूपकं यत्र प्रकृतकार्योपयोगाय आरोप्यात्मना विषयस्य
47 परिणतिस्तत्र परिणाम इति न चापि समासोक्तावेतस्य संभृतिरिति वाच्यं तत्रारोप्यमाणस्य प्रकृतोपयोगित्वेपि
वाच्यत्वाभावात् अयं समानाधिकरण्यवैयधिकरण्याभ्यां द्विविधो भवति यथा वोढाय विभवलक्ष्मा
नक्ष्मापदशपुरवासिहितुर्णायाः भवतो नामरूपमंत्राविजयं ते यमवापरंकारः अत्र चतुर्णां ध्वनीनां सुर
लसमाप्रछोप्रबोधन रूपप्रकृतोपयोगायारोप्यमाणगारुडमंत्ररूपेण परिणतिः भवतो गारुडमंत्रा स्मा
पटंकारे इति पाठे इदमेव वैयधिकरण्योदाहरणं च निविषप्रकृतं यत्राप्रकृतारोपणं भवेत् तत्रापि
ह्नुत्यलंकारः स त्रिधा परिकीर्तितः आरोप्यप्रकृतनिषेधः निषिद्धारोपः छलादिशब्दप्रयोगश्चेति
क्रमेण यथा श्यामहोमसमस्तहत्ता रघुपतेः कीर्तिगतापामहाशयानां वरमब्जाति कलिकाः त्रि
भुवनतारागणाः ये दीव्यन्ति राजन्ति हि महजः इत्यन्ति एकाशसित तन्न धीमरन नाभिलक्ष्य वटके स्तोमो ४७
न चायं मणः नेदं नंद तमेंद वैरघुपते कीर्तिगाप्रापारपन्दा वैरं च पदं समुद्रागमिनोः सोपानहारोप

लः। नो कोयं तत्त्ववसानवारिलहरीसंसिक्तसर्वंसहासंवासं किं तपंकणेवचरणेन्यासेन तत्रस्फुरः काली
दी त्वां सेवते रवकूरूपानोवेदेवं एमततेंगाभेन स्ववोहि न्या जीवनानां कृपं स्याच्छिद्रिः सरूपोनं देहेत्वन्न
स्यात् कविसंमतसादृश्यच्छिन्नपि विषयो यदा संदिग्धो भवति तत्र संदेहालंकृतेस्त्रिधा कविसंमतसा
दृश्याद्रित्यतेनस्याणुर्वोधरूपावेत्साद्दिसंदेहव्याहृत्तिः तत्र हि साधारणधर्मावबोधसध्रीचीनेन विवे
वेकधर्माग्रहणेन संदेहस्य स्वरसवाहितत्वात् इति नाववोधनिमित्तः संदेहः किं तु कविप्रतिभाति
शयेन वलोचितुं सादृश्यदर्शनेन संदेहप्रपंचिवक्षातिसा त्रिधा शुद्धा निश्चयगर्भा निश्चयांतान्वेति क्र
मात्सया सचेतना कांचनपुत्रिका वा शरीरिणी मन्मथपचातुरी वा सौदामिनी स्थैर्यवती किमेषा का वा
न जाने रघुवीरपार्श्वे अत्र संदेहमात्रस्य पर्यवसानात् शुद्धत्वं अयं वंभोधिः किं सवितरण भावं न भजे
ते महादेवोयं किं तु वहति शिवाभिश्रितनने विधाता किं वा पंसहिकलितवान्नाभिजनने विविंमेस्यं रामं दक्ष
तिकवपुः संशयद्वियं अक्षसाधारणधर्मातिरिक्तविशेषधर्मोल्लेखवान्निश्चयगर्भत्वं भातुः किं सतमो
गमर्भिच्चरः किं मनोयं जनाः सर्वत्राप्यनलं तमाजूरपि वत्तपोजरनाप्यसौ किं चंद्रः सनवोदयेन
वधूधासंमोदनं कूरपसेवं राममवेक्ष्य निर्मलगुणैः पप्राच्छि निश्चिन्वते अत्र विशेषधर्मोल्लेखमा

रव्यतिरेकेण अन्तेन योगो विनिष्क्रान्त इति निश्चयांशाकारादयं निश्चयान्तः संदेहः स च न भेदे सादिश्लेष
पदोपात्तानां तत्तदर्थानां भेदेऽसत्यभेदाध्यवसायरूपातिशयोक्त्यनुप्राणित इत्यङ्गाङ्गिभावेन संबन्धः सूक्तिदि
व्यतिरेकः स्फुर एव निरतिशयतेजस्वित्वादिशालितया सूर्यादिरूपतया प्रमेकदेशमंगीकृत्य एकदेशान्तर
48 निषेधस्य क्रियमाणत्वस्याभावादयमत्र द्विविधेऽप्यनिर्वचनातिशयितारूपविशेषाक्षेपकत्वादाक्षेपालंकार
भेदः अपि च ब्रह्मसिद्धपुरविशेषशिक्षयानुष्ठेकस्य परिग्रहत्वस्यानादृते किं प्रतान्येष्वतेजस्विभिति के
प्रस्य वशेन दंडापूपिकान्यायेन सिद्धिरप्यपीत्यलंकारस्यानाख्यमानतात्तां सन्निहितस्य लंब्रपश्चेन कविसंमतसा
दृश्याद्विषयेऽपि हतात्मनि आरोप्यमाणो वराधीन्येतस्या भ्रान्तिमदलंकृतिः अतस्मिंस्तद्ग्रहो भ्रान्तिः तथा
च भ्रान्तिमान् यथा द्रुतकनकसुवारामत्र तापतपनेन रूषिताकृतिश्च स्वर्णाङ्गभ्रान्तिरत्र तत्तन्नारीणां
तत्प्रेक्षेत्र अत्र कविसंमतसादृश्याद्यत्नेनैवा कचकरादि तत्स्वेन जायमानत्वात्तादि भ्रान्तिव्याहृतिः आ
रोपस्य विषयस्यात्र भ्रान्तिगम्यत्वादेव आरोपमूलत्वे सर्वालंकारवैलक्षण्यं विरोधाभावाच्च न संदेहं भावः
कविसंमतसादृश्यमूलत्वेऽप्यस्य तत्तोल्लेखाभावान्न स्मरणं तत्र भावः स्मरणालंकारस्तु सदृशान्यानुभवा 48
न्यस्मरणे स्मरणं मतं सादृश्यपदेन अदृष्टच्छिन्नित स्मरणव्यवच्छेदः यथा द्रुतकनकोपवलकं स्याराम

पुजंवीक्ष्य सीतयाभिहितं वंपकलतया कलितं स्मरांति भ्रमतयः समालनस्तकांडं न तु भ्रांतिमतोऽपन्हवादिभ्यो
भेदः उल्लेखो तु रूपकभेद इति चेन्न उच्यते उल्लेखो बहुधैकस्य बहुभिः स्यान्निरूपणं एक एव वर्ण्यो निर्वैचयत्त
मिरनेकधोल्लिख्यत इति यः सोऽयमुल्लेखालंकारः यथा धर्मः शरीरमतेत्सा चिति धर्मनिःश्रमरतौ नया
यमितिमंत्रं कृष्णाधुरीणः कालो छित्तीय इति कूटकठोरकृत्याः कैवल्यमितिपरस्ताः कल्पयंतिरामं उपर
ताश्चमद्भुचः अत्रानेकधोल्लिख्यतरस्यैनेन भ्रांतिमद्भिरिति भ्रांतिमत्स्यनेकधोल्लेखाभावात् अनेकै
र्गृहीतत्वमितिरिस्यैनेन अतिशयोक्त्यपोहः तत्रागृहीतत्वकल्पनिर्बंधाभावात् नच प्रकृतेऽप्रकृतारोपरूपकं तु
त्रे मेवः शंक्यः तस्य प्रकृतोपरंजकत्वमालोस्यानात् वस्तुन स्ताद्रूप्येऽवगतस्य प्रहेतिः एवं तावदुपमालक्षणेलो
कसिद्धत्वमिलेनेति विशेषणं व्याहस्योत्प्रेक्षादीनलंकारनिरूपणपुरस्सरं व्याख्यातं अधुना पदैकवाक्य
कांस्यादितिविशेषणं व्याख्यातुं तत्राहस्योपमेयोपमां लक्षयति द्वयोः क्रमादेवैतांचेदुपमानोपमेयते
वाक्यद्वये नोपमेयोपमा सा कथिता द्विधा अत्र वाक्यद्वयविशेषणेन उपमानच्छेदः अत्रोपमानोपमेय
योर्नित्यः पर्यायेणेताहक्रूदृष्टांतकल्पनप्रभावातिरिक्तसहृश्यवस्तुभावब्धननायरूपं द्वेधा प्रवर्तते धर्मैक्यस्य

स्तुप्रतिवस्तुतया निर्देशेन साधारणेन चेति क्रमात्तद्यथा करवालकुलिशभीषणो वज्रः कुलिशकरवालभीषण
करः इंदिरवरामचंद्रो राजतीडो डिंडिरामचंद्र इव रहराम स्वोपमेयत्वे करवालः कुलिशश्चेत्तु पमितसमासाश्रय
णेन च कुविशेषणेन ताराम करे कुलिशसंभवात् इंद्रविशेषणत्वेन तु कुलिशे करवाल इवेत्युपमितसमासः
49 इंद्र स्वोपमेयत्वे तूत्तरपदविशेषणेन चंद्रमुखं ततश्चात्र भिन्नपोपविधर्मैक्यारति शब्दोक्तिमहिमालये कृतया
अत्र्यवसितत्वे वशिष्ठयोपादानेन वस्तुप्रतिवस्तुभावेन विरूप्यते वारद्वयोपादानं चात्र समासरूपेण
सीकारात्तु श्रीरामचंद्रभवतः करुणावरुणालय प्रतापः सूर्यवतिमिरः सूर्यो भाति प्रत्यपवतः अत्र तिमत्वं
साधारणो धर्म इति साधारणेन रूपमुपमेयोपमा उपमानोपमेयप्रतिपादकवाक्यद्वयत्वेन वस्तुप्रतिवस्तु
भावेन धर्मनिर्देशका अस्माभिर्नाम्ना: प्रतिवस्तूपमादिसां कथं माशंकीति तां लक्षयति यत्र वाक्यद्वयेव
स्तुप्रतिवस्तुतया भवेत् समानधर्मनिर्देशः प्रतिवस्तूपमा मता उपमानोपमेयप्रतिपादकवाक्यद्वये
सामान्यधर्मः कथितपदस्यैव पुनरुक्तदोषप्रसक्तत्वाच्छब्दांतरेणोपादीयमानः प्रकृतयोर्हेपमयं गजपति ५९
सा प्रतिवस्तूपमा इयं साधर्म्यवैधर्म्याभ्यां प्रवर्तते यथा यामजामदग्न्यः प्रतापि प्रसन्ने राघवः प्रभुः काल

कूरवल्लवालाभिननेघर्जतिपटः अत्रोपमानोपमेयवाक्ययोरुपवर्त्तिर्भिन्नं यसत्त मिलनपदाभ्यां प्रभुपङ्कपदा
भ्यां वापि नावेव संहरणसामर्थ्यरूपो धर्मोऽस्ति क्रियमाणो प्रकृताप्रकृतयो रामहरयो रौपम्यं गम्यते: उपमे
योपमायां तु औपम्यस्य वाच्यत्वं धर्मयोस्तु तयोर्भिन्नयोरेव अतिशयोक्तिवशादभेदः इह तु तदुभयवैप
रीत्यमिति सत्यनयोर्महान् भेदः अस्य वस्तुप्रतिवस्तुभावोपजीवितया बिंबप्रतिबिंबभावोपजीविनो दृष्टान्तालंका
राद्भेदः स्फुट एव: यथा वा रामस्य केवलमकुण्ठदर्शनस्य कण्ठवाग्विपाटनविक्षेपपटवो विपादाः। नेत्रे हिरण्यक
शिपुस्य भुजान्तरालं केनसिंहनखिरान्नविभवो तरालं अत्रापि विशेषधर्मयोः रघुसिंहनरसिंहयोरौपम्यं गम्य
ते बिंबानुबिंबभाववाक्ये उपमानोपमेययोः साधर्म्यदृष्टान्तादिः सहदृष्टान्तो द्विधा मतः अत्रैकं साधर्म्यमि
स्य तेन तूपमेयोपमाप्रतिवस्तूपमाभ्यां व्यवच्छेदः भिन्नयोरेव धर्मयोर्वाक्यद्वये वारद्वयोपादानात्प्रक
त्प्रकृतयोरौपम्यावगतेर्दृष्टान्तालंकारः दृष्टान्तो निम्नयोरेति दृष्टान्तोऽन्वर्थः सोऽपि एवं वर्तते द्विधा र
घुनाथ एव शक्तो युगपद्धरिघृतशरले विजयं रविरेक एव दक्षः सह कदर्विलक्षान्तसंततिध्वंसे अत्र रघु
नाथादित्ययोर्बिंबप्रतिबिंबभावेन औपम्यं गम्यते दारिद्र्यदारणलक्षणयोस्तु तयोर्भिन्नधर्मतयैव बिं

वप्रतिभाव: रेणुरेसा: पलायध्वं मयमायाति रंघवः तावदुद्यंति खद्योताः यावन्नोद्गमलिप्तुतिः अत्रयपणा
रवेरुदयात्खद्योताः यावत्तस्यायापगमाद् गुरतिरासहतुपमावे धर्मेणलक्ष्यते एवं गाम्भीर्यापमानां आहो
50 धत्व इति तल्लक्षणादीन्याह प्रकृतानां पुत्राणां तुल्यधर्मावबंधतः औपम्यं यत्र गम्येत सा मतातुल्ययो
गिता यत्र प्रकृतानां वा प्रकृतानां वा तुल्यधर्मसंबंधादौपम्यं गम्येते सा तुल्ययोगिता इह प्रकृताप्रकृता
नां कस्तामानेव प्रयोजकतास्वीकारेण प्रकृताप्रकृतसाधर्म्येण समुदायप्रवेशमाहदीपकाद्भेदं तल्लक्ष्यं दर्शि
तं धर्मस्य क्रियागुणरूपतया द्वैविध्ये वा त्रैविध्यमस्यालंकारस्य केचिदूचुः अपरे तु द्वयगुणकर्मणां तद
भावानां च यथा धर्मत्वमंगीकृत्य प्रकृताप्रकृतत्वेन द्वादशविधत्वमस्य द्वादशविधत्वं कल्पयंति
यथा हिंजीरपांडुरारामकार्त्तयश्रगुणाश्रवते अंतर्निगूढचलास्वरा: संवरंति निर्गला: अत्र प्रकृतानां
रामगुणकीर्तीनां द्रव्यगुणकर्मस्वेक्षस्वभावस्यैव धर्मैः पांडुरत्वोपपन्नगम्यते पांडुरत्वं गुणः अवरंधानि
द्रव्याणि संवरणं क्रियानिर्गलत्व इति प्रतिबंधकाभावः प्रतिबंधकत्वं च द्रव्यादित्रयस्यापि संभवतीति १०
तदभावः अपि यथा इति वर्णमुदाहरणं गांभीर्येण घृहेतु विजिताः सप्राविपाप्योदयः अपोनिस

तज्जीवनाद्धृदि विदह्यो वह्निचिंतानलाः स्यक्ताः शैत्यगुणेन पांडुरमुरवा हिंडीरपिंडच्छलात्कंपंते सततं मनागपि
धृतिं नाद्यापि विंदंत्यहो अत्रोपमानत्वेनाप्रकृतानां सस्यानां बुधीनां ड्डआदि वर्णधर्मैरौपम्यं गम्यते अत्र निःसत्त
जीवनात्स्यनेन द्रव्याभावरूपो धर्मः कल्पितः हृदि विदह्यतेत्यादिना द्रव्यरूपः स्यक्ताः शैत्यगुणेनेति गुणाभावरूपः पां
डुरमुरवा इति गुणरूपः कंपंत इति क्रियारूपः धृतिं न विंदंतीति क्रियाभावरूपः इति वर्ण्यानुदाहरणं प्रकृतानां वेतरेषा
मौपम्यं गम्यते यदि समानधर्मसंबंधाद्दीपकं तच्चपञ्चविधं प्रकृताप्रकृतसमुदायसंबंधी समानधर्मोपि त्रौपम्यं दीपयती
ति तत्र दीपकं तत्र समानधर्मस्यादिमध्यांतगतत्वेन त्रैविध्येण क्रियात्वरूपेणाह विशेषेण च पञ्चविधत्वं केचिदस्तुः तन्नि
प्र वास्वारूपेत सान्नां तरंगमालिंजति धर्मस्यादिमध्यांतगतत्वेन द्वैन वावयवाहुल्ये तापां विशेषादर्शनात् अन्यथा प्रथम
हुतीयादिपादगतत्वप्रकारैर्भेदांतराण्यपि किमिति नाङ्गीक्रियेरन् तस्मान्नप्राथमिकं त्रैविध्यं मादरणीयं नाप्युत्तरं द्वै
विध्यं द्रव्यादिभेदेन धर्मस्य चातुर्विध्योक्तेः तस्मात्प्रकृताप्रकृतसमुदायसंबंधिसमानधर्मस्य द्रव्यादिरूपेण चातु
र्विध्यात्तदालेवस्य दीपकस्यापि चातुर्विध्यं वक्तुं युक्तं यथा विकटतटन्यग्रोनटज्जराटविकाततटिनीजलभरतुंगरिंग
दुरभंगित रंगणाः तववर गिरोरघहहसुधारससार धीरजगति निरर्गलाः परिपतंति पटीरहिमाः अत्र वर्ण्य
त्वेन प्रकृतस्यास्यतवचनस्य वचनानामुपमानत्वेन अप्रकृतानां गंगातरंगाणां द्रव्यादिरूपचातुर्विध्यसमानधर्मसंबं
धादौपम्यं गम्यते तत्र सुधारसो द्रव्यं शीतलत्वं गुणः चरणं क्रिया निर्गलत्वं सर्वं वदभावत्रयमिति चतुर्णामुदाहरणं

अन्येन्वाहुः यः प्रस्तुताप्रस्तुतयोर्वर्गेष्वेकत्रापि संभवतः समानो धर्मः स एकोन्यद्दीपयत्तच्च दीपकमिति व्याख्यातं चेदं
पूर्वैः प्रकृताप्रकृतसमुदायेष्वेकस्यापि संनिहितं साधारणधर्मप्रतिपादकं क्रियापदं गुणपदं वा यस्मात्प्रदि
दीपयति साधारणधर्मसंबंधितेति द्योतयति तद्दीपकमिति केचित्तु एकस्य कारकस्यानेकधर्मक्रियासंबंधेपि
दीपकमाहुः तदुभयमपि नवीनपरास्तात्स्वमनित्युपेक्षते अन्यधर्मान्यसंबंधासंभवात्तौ वस्तुनो द्वयोः प्रतिबिंबसमा
क्षिप्तं यत्र तत्र निदर्शना यत्रोपमानोपमेययोर्मध्ये अन्यधर्मस्यान्यस्य संबंधासंभवेन प्रतिबिंबक्रियाक्षादि
प्यते तत्र निदर्शना सा द्विविधा प्रकृतधर्मस्याप्रकृते धर्मसंबंधासंभवमूला अप्रकृतधर्मस्य प्रकृतसंबंधासं
भवमूला चेति यथा परिहीकृतेरघुकिरीटमणेष्वटस्तः प्रतापशिखिनः प्रतिमा शतकोटिषु ज्योतिलता
रत्नरस्फुटलोचनोत्कटमहः परले: अत्र रामप्रतापप्रतिमिताद्द्योत्यादिसंबंधासंभवेन सादृश्याद्द्योत्या
क्षुपमानप्रतिबिंबकरणमाक्षिप्यते त्वद्दोर्मंडलमंडलाग्रललितिका राम स्वकामं रणे श्रीखंडं कुमकांड कुंडलि
गतं पांशुलितं मात्रिं केतु ते शेषात्व यपणप्रतिगतविषज्वालाश्रियं संश्रयत्याक्षत्ते प्रलपांतको हर भुजादंडोग्र
चंडाकृति प्रकृतस्य रामभुजखड्गस्य श्रीखंडगतकुंडलिशेषविषज्वालाकारभुजादंडधर्मसंबंधासंभवेन
तद्धर्मसदृशधर्मेणाकलयतीति प्रतिबिंबकरणमाक्षिप्यते क्वचिन्निषेधादिसंयोगाप्यप्रस्तुतदाक्षेपः कांतस्य
तत्स्मरणेपि कांतस्य रामचिरोषितां सरो वारि ध्रुने नालं शोभितं दीवरश्रियं अत्रभवंतीति निषेधात् पूर्वमिदं वर ५१

51

आरादिष्टा व्यतिरेकस्तूपमानादुपमेयातिशायने यथा नान्तस्तं तमसा न चान्हि मलिमो दर्शेन नो कृशितो नै
वास्तंगतिविलम्बं किल तनुर्नौपाधिकश्रीरपि लोकालोकनगेन्द्रलंघनविधौ नो पंगुभावं गतो निर्दोषोग्रलसा
गराद्रघुपतेर्जातो यशश्चंद्रमाः अत्र रामभद्रकीर्तिचंद्रस्य प्रसिद्धचंद्राद्युपमानाधिक्योपनिबंधनेन भेदप्रा
धान्येनोपमेयं गम्यते एकस्योक्तिः प्राधान्यत्वेनान्यस्यास्य सहार्थतः औपम्यं गम्यते यत्र सहोक्तिस्तत्र गम्यते यत्रो
प्रा पमानोपमेयभावो विवक्षते एकस्य प्राधान्येन निर्देशः अन्यस्य च सहार्थसंबंधादप्राधान्येनौपम्यं गम्यते तत्र
सहोक्तिः इयं भावाभावाभ्यां प्रवर्तते यथा त्वत्तवर्जितभिन्नमदं सुरसिंधुरेंद्रकुंभस्थलोच्छलितमौक्तिकतारा
काणां संघैः समं समरराशि पुरेव विलज्जः आयाति राघव मणितवक्राक्षिवृंदः उद्दामकार्मुकविजृंभितराम
चंद्रधाराधरोग्रशरवर्षपरंपराभिः कांतासु चाद्य विपदां हृदि शोकवह्निर्दैत्यप्रतापदहनेन समं शशाम विधा
नापह्नुतकार्यकारणपौर्वापर्यविपर्ययरूपातिशयोक्तिमूलाभेदे सत्युपमेयातिशयविधानरूपातिशयोक्तिमू
लाभ्व सहोक्तिरित्युक्तवान् तन्मते उत्तिष्ठ सह कौशिकस्य उलूकैरित्यादौ सहोक्तिर्न स्यात् अथ ऐते तत्प्रतिको
टितया विनोक्तिं लक्षयति विनोक्तिः स्याद्विनान्यैर्यत्साद्रोप्यगम्यता यथा विना शेषेण पातालं विने
न्द्रेण त्रिविष्टपं विना श्रीरामचंद्रेण न राजति धरातलं अत्र स्वर्गपातालयोः सुरेंद्रभोगींद्रयोरंतरेण यथा न शो
भा तथा भूतलं धात्री तलमपि रामं विना न शोभत इति विवक्षौपम्यं गम्यमानौपम्यं यत्र तौपम्यं गम्यतस्यावसानं नास्ति न

तत्रायमलंकारः यथा विना तत्संगमनं कथमयमयोध्यां प्रविशतीत्यादौ स्पष्टोक्त्या वर्ण्येव न वेद्यं समासोक्तिं वक्ति
विशेषणसाम्यपरमर्थं ध्वंजयितुं यदा प्रकृतस्य समर्थितिः समासोक्तिस्तदा न चेत् प्रकृतस्य विशेषणसाम्येन अप्रकृ
त तार्थयदागमयितुं शक्तानि न तु विशेष्यपदमपि तदा समासोक्तिः समासेन संक्षेपेण पर्थद्वयस्योक्तिरिति इयमन्व
र्था विशेषणैरेवार्थान्तरप्रतीतेर्न श्लेषवता न तु समासोक्त्याव प्रकृतारोपणस्य कार्यत्वात् सम्यग्रूपकसांकर्य
५२ शंकाऽनु निवारयति वेत्यमेवं प्रस्तुतोपरंजकत्वमप्रकृतोपयोगाद् प्रकृतस्य न च परिणामान्तर्भावः आरोपविषय
स्यारोप्यमाणरूपतया परिणमे आरोप्यमाणप्राधान्ये नारोपविषयतिरोधानं हि परिणामालंकारप्रयो
जकं आरोप्यमाणवस्तुना सामान्यविशिष्टप्रतिभामात्रेणारोप्यमाणगम्यतानुपमत्वे तदारोपविषयस्यैव
प्राधान्येन प्रतिपत्तिः समासोक्तिः प्रयोजकेति रहस्यं यथा भवत्कान्तमन्याचलमपि तन्निकुंजकरवमदसमुज्ज्व
ज्झितास हविजयलक्ष्म्या रघुपते भवत्कीर्तिर्धीयिनिपतिमुविस वर्ज सिरसा तमो हंत्री निस्संकुमरमुदंपंसा
वितवती इह कीर्तिश्वेद संबन्ध्य तदेव विशेषणसामर्थ्यादेव न विशेष्यसामर्थ्यादवगम्यते एवं समासोक्तिल
क्षणे विशेषणसाम्येनेत्यनेन तच्छ्लेषव्यवच्छेद तथा श्लेषबन्धे तु विशेष्यस्यापि निरूपयतिश्लेषः साम्यसमादिष्टे विशेषणविशेष्ययोः
समासोक्तिं तुल्ययोगितायां तु विशेषणमात्रसाम्यमेव न पुनर्विशेष्यगतं श्लिष्टत्वं अत्र तु विशेषणविशेष्याभयसाम्यं प्र
योजकं विशेषणविशेष्ययोस्तत्र केवलप्रस्तुतयो वा केवलाप्रस्तुतयोर्वा श्लेषो भवति न तु प्रस्तुताप्रस्तुतयो तत्र ५२

स्यभिधायाः प्रस्तुते कार्यश्रुत्यापनमसंस्खलिततया अप्रकृतार्थप्रतिभानस्य व्यंजनैकव्यापारशरणत्वात् शब्द
शक्तिमूलानुरणनरूपव्यंग्यध्वनिरेव प्रगल्भते यथा अस्त्युत्तुंगयशोराशिः कृतसंरक्ततर्पणः एकवीरो
पतापस्फुरामो रक्षति राजघ इति अत्र प्रकृतत्वाज्ज्ञानस्याप्रकृतत्वाज्जामदग्न्यस्य न लेशावकाशः किंतु ध्वनिरे
व अयं द्विधा शब्दश्लेषोऽर्थश्लेषश्चेति ननु शब्दश्लेषस्थले प्रयत्नादिभेदात् स्फुट एव शब्दभेद इति चेत् स
त्यं भेदोऽस्ति तथापि जतुकाष्ठन्यायेन शब्दयोरितरेतरश्लिष्टत्वाच्छब्दगत एव व्यापारः अत एव शब्दश्लेषे भंगसहि
ष्णुता अर्थश्लेषे तु प्रयत्नादिभेदस्य शब्दभेदकस्याभावेन शब्दैक्यनिश्चये सत्येकनालावलंबिफलद्वयरी
त्यार्थश्लिष्टत्वमर्थानामिति परिहृतिर्योग्यत्वं भंगसहिष्णुत्वं चेत्यालंकारिकरहस्यं ततः केवलप्रस्तुतत्वेन द्वैवि
ध्यमस्यालंकारस्य क्रमेण यथा महापदेऽपि स्थितयः सदाराम वियोगिनः अलंकारणप्रायाः भवतः अहि
ताः मित्रपदेऽन्वेकपदत्वं अत्र रामन्वेइदानन्दान्त्रयोर्वर्ण्यमानतया हितानामहितानां च प्राकरणिकत्वं
अपवित्रमसंकोचं गासहस्रोल्लाससल्लेनु नाकोल्लासिनमत्यतिरामोहयेच्छमोजसा अत्र हर्यश्वशब्दवा
च्ययोर्दिनकरपुरंदरयोरुपमानत्वेनोपकरणिकयोरेव श्लेषः अत्र विशेषणविशेष्यव्यापारमूलस्य
श्लेषस्य प्रस्तावे केवलविशेषणव्यापारमूलः परिकरालंकार एकदेशसाम्यादुद्दिष्टः केवलप्रस्तुते केव

लाप्रस्तुतविषयस्य तथैव प्रस्तुतत्वाप्रस्तुताप्रस्तुतविषया अप्रस्तुतप्रशंसादयोऽलंकारा अत्र बुद्धिस्थाः
तेषु तावत्परिलंकारं निरूपयति विशेषणोक्तिः साकूताप्रदा परिकरस्तदा यथा ऐशं शैशवचेष्टयावि
दलितं येनाद्भुतं कार्मुकं यस्मिन्नस्त्रं तदेदोः सहस्रलवनः कुठारो भवतु यन्मुक्तैकशरासनेन लेशं लभतां
53 वाली स लेभे कपिः किं तस्मिन्नपराधवेदशमुखेन त्वद्दोर्लतासंभ्रमः अप्रस्तुतेन वाच्येन प्रस्तुतं गम्यते
यदि अप्रस्तुतप्रशंसेयं कथिता पंचधा बुधैः। यत्राप्रस्तुतस्याप्रस्तुतादेव वर्णनेन मनुचितं सत्प्रस्तुतं गम्यति
तत्राप्रस्तुतप्रशंसाऽप्रस्तुतत्वा अप्रस्तुतान्वेपम्यापाक्ति चित्तसंबंधाभावेन नसंभवतीति संबंधः कोप्यंगीका
र्यः सन्निधा। सारूप्यं सामान्यविशेषभावः कार्यकारणभावश्चेति तन्निबंधना चेयं पंचधाभिधीयते सा
मान्याद्विशेषाक्षेपः विशेषात्सामान्याक्षेपः कारणात्कार्याक्षेपः कार्यात्कारणाक्षेप इति द्वितीयतृतीय
योरेकैकस्योदाहरणं विधात्रा क्रमेणयथा मंगोऽभावमदं हर्ति दुरी सपदयमपहायसां प्रतं जाल्मशाल्मलि
मुपेक्षितं च पाशोकमाकलिपितं किमितसे अत्राप्रस्तुतेन मंगावृष्णुपदेशेन रसवर्मिनानीनसह्रूपा
धमात्रविहायसकलतेसुमनश्चाल्मलिसिंधुः सीतावंधरेवसमुखिशसे अहतिप्रस्तुतमवगम्यते यथा वामा ५२
नां मानांतरिते विलसति तव राजतेषं द्रजतेजंते जोवनावनाय परोचिरजन्निभप्रकाशायनमवतेपिहिता

शांतरं शांतरं हः स्वैरं स्वैरं म्रुजालैः सञ्चरति रवेः कांतिकेकांतिकेलिः संवासं वासि शक्तः किं प्रतिमि
रसरवधेप्त रवद्योतकर्तुः अत्रेरेरावणेरागे समरांगणं गते स वेत्ति जोविभाविनि समस्तं तवावस्थानमेव
दुष्करं पौरुषं तु दूरनिरस्तमिति प्रस्तुतमप्रस्तुतरवद्योति दृत्तांतकथनेन व्यज्यते सारूप्यावलंबनेनोदाह
रणं द्वयं प्रवृत्तं सामान्याद्विशेषधीर्यथा रामविक्रमविध्वस्तकौशिकाः कौशिकाध्वरविरोधिनोऽसुराः प
त्रिमिपवनवेगजितरैर्जिलैरेकतिनखंडिता स्वपा अत्रमहद्दिदं मजुत्तं यद्रामशिशुनेव तपाकौशि
कमरवविरोधिनः असुरा ऊप्रमरत्वाः सुरविरोधिनः खंडिता इति प्रस्तुते कृति न खंडिता इति सामान्यमुप
न्यस्तं तेनाप्रस्तुतात्सामान्यात्प्रस्तुतो व्यज्यते विशेषात्सामान्यधीर्यथा श्रीरामेंद्रे सततमशेषाभिरुद्रा
प्रिविनिदारिद्र्यं विडंबालेमे स्वेच्छं मध्येपुर्य्योपितो अत्र श्रीराममद्रेदार्येण सर्वेषामप्युर्वीनां दारिद्र्यं ध्वं
हतमिति वक्तव्ये विडंबाभिति विशेषस्याप्रस्तुतस्योपादानात्प्रस्तुतमेव सामान्यं व्यज्यते यथा वा राममद्रे
णसंप्लिवमीडेलेवमरावती समासाधसदायोदनविंदत वसुंधरा अत्रयोग्यं वस्तुयोग्येन वस्तुनायो
गमेत्यशोभतइति सामान्ये प्रस्तुते विशेषाभिहितः तेन सामान्यं व्यज्यते कार्यकारणेवर्त्तिर्यथा श्रीरा
मवैरिविभववेश्मविलासशैलकासारगर्त्तसरकास्यरसारसंघैः क्रोधोत्कटान्नसकदुल्लसत्तोविमार्ग

संचारिणो हरणहृपानरुणोरुणाहि अत्र श्रीरामभद्रभयेन स्वगृहान्विहाय शत्रवः कुत्रापि लीना इति कारणे
प्रस्तुते तत्कार्यमुपवर्ण्यमानमप्रस्तुतः प्रस्तुतं स्वकारणं व्यंजयति कारणात्कार्यधीर्यथा औदार्यं राम
भद्रस्य विस्पष्टं विक्ष्यपत्रेपे कल्पं विस्मापयसे हृष्टा कामधेनुसुरद्रुमान् अहो कल्पनेत्तत्कामधेनुसुरद्रुमा
54 दीनामर्थिजने भूद्दभ्रन्दैन्यमुख्यमानप्रस्तुतमेवामिति विश्मयमानं प्रतिकल्पविदिदं वचनं ततश्चाप्र
स्तुतेनौदार्यविष्कृतात्रूपेणकारणेन वाच्येन प्रस्तुतस्य लज्जितत्वरूपस्य कार्यस्य प्रतीतिः अप्यान्ये
कान्यगमनेन साम्येन वृत्तिस्यतया पर्यायोक्तालंकारं लक्षयति प्रस्तुतेनोच्यमानेन कार्येणात्र स्तुतं यदि
कारणं गम्यते तत्र स्यात्पर्यायोक्तालंकृतिः प्रस्तुतेनेति विशेषणेनाप्रस्तुतप्रशंसाव्यवच्छेदः कार्येणा
कारणमपि विवक्षितेनोक्तमिव भवतीति पर्यायोक्ते पदप्रवृत्तीतिः कार्याभिधानभंगिनैरूप्येन कारण
स्योक्तप्रायत्वमेवेति न व्यंग्यत्वं ननु तर्हि साक्षात्कारणत्वमेव किं नोच्यत इति चेत् न कार्याभिधानमु
खेन तस्य प्रस्तापनेपावतीचमत्कृतिस्तावत्साक्षात्प्रत्याभावात् यथा खड्गस्य ते यदि विरोधिनराधिवे
शुकाप्रक्रियारघुपतेयदमीसमेताः दृष्ट्रापदिव्यरमणीरमणीयहेमवक्षोजशैलशिखरेषु चिरं ५८
चरंति अत्र सत्रुनराधिपानां दृष्ट्रापदिव्यकामिनीकुचकांचनाद्रिकूटकेलिरूपकार्यस्य प्रस्तुत

स्यापवर्णेनामुखेन तत्कारणम् । तं शुष्यिरामरवड्डेन खंडत्वं प्रस्तुतमेव व्यज्यते पर्यायत्वसाम्यात्पर्यायं लक्षये
यति क्रमादेकमनेकस्मिन्ननेकमपि परत्रना एकस्मिन् वर्त्तते तत्र पर्यायालंकृतिं विदुः क्रमविशेषणं
युगपदनेकत्रैकस्यानुरूपविशेषालंकारव्यवच्छेदार्थं विनिमयाभावान्न परिवृत्तिता अस्योदाहरणं
मच्छायोगेवरणमंगनिरूपकं पद्यं तच्छाटीतीजयोटीखुरपुटपटलीपाटितस्यात्तलोघ्रूलीपालीमिरखे
सपदि द्विशुलिकेतेतस्यतापानलेन सेतांभोधौ म्वदग्धे दपमपतिनयपञ्चावमानां तु राशौ प्राविशत्तदपाद्धिं तद
नु विगलितातोपश्नवं सप्रचेताः अत्रैकस्यैव वरुणस्य क्रमादनेकाधिष्ठवृत्तिः कथिता कार्ष्णं कपालं कटुके
दन्तूले करेरिकोः संपतिगार्वितस्य तिष्ठंति पश्चाद्वरणं गतस्य राम प्रभोः कष्टयशं रवपक्षाः अत्रनेकेषा
मेकत्र क्रमाद्वृत्तिः अत्र व्यावर्त्योः परिवृत्तिविशेषयोः परिवृत्तिं तावल्लक्षयति परिवृत्तिर्विनिमयोधि
काल्पसमन्यूनैस्त्रिधा विनिमयो नाम वस्तुदानपूर्वको वस्त्वंतरस्वीकारः सन्निधा अधिकवस्तुदानेनाल्पस्व
स्वीकारः अल्पवस्तुदानेनाधिकवस्तुस्वीकारः समेन सममस्वीकारश्च क्रमेण यथा किरीटरत्नांवरदीप्र
नोत्पादुत्सृज्यतेरिजेगृहे स्मराम काष्ठोत्करं स्वीकृतं कैकपालं कटौ कुचे लंकवलेचकं प्रणमां जलिमा
त्रैते प्रतिपाद्य विनिमयणं: लंकाराज्यं स्वयं प्राप्तं वत्तो जयाहराघवः वितीर्य हृदयं स्वीयं सीतायै रघुनंदनः

तद्दीयं हृदयं लीने कुसुमायुधसात्विकं विशेषमाह एकस्य गुणप्रवृत्तिर्यत्रानेकेषु वर्ण्यते विनाधारं तथाधे
यं घस्त्रा दुर्घस्य च विशेषालंकृते भेदास्तत्र त्रेधा ... धाः जगः त्रपोयपा गौरी भूरिविरा वर्जं वरधनरोधादी
मराट्टीकृते शस्त्रएणं हृदयान्तराणि युगपद्बाणाशादशा व्यानशे स्वच्छतान्त परिधावत्तो गुणप्रयशो रत्नातिसंततमि
रे राम त्वं शरणागते स्तव क्षितिगताक्षितां तास्मसंतानकाः अत्र क्रमेण योगपद्यप्रस्तावत्रास्तान्न परिसंख्यादी
55 नृलत्यति वस्तुष्वेकमनेकेषु प्राप्तं यत्र नियम्यते एकत्रैव मन्वे तत्र परिसंख्या चतुर्विधा इयं प्रश्नपूर्विका
ओत्याद्वेति द्विविधा पुनः प्रत्येकं वर्जनीयार्थस्य शाब्दत्वार्थिकत्वाभ्यां हि विधेति संभूय चतुर्विधा परिवर्ज्यस्याख्या
धातो वर्जनमर्थः सिताः सीताः पत्राः कपपमुविकेराघवगुणात्मना गंगापाः स्रानत्व शशिकरान्तान्न तद्गुणः
छित्वा न दत्ते क्षत्ते द्वितिमपि वकः कोशलपते मुंजादंड भ्रंशीपतिक क्षिक्रोदंडदक्षिणेः इदं प्रश्नपूर्विक
योः शाब्दार्थी वर्जनीययोः परिसंख्ययोरुदाहरणं इह द्वितीपादे राममनुजए वार्पिनाम भिमतार्थान् वितर
तिसए च द्वितीयं धत्तत्स्पन्के स्पर्धान्नचिंतामणिसंतानकादयो वितरंतितत प्राभुजंगमंगं वदिक्स्रातंगादप
क्षनमहिंवहंतीतिगम्यमानमार्थिकत्वं वेद्यं म्नितः ज्योत्स्ना परः शशिरमधुरस्तेरधुपतेन गोस्तन्यं नस्तत्वपि
चन सितानापिवसुधा प्रतापस्य स्फूर्तिः शिशिरक्षवलाकान्तिरपिते महिं लोकालोकाचलपर्वतपितामृज्ञ ५५

लयितः अत्र द्वितीयार्धे रामप्रतापकीर्त्योरिव रविप्रकाशकत्वोक्तेरर्थात्सूर्यचंद्रमसोरिति गम्य
मानत्वाद्दर्जनीयापर्ययोराधिक्यत्वं इदमितरयोर्न सहरणं श्लेषालंकारसंश्लिष्टापरिसंख्याविशेषतः
चमत्करोति पश्यंतु कवयः केऽपि लोलुपाः यथा दान्तो नृपशमेऽरिषु द्विपके इति सस्वेष्टनीतः परं नीलोप
स्थितिपं कयोगजउत्तमेन न समासि ध्रुवं स्यात्पुष्पेव विपल्लव स्थितिरम्बुरूपो विमार्गमिनो नैतत्किं
विदपि व्रजाः सुदहशो रामेन्दितिरिति संसृष्टयंत्र लक्षयति क्रियागुणवाच्यगुणानां वाच्यगपद्यत्रमेलनं ए
कत्र वर्णितेत्र द्विविधस्यात् संसृष्टयः यथा वृक्षवह नम्रनमस्क्रतुरन्त्वर्थवक्रमेष्वरंगति कुरंगति तुरि
गुर्विहंगस्यपि भुजंगगति तरंगति हृद्गतौ वने भंगति स्फुलिंगति तमस्यापि त्वयि रणे रवौ त्वं गति अत्र
क्रियागुणसंसृष्टयः गुणसंसृष्टयो यथा रामस्य वैदुष्यः कोऽपि लेशो रूपाच्छिपो पाण्डिमा जडिमा स्वां
गोवहे मलिनिमा लिमा एवं क्रियागुणमेलनवशात्संसृष्टयालंकारस्य विधाद्वयमेवोक्तः अंबः वपं तु
द्रव्यजातिसंसृष्टा यद्योरपि तद्द्रव्यांश्रमः क्रियागुणसंसृष्टयपोरिवानयोरपि चमत्कारिता यथा: अयुक्तस्य
लंकारसामान्यलक्षणस्य रूपलापत्वात् तत्र द्रव्यसंसृष्टयो यथा काष्ठं कपालशकलं कवलं तत्प्रणानां
वैरि करे कलयति त्वयि रामरूपे वृक्षे तक्ल्पतरुकां रमेधा कमांजु चिंताश्मनीलचरकघोरवशं स्वयस्या

न अत्र पूर्वोक्तरागद्वितयोः काष्ठादिकस्य तरुकांडादिद्रव्यराशिसमुच्चययोर्वैरिभेदेनैकैकस्मिन् करेऽवग
पत्संबंधासंभवात् द्वितीयमुदाहरणं बोध्यं तद्भेदे भागपदे एककरे विरुद्धद्रव्यराशिद्वयस्य मेलनासंभवाद्
रो द्रव्यराशिविशेषश्च तत्रापवर्गयोरोपतोषयोर्युगपदुभयविरोधाद्राशिद्वयस्यापि क्रममेलनं विवक्षायामुप
56 यपि लंकारतास्यात् पूर्वापरभावशून्यानां विरुद्धसामान्यानां परस्परैकत्र समवायो न संप्रतिपद्यते तथा
पिकविरुद्धक्रियात्वप्रोत्सेवायः संबंधो भवत्येव यथा शुचित्वनरसिंहत्वराजहंसत्वभोजेशित्वमत्सरत्वादय
श्चा स्वाजात्ययोरापवेचकः एवंद्रव्यगुणक्रियासामान्यानां प्रत्येकं मिथश्च मेलने एकादश भेदाः संतिस
मुच्चयालंकारस्य विस्तरभयान्नोदाहृयते तत्करं लक्षयति खलेकपोतन्यायेन मिलितैर्बहुकारणैः
स्वतंत्रैः क्रियते कार्यं यत्रैकं तत्र तत्करः यथा मुग्धाक्षिरोविहसितानि सितानि वाचो वाञ्छा मंजिमधुरा
मधुरम्यगात्राः कंदर्पवैभवघृपोवपुषोविशोभारामस्य मानसमुदं समुदं संवधयंति अत्र खलेकपोतन्या
येन मिलितैरिति विशेषणेन समासे च विच्छेदः तत्र कारणमेलनस्य काकतालीयन्यायसिद्धत्वात् समाधिं
लक्षयति काकतालन्यायात् यत्र हेतोरन्येन हेतुना सक्रांतकार्यसौकर्यं समाधिः स्यादलंकृतिः काकता
लेति विशेषणेन तत्कारच्छेदः यथा अंधान्न भयेन रघुरामबन्धसमय पतली मरोधयति विद्रवतो द्विषस्ते ५६

नत्वं तत्वं तिपरिमापत्तितं उत्तस्तानंधौवकारहतमेव विधिं ते हंति विकल्पं जल्पति तुल्यप्रमाणवैशिष्ट्यात् तयु
गपत्प्राप्तयोश्चित्र विरोधपक्षे तत्स्य हि एकयोर्विकल्पस्तत्र जल्पते तुल्यं हि विरुद्धयोर्युगपदुपस्थितं विकल्पहेतेन
यत्र तु तुल्यप्रमाणवैशिष्ट्यात् समबलत्वेऽपि योरेकत्र युपपत्ता सो विरोधः स्फुरति तत्र विकल्पालंकारः यथा दि
विवाभुविवास्थले जले वा तु जरं दैरप्यवामर्थं उक्तः तत्र यथास्तिपत्र शिलावद्दत्तत्रैव नद्धः विधास्येद
दूरगवमवचनं अथ यथासंख्यमारभ्याति संबंधः प्रथमोक्तानां च क्रमोक्तेः क्रमास्पदि कपयं ति यथासं
ख्यालंकारं संभवे द्विधा शाब्दश्चार्थश्चेति द्विविधो यथासंख्यालंकारः तत्रासमस्तानाम समस्तान्वयेश
द्वता समस्तानां मिथः संबंधे आर्पिता समासयोमिथः संबंधे शब्दतः प्रतिपन्ने तद्दत्तवर्त्तिनां पदानां क्र
मसंबंधस्यादेपलम्भत्वात् यथा रविकविपवीनविजपेरामोद्युतिनीति न्मुम्नउद्युतिभिः तस्य चनेत्रं व
र्त्तं गात्रेकमलं कलानिधिं कामं अत्रापर्शाद्येरुदाहरणं द्वयं पूर्वे तत्रार्थयोर्वेद्यं अथ क्रमालं वनेनैवशं
रवलास्याय मल्लान् कारणमालादीनलंकारान् लक्षयति एवं पूर्वं यत्र भज्जे उत्तरोत्तरहेतुता तत्र कारण
मालाख्यमलंकारं प्रवदन्ते केचित्तद्विपरीत्यं विधौ च कतेवित्तं परे उभयतो योगमेनाकारणत्वस्यानपा
पादिति तेषामाशयः तेनास्य चत्वारो भेदाः तत्र द्वितीया त्रयदाहियते लंकाहप्यद्विपवरघहकल्पिता लाव

लोकाः स्वर्गी बीणाभ्नशमज नयनं दीर्घनिश्वासवांतानहं धांच कुरु रघुकुलपते त्वत्प्रतापानलं ते ते न जुष्टं दश
मुखभुजा कंधराग्ने एषपरएवं पूर्वपूर्वकृतो कर्षमित्येवं उत्तरोत्तरं तत्र मालादीपकाख्यमलंकारं बुधा जगुः यथा
मूर्तियो वनमात्रोजन्मकजाली वेणप शृंगारयोस्ताभ्यां कोंचिन चातुरी वचनेहिग्म्भीर्मिरिंगीकृत्य कंदर्पो विह
ध्वैव तानि रमुना वाणैर्विभिधे धनुस्तेन गप्पसप चिदार्थधैर्ये कंपचं रामस्य भिन्नं मनः पूर्वस्मादपि पूर्वस्मात्सारं
57 -वेदुत्तरोत्तरं यत्र वर्ण्यते तत्रोक्तं बुधाः सारमलंकृतिः यथा ब्रह्मांडसारो भुवनानि सप्तमंडलीति तेभ्यश्च संसारि
भूता तत्सारभूतानि पुराणितेषु सारः श्रुरं राघववंशजस्तं विशेषणपूर्वपूर्वस्योत्तरोत्तरमुच्यते एकावलीमलं
कारमूचिस्तत्रपंडिताः यथा रामबाहुः शौर्यधुर्यस्तल्लीस्थानि स्यमन्वितं नीतिर्वित्तेन संपन्ना वित्तं सत्पात्र
सात्कृतं त्म पात्र वेत्स्यायम्नूलान्र काव्यलिंगादीनलंकारान्लक्ष्यति हेतोर्वाक्यपदार्थत्वे काव्यलिंगं हि
धात्वतत्र यत्र हेतुः पदार्थो वा वाक्यार्थो वा भवत्तत्कार्यसमर्थकः स्यात्तत्र काव्यलिंगं तच्चोक्तरीत्या द्विधा पदार्
त्त्वेपि विशेषणत्वेनैव हेतुत्वं कार्यं यत्र उनस्ततीपादिना हेतुना धीनत्तत्रासावलंकारः किंच हेतुमात्रं चमत्का
राभावात् नचानुमानाभेदशंकाः व्याप्यव्यापकभेदाभावात् व्याप्तिपक्षधर्मतयोरनुपसंहाराच्च सामान्ये समर्थक ५७
भावेहि प्रकृतेभिप्रेतः नचार्थान्तरन्यासाभेदशंका प्रकृते समर्थ्यसमर्थकवाक्यार्थयोरांकांतासद्भावस्य त्र

बोजकत्वस्वीकारात् अर्थान्तरन्यासे तु समर्थ्यसमर्थकयोः कार्यकारणयोरेकान्ताभावात् कथं तर्हि समर्थनं उ
स्यापि तावत्कस्य फलत्वोपपत्तिः यदुक्तं यथा मदोत्सिक्ता अपि मन्याना नाशमायान्तीति हि बोध्यम् . 'पलायन्ते स्म न क्वापि प
श्यन्ते स्म समन्ततः' अत्र भ्रान्तत्वे हेतुः सर्वविशेषणत्वेनैव रिपूनां विशेषतः वा नुक्तं यथा त्वं केशरी किन्त
रणे ऐः सह सा हि द्वन्द्वं वेशो यमापतितिराघवकांड वह्निः हिंसतरं गगणे वंधुरहिवं धुवं धुतिः शेषशेषणे विभीषणे
दृष्टसारः अत्र लंकेशपलायनरूपसाध्यस्य प्रथमपादवाक्यार्थे तदुत्तरवाक्यार्थेन हेतुनिरूपितः अत्र सामान्ये
तथा वृद्धिस्थयोरर्थान्तरन्यासं लक्षयति सामान्यं वा विशेषेण विशेषो वा तदन्यतः समर्थ्यते यत्र तत्रार्थान्तरन्या
सः इति: तत्र सामान्यविशेषयोर्वाच्यत्वं दृष्टान्तालंकारे तु सामान्ययोरेव विशेषयोरेव वाच्यत्वमित्यनयोर्भेदः अ
यं हि द्विधोऽपि साधर्म्यवैधर्म्याभ्यां प्रवर्तमानश्चतुर्विधो भवति तत्र साधर्म्येण सामान्येन विशेषसमर्थनं यथा
राजतत्कारिणं वरात्तबद्धजाग्रोऽप्ति समकोऽदेयकात्तं त्रस्तानकुलाचलानपि समारोढुं यतन्ते हि पवः वीरं तेन चकुं
उल्लीढघटितश्रीरघुं कांऽस्तथा प्रायपन्ना सप्पेति वैरिसहस्रं त्वत्समस्तादपि साधर्म्याद्विशेषेण सामान्य
समर्थनं यथा जगन्त्रितयजित्वरोऽप्यपतनयोक्तम्भिन्न वैरवश्यमिति निश्चपादन्तु मिमीमहे मानवपं सत्ताहगापिरा
वणेस्तुरवरो भयाऽऽज्ञवान्ने रघुद्वितिपयंगवादहहसंगरप्राङ्गणे वैधर्म्येण सामान्येन विशेषसमर्थनं यथा शेषेण

दुर्लभरघूद्वह वाकुत्साध्यसिद्धौ समीरणभुजाभुविनास्थिरेण क्रूर्मोसनेनवतपः क्रियते चिरेण कोवानदुर्ल-
भतमपि करोति वाक्यं वैधर्म्येण विशेषेण सामान्यसमर्थनं यथा अन्यत्र हस्तन्यवस्तु प्रकृतिमनुभवत्येव हेतिः
कृतप्रिस्थश्नातपश्चात्तु पूर्वप्रकृतिमनुसरत्येव हेतोः परस्मात् योधापाधाणभावं न किमगतवती गोत्रभेत्तुः
रोषास्पाधारलो वा नयेघाणुनरपिद्धिमभ्रमानपादाज्वरेणोः अनुमानालंकारं लक्षयति साध्यसाधनमात्रोक्ता
वनुमानमुदीरितं तर्कानुमानुरूपाभ्यां तत्सवृत्तिर्द्वयीभवेत् यत्र किंचित् साध्यं निर्दिश्य तस्य ज्ञापकतया अ-
न्यन्निर्दिश्यते तत्रानुमानालंकारः अत्र मात्रशब्देन व्याप्तिपक्षधर्मतयोः प्रदर्शनं निरस्यते तयोरपि प्रदर्शने
तर्कानुमानलापातात् वस्तुतस्ताभ्यामत्र भवितव्यमेव तदभावे काव्यलिंगादभेदापत्तेः किंच अत्र कृति-
निर्मितवातुरीमहिम्ना श्लेषरूपकाद्यनवातिशयोक्त्याद्यवलंबनेनानुमानोत्थानेन तार्किकपरिपाटीकलंक
इति चमत्कारकारित्वाप्यस्योपपद्यते अर्थापत्तिभेदं तत्रैव वक्ष्यामः इदं तर्करूपेणानुमानरूपेण द्विधा प्रव-
र्त्तते यथा सीते वराघवतवासिलताकम्पं स्मानेवेदयोनिजत्तनुदंतुर्जीर्तिहेतुपक्षारगाः पशुभुजंगतपानपाहि
निर्मुक्तपापजस्यापिपराभवायुः अत्र पूर्वार्द्धे तर्करूपेणोक्तस्यार्द्धेऽहिशब्देन हेतुत्वे तननादनुमानरूपेण ५८
प्रवर्त्तितिरितिवैषं तत्र पूर्वार्द्धे असिलतायाः सीतारूपत्वं हि सीपार्द्धे भुजंगीत्वं व्यापकं अपि निजाकृतिसादृश्य

रनाश्च वैशिष्ट्यं ख्याप्यं उभयोः सपक्षेसीतायां हेतोः पक्षेरवकूलतायां हेतेर्व्याप्तिपक्षधर्मताभ्यां रक्षेसीतारूपत्वं गम
यति उत्तरार्धे च्च वैचित्र्यं अप्योपतिं लक्षयति कस्मिंश्चिद्धर्मिणि ब्धन्वेषणात्रार्थांतरकापत्तेर् दंडापूपन्यायेनाक्षिप
ति स्तत्र प्रत्तं कृतिः नचकेनचिदर्थेन कस्यचिदर्थस्य स्थापनसाम्यादस्यानुमानांतर्भावः शंक्यः समानन्यायो
ऽस्यापत्तिप्रयोजकः नचसमानन्यायस्यव्याप्तिरूपता अनुमानंतु व्याप्तिमुपजीव्य प्रवर्तते ततोन तत्रास्यान्त
र्भावः आक्षेपांतर्भवित्तु वक्ष्यमाणेन लक्षणेनैव निरसनीयः अयमलंकारः प्रकृतादप्रकृताक्षेपः अप्रकृ
तात्प्रकृताक्षेपश्चेति द्विधा यथा जगत्रितयजित्वरं किलदशाननं सखरं जिगाय समरांगणे किमुत दैत्यमात्रंवि
मुः निपीतजलधिर्मुनि ऊटतिविद्धि पन्तु स्वलं निपातुमतिहेलया भवतिवेल्लवलं पल्वलं अत्रप्राकरणिको
रावणजयो प्राकृतमसुरमात्रजयं कैमुतिकन्यायेनाक्षिपति गंगोऽन्हत विस वडंवरभरैर्ले(?)हाड़ंगावहेः को
दंडं निजपिंडस्थं उपकुटो(?)त्तु ख्याभवत्तरवजितं असौ पाति किलहर्षिक पितशरो गंगातरंगारवैस्तारामास्फुट
वाणैरगणि कि मुता सल्लाजगन्नायकाः अत्रोप्राकृतशिवस्तवहस्तान्तः प्राकरणिकसीतास्वयंवरायातसर्वेस
वैसिरावतिस्तुतिमप्यादापाद्यति आक्षेपं लक्षयति उक्तं वा वक्ष्यमाणं वा प्रकृतं प्रतिषिध्यते किंचिद्विशिष्टं घोत
यितुं तत्राक्षेपं प्रवदते अत्र प्रकृतस्य प्रकृतत्वादेवाभिधानार्हस्य क्रियमाणो निषेधो बाध्यमानतया भासमान

वन् विधिमाक्षिपति सोयं निषेध उक्तवक्ष्यमाणविषयतयास्वोपजीवनमाक्षेपमपि द्विविधमभिनत्ति तत्रोक्तवि
षयो द्विविधः वस्तुविषयः कथनविषयश्चेति वक्ष्यमाणविषयोपि द्विविधः सामान्यरूपेणाभिहितस्य वि
शेषरूपतया कथननिषेधः अंशांशीकारेणांशान्तरनिषेधश्चेत्येवं चतुर्विधोयमाक्षेपः यथा रामोनमवतु धन्वी
59 तया विरोधेन शोणाहृद्धोणः विदधे धन्वानमपरं धन्वानमपेक्षणोऽजन्वं तं अत्र रामोधन्वीनेति प्रलपतोराव
णस्य प्रतिवचनेमाल्यवदुक्तवचने क्रियमाणे धन्वित्वरूपस्य वस्तुनः प्रकृतस्य प्रतिषेधो बाधादाभासा भवनसमु
ऽस्मापि निपम नाऽऽमए व धनुर्द्धरधुरंधरो नेतरः इति प्रतिपादनपरः सरंसतरं रामायसीतां समर्प्य कुशल
नवेति विशेषमाक्षिपति कथननिषेधो यथा ऋसन्नेमगूढहर घ ढह मं नस्य दोर्दण्डचण्डिमभरं न वयं भणा
मः तज्ञत भुजगशिखरूपणवापघोषः किं नाम्य धत्ते दलितदुहिणाण्डभांडः इदं कथय यकीदृक् कृते भुजसारः
ममचापमारोपयेति राममाक्षिपन्तं जामदग्न्यं प्रतिलक्ष्मणस्य प्रतिवचनं अत्र न भणाम इति क्रियमाणेन
मणेन निषेधाभासेन सहकृपं गीशकोदण्डखण्डितवतो रामभुजदण्डस्य किं यत्तत्प्रभावाणस्य वापारोपणम
तोस्माद्व्यसनाद्विरमेति विशेषो व्यज्यते वक्ष्यमाणविषये सामान्यप्रतिज्ञायां विशेषनिषेधो यथा रामभ ५९
द्रविप्रवीमहंस द्विताखवः किमपि वक्तुमागतान्नवेवाभि तुत्थे वेत्ति ज्ञानकि त्वं च पञ्चशरबाणसंचयं इदं

सीतां प्रति सखीवचनं इह किमपि वचो वक्तुमागतेति सामान्यं प्रतिज्ञाय विशेषस्य वक्ष्यमाणस्य रूपेण निषेधाभासेन
सखि वैदेहि परुषं जहीहि पादप्रणते रघुपतौ प्रसीद नो चेद्भवेदुः सहं स्मरशरसंतापं न सहिष्यसीति विशेषो बोध्यते अंशोक्तावं
शांतरनिषेधो यथा चंद्रः किमिव न सह्यान्तिककान्तिमेति पूषा किमिव न सह्या तिन मोगमार्गं वह्निः किमिव न जह्रेन
सहनमेतीस्पामच्छपरामस्तुगलैस्त्वपि निश्चयः स्यात् अप्रनिरतिशायतेजः शान्तितपासीतमातु भानुकृशानु
रूपतायामेकदेशं परिगृह्य एकदेशांतरनिषेधः क्रियमाणः प्रसिद्धैरपि तेजः स्थितिभिः सोमादिभिरपि तस्सामं
दुर्लभमप्रत्किमुतेतरैस्तेजः स्थितिरिति रामतेजसो वाऽप्रनसपददीपस्तामाजन्मते अप्रदेयप्रसारात व्या
जस्तुतिं लक्षयति यत्र वाच्यास्तुतिर्निंदा निंदास्तुतिमर्पयेत् तत्र व्याजस्तुतिनामालंकारं कवयो विदुः यत्राविधी
यमानानिंदास्तुतिं प्रकृतेस्तुते प्रमाणेन वाध्यितासतीस्तुति पर्यवसितस्तुतिर्वा निषेतावृशीं निंदां तत्र व्याजस्तुत्यलं
कारः व्याजस्तुतिशब्दस्य स्तुतेर्व्याजेन निंदा यपव्यंपते व्याजरूपा स्तुति व्याजस्तुतिरित्यात है परीत्ये व्याजेन स्तुति
रिति प्रवर्तते ननु स्तुतेनिंदाया अप्रकृताया: क्रियमाणाया: प्रकृते स्तुत्यादेपकत्वमेकत्र अपरत्र स्तुतेर्निंदाक्षेप
कत्वमिस्प प्रस्तुतप्रशंसात्वमिति चेत् सत्यं तथापि स्तुतिनिंदात्मक विच्छित्त्यंतराद् वलं वनेनर पकपरिग्रणनमि
ति प्राचः नवीनास्तु मेहमेवाऽ ः तत्र निंदया स्तुति ध्वनिर्यथा दारिद्र्या कृपवान्धवै क्षीरतरोप स्याचिपि मेमिहस्य

जैस्त्वं विश्लिष्य विभूतिमात्रकलितान्न कृता विपक्षिजनाएन्न वैक्ष्यागगाढु मसंख्यसुस्थिरगुणौनिस्त्वं गभीरकृपाकूपारे
चेतिमज्जयन्न रघुपतेर्दीनदयालुः कथं अत्रश्लेषरूपकमहीमानिद्ष्पापरमकृपालुत्वरूपास्तुतिरेवावगम्यते
त्वद्दुर्जितानां रघुसिंहसंघानगुणच्युतानामपिमार्गणानां प्राणानिधैः श्रीणयतां रिपूणां विश्राणनं वर्णयितुं नशं
60 कं अत्रसत्सानिंदाध्वनि अत्राक्षेपालंकारेहठनिबिषेवाधितत्तया विरोधानुप्रवेशेनतत्स्त्रस्तावादितः प
रं विरोधगर्भालंकारपेरिकांतर्गतालंकारानेलक्षयति आभासत्वे विरोधस्य विरोधालंकृतिर्भवेत् यत्रा
पाततोप्रतीतेर्विरोधः पर्यवसानेनपरिदृश्यते तत्रविरोधालंकारः पर्यसानेऽपिपदि विरोधस्तस्यैवावर्तिष्ट मे
ते तदादौ यद्राव तत्रहि जातेर्जातिगुणक्रियाद्रव्यैर्विरोधे चत्वारो दशक्रियाभ्याः क्रियागुणद्रव्यैस्त्रयः गुणस्य
गुणद्रव्याभ्यां द्वौ द्रव्यस्य द्रव्येणैक इति संभूयदशविधो विरोधालंकारः यथा रामत्वमसि भुजगः सोप्युग्रः काम
पूरकः कालः सशुचिः सपरप्राणानिलभोक्ता कलयति परं काष्ठां अत्र दशविरोधा अपि संगृहीताः अत्रा
सि भुजगइति जात्योर्विरोधः असि भुजगशब्दयोर्जातिवाचित्वेन परापरभावशून्ययोः सामानाधिक
रण्यादर्शनात् एवं त्रयमपि विरोधः स्फुरति सच भुजंगशब्दस्य करगतत्वरूपार्थस्वीकारे आभासीभवति स ए ६०
वमुत्तरत्रापि वक्ष्यार्थस्वीकारस्फुरणे विरोधस्यार्थान्तरस्वीकारे आभासीभवनं द्रष्टव्यं सोप्युग्र इत्यत्र हृद्यार्थ

स्य शंभुरूपद्रव्यस्य विरोधः। उग्रोपि कामपूरकः कालश्चेत्यत्र द्रव्यक्रिययोर्विरोधः। शंभोः कामदाहकत्वेन काम
पालक्रियया विरोधात्। उग्रशब्दस्य दारुणगुणवाचकत्वेन गुणस्य क्रियया विरोधः। दारुणगुणस्य दुःखजनकत्वे
न सुखजनकत्वानुपपत्तेः। कालशब्दस्य यमद्रव्यकालिमगुणवाचकत्वेन शंभुयमद्रव्ययोर्विरोधः। कालः शु
चिरित्यत्र शुचिशब्दस्य वह्नित्वजातिशुक्लिमगुणानां वाचकत्वेन यमद्रव्यशुक्लिमगुणयोर्विरोधः। यमस्य कृष्ण
वर्णत्वात्। तथा शुक्लिमकालिमगुणयोर्विरोधः। कालिमवह्नित्वजात्योश्च विरोधः। तथा च शुचिः प्राणानिलमो
क्षपराकाशेकलैपतेश्चेत्यत्र वह्नित्वजातेरनिलभुजक्रियायाश्च विरोधः। वह्नेरनिलसखत्वेन तद्भुजक्रिया
या वह्नित्वजातेश्च सामानाधिकरण्यविरोधात्। तथा च अनिलभुजक्रियायाः पक्षिपदिक्पालनक्रियायाश्च
विरोधात्। क्रियाद्वयस्यापि भुजङ्गवरुणयोः विपतत्वात्। तदेवं दशविधोपि विरोधालंकारो निरूपितः। एतेषां
पस्थापितः। अयमपि श्लेषमूलोपि संभवति यथा शतपत्रपत्रवदिह्निरव कमलानां विकासने भानुः। अद्भुतम
पुरप्रस्तावे भुजमालते राम शीतभानुस्त्वं। अत्रैकस्यैव रामस्य भानुशीतभानुतादात्म्यकल्पनाद्विरोधः। स चा
भासो भवति तत्तादात्म्यस्य तद्रूपकार्यकारणत्वेनोपकारकत्वात्। विशेषोक्तिविभावने लक्षयति सति कार
णपौष्कल्ये विशेषोक्तिः फलं न चेत्। तस्मिन्नविद्यमानेपि कार्यस्योक्तिर्विभावना। इह लोकमपीत्याति क्रमेण कार

णभावेऽपि कार्यानुदयरूपस्य विशेषस्योक्तेर्विशेषोक्तिता तथा कारणं विनैव कार्यस्योद्भावनं विभावनेत्यन्व
र्थत्वमनयोः। अत एव विरोधघटिकासंगतिः। द्वयं यथा श्रीशम्भवीर तव वैरिपुरांगनानां दृष्टिर्विधूवनयने श्रुवि
61 नापयोदैः विन्ना न सा श्रमपतिस्म निरंतरालधाराजलैस्तापमुपागतापि तदंगतापः अत्र प्रसिद्धकारणमेघनिष्पत्ते
अप्रसिद्धकारणं तु स्वमस्येव तथा प्रसिद्धजलधाराकारणेऽपि तापशान्त्यभावो निबद्धः अप्रसिद्धकारणं
तु नैमित्तिकं नास्त्येव निमित्तोपादानानुपादानाभ्यामनयोर्द्वैविध्यं तत्र वैरिसंबंधस्य रूपस्य निमित्तस्योपा
दानादेकः प्रभेदस्तदुदाहृतः इतरप्रभेदयोरेतदेव परीक्ष्य नोदाहरणं बोध्यं विषमालंकारं लक्षयति हेत्वोर्विल
क्षणोत्पत्तौ घटनेऽविरूपयोः अनिष्टजनने नैवस्याद्विषमालंकृतिस्त्रिधा एकोऽत्र कारणमपि विपरीतो वैषम्य
गर्भत्वाद्विषमशब्दप्रवृत्तिः कारणविलक्षणकार्यस्योत्पत्तौ परस्परविरूपघटने इष्टप्राप्त्ये व्याप्रियमाणे
स्यानिष्टनिष्पत्तौ च विरोधस्य जागरूकत्वात् घटिकासंगतिः तत्र कारणविरूपकार्योदयो यथा रघुराट्
प्रतापवडवानलादहो द्विषज्जनिमपह्लसज्जीवनं रथसेन शोषयितुमुद्यतादभूद्दुर्गमर्घनकबंध
बंधुरा अत्र जलशोषकाद्वडवानलात् जलोदयलक्षणविलक्षणकार्योदयः रूपकश्लेषानुप्राणितो
यं प्रभेदः काकुस्थ कर्कटककोमलेन कैटभस्वमस्माहं शोध्य समरे किमरे प्रवृत्तः वंधुं धूर्वं व्यवसितो विष ६२

तंतुपाशैः संवर्त्तस्फारतरसामंतं गजेंद्रान् इदं रामं प्रति रावणवचनं अत्र विरूपयोर्दुर्बलप्रबलयोर्यु
रूघटना पाश्यात्मरत्नेन कृतेति निश्चितानि ग्रस्याण्यपादयपयोद्धुमभिज्ञगुरुरातिवीरः रामं विनेशुरव
नीशामवेदपगुप्तैः सैरेव संकटपण्येव क्वितान्द्रवंतः अत्र रिपुणां निशितहेतिधारणमात्मरक्षणकार
णं नाम दृदितियत्तत्ताव दात्वां प्रत्युतनिधनसाधनं सेवाम्द्रदिस्य निष्पन्निष्पत्तिः अयविरोधमूलालं
कारस्याभावेपि विषमालंकारच्छितीयप्रभेदविपर्ययरूपत्वात् अस्तावात्समालंकारं निरूपयति स
मानयोश्च घटना समालंकृतिरिष्यते अस्य विषमवैधर्म्यरूपत्वात् विषमस्य त्रिरूपत्वात् विरूपघ
टनात्मकविषमप्रभेदप्रतिभटेनास्यानुगुणवस्तुघटनात्मक एव समालंकारस्य भेदः परिगणि
तः प्राचीनैः अपरे तु विसदृशकार्योत्पत्तिवैधर्म्येणापि समालंकारप्रभेदं सरूपकार्योत्पत्तिगुरुचेना
वतारयंति अनिष्टनिष्पत्तिवैधर्म्येणोत्पादनमवैविश्रान्तसवैरूप्ये त्रितं अनुगुणघटना यथा अस्या
स्यानुगुणयोर्योग्यं जानन् क्रियगुणमयोः रेजे प्रत्यग्रतारुण्यपल्लवश्रीभोगारयोरिव अनुगुणकार्योत्पत्तिर्य
था रामतचरवर्द्धधूपः कोमललतापिच्छपल्लवश्यामः उचितं मलिनीकुरुते रिपुधरणीन्द्रयशोमुकुरं अत्रा
धारेणानुगुणपं वेदाधेयस्याधिकं भवेत् आधाराधेययोरानुगुण्याभासविरोधदतः स्तदेवेत्यस्याप्यत्र

निरूपणं यथा रामप्रतापयशसां प्रकरैरनन्तैः संपीडितैरणुतरां उकराहमध्ये आरोप्यते कपमहेमशैल
क्रूहे रविकुरङ्गहरी मणिदर्पणोघैः असंगतिं लक्षयति असंगतिर्हेतुफलयोर्भिन्नाधिकरणत्वे द्विधाधिकर
णयोः कार्यकारणभावस्य विरुद्धत्वादसंगतिं नैव विरोधान्तर्भावः शंक्यः समानाधिकरण्ये विरोधः वैयधि
६२ करण्येऽसंगतिरिति व्यवस्थितत्वात् यथा कोणाघातैः हतो धात्री पटहे रामकिंकरैः छिन्ना हृदि भिदं
चक्रे घोषं तेषां वयोषितां व्याघातं लक्षयति विहिते केनचित् कर्त्रा कार्ये केनापि हेतुना तेनैव त्वन्यस्य
पतिनैव व्याहतस्यालंकृतिः तेनैव हेतुना तस्यैव कार्यस्यान्यथाकरणे विरोधः संगति यथा ममैव व्यायो
गोनरकासुरवधे सत्स्वप्रभंजननाधमनाक्रान्तपुरंदरालयं वीरं ग्लापयते किं शरूपांश्च र्वितवहिभिर्वेम
धेयेन अनेन नयधेनगीकृतो नाम नरकासुरसारथिः स्वस्वामिनः स्तुतिं कृतवान् कृष्णसारथिदारुक
स्त्रस्पृक्त यथा हि रूपेण तदेव पद्यं पठित्वा स्तुतिमन्यथयपतिस्म। युक्तिं लक्षयति उपदेशपरस्य घटना
चातुर्यं युक्त्यलंकृतिः यथा ससंसालान्महोत्सवात्सहदेवे कपरित्रिणा सहस्रं वातपत्राणां रावण
स्याभुनाह्वितः असंघटितघटनासाम्यादेवांतरसंगतिः अयमभाविकालं कारस्यालोकव्यवहारम् ६२
ल त्वेन विरोधमूलत्वाभावेऽपि लक्षणं पर्यालोचनायां कपं चिद्विरोधस्फूर्तेरवांतरसंगतिमन्वान

सत्यस्त्वेनाह भवेद्यत्राकृतार्थस्य बलेनाप्रस्तुतभाविनोः अपरोक्षायमाणत्वं तत्र भाविकमुच्यते यत्राद्भु
तवस्तुबलेन प्राक्तनभाविनोरपि वस्तुनोर्भौतिकानां हृदि भावनावशेन प्रत्यक्षायमाणत्वं तत्र भाविकालं
कारः अध्यवसायाभावान्नायमुत्प्रेक्षातिशयोक्त्योर्वा भ्रान्तिर्वा रसादिभावत्वस्य वात्राभावान्न भ्रान्तिमद्
सदृशत्वं तत्र भाविकः भावनावशेन हृदि दीप्यमानत्वान्न विरोधावभासस्तापि यथा रोषेण शोणं
क्रोधेन कृतापि सताहदः उद्यानमयन्तस्य बाधत्वान्नमयति दृष्णन्ते अत्र सकलनरा मयः पूरविश्रान्तिम
तितया कदापि दृष्टसंभावितशोषस्यापि तस्याप्युन्नमयति ताकृतार्थत्वेन तथा भावनायाः अपरोक्ष
धीरिति भवति भाविकत्वं अन्योन्यं लक्षयति तत्रान्योन्यमिथो यत्र कार्यकारणता भवेत् द्वयोः परस्परकार्यो
पकारकभावे विरोधस्य लेश्यप्रसरतया संगतिः गुणैर्विभूषितो रामस्सेव्यरामेण भूषिताः रत्नैरिवस्व
र्णशैलः स्वर्णशैलेन रत्नवत् विविधालंकारं लक्षयति विविधस्याच्छिद्रस्य फलस्य वैरूप्यमयेपया पर
योर्नस्तत्वाभावय सर्वं सर्वं सहामहिपाः न यान्ति रघुवीरस्य पादपीठाग्रमन्तिके तस्य कार्यविपरीतकार्योत्पा
दादि विरोधस्फूर्तौ वैदिकासंगतिः न वा स्य विसदृशकार्योत्पत्तिरूपविषमालंकारः त्वमेदोपेद इति वाच्यं
कारणप्रतिबेधद्वारा न कार्यवैपरीत्यप्रतीतिः कार्यवैपरीत्यप्रतीत्या कारणप्रतिषेधस्त्वत्रेति भिन्नविषय

पत्वात् रज्जनो यद्यपि परमोल्लासमभिलषंति किमिति तर्हि निमयंतीति कारणप्रतिबंधमुखेन कार्यवैपरीत्यं विचित्रा
लंकारविषयः विषमालंकारे तु कार्यवैपरीत्यप्रतीत्या कारणनिषेधदृष्टिरिति भेदः यथा वा रामकार्मुकजीमूतः कु
63 लं वैरिमहीभृतां कर्तुं निर्जीवनं घोरं शराशारं प्रवर्षतीति सामान्यं लक्षयति सामान्यं गुणसाम्येन यत्र वस्त्वंतरैः कृता य
स्य वस्तुनो गुणसाम्येन वस्त्वंतरस्तादात्म्यप्रतीतिर्भवति तत्र सामान्यालंकारः अत्र गुणसाम्येनेत्यनेन मीलितव्यावृत्तिः
न हि मीलिते गुणेन वतः परेणपरतिरोधानं अपितु वस्तुना वस्त्वंतराच्छादनमात्रं साम्यपदेन तद्गुणनिवृत्तिः न हि तद्गु
णे गुणसाम्यं निमित्तं न च व्याजोक्तिः व्याजस्यानुक्तेः किंतु तिरोधानात् नापन्हवः अनपलापात् अत एव सामान्य
प्रवृत्तिः यथा त्रैलोक्येऽपि विजृंभिते रघुपते राजयशः संभ्रमे येयदव्याहतः कलिंदीव तया सारी चकोरी गतः शांतो
वाहनगोम्वरः शिववैष्णवी प्राणेशयोः सास्तपावद्यैरावणवाहनः प्रकृतो लक्ष्मीशवाणीशयोः इह रामयशोधवलि
म्ना सुधाब्धिंदिकयोर्हिमपोत्रयोः श्रवसोः शंखहंसयोश्च भेदस्तिरोहितः अत एव द्व्यत्वादभेदकत्वमुक्तं अयं चेत
ल्लक्षणवाक्यस्य पदव्यावृत्त्यानां मीलनाद्यलंकाराणं लक्षणमाह मीलनं वस्तुनैकेन वस्त्वंतरनिगूहनं एत
विधं सहजेनागंतुकतिरोधानमागंतुकेन सहजतिरोधानं च कनककररम्यरामरामाकलितकपोलकलावि
लासलक्ष्मीः तिरयति नवचंपककावतंससम्भवणकलापकांतिलीलां अत्र सहजेन कपोलकांतिरूपेण वस्तु ६२

नात्रागंतुककनकचंपकतारकादिशोभारूपं वस्तु तिरोधीयते रामहेतिहताराति कामिनी कुचकुंभयोः उष्माति
रोहितः उष्णकामशोकज्वरोष्मणा रहुवति कुचयोः सहजतुष्मा आगंतुकेन कामशोकज्वरोष्मणा तिरोधीयते
तद्गुणः स्वगुणत्यागात्युज्वलान्यगुणग्रहः इतिः अमपमिहविवेकः यत्र समानगुणसंबंधे सत्येवान्यस्या
नाच्छादकत्वं तत्र सामान्यालंकारः यत्र गुणवैशद्यहेतोः सत्येव उज्वलनिजगुणहानेन तस्य संश्लिष्य
हित्वा प्रबलपरगुणस्वीकारस्तत्र तद्गुणालंकारः यत्राणुलेपादानविवत्सया वस्तुनो वस्त्वंतरेणाच्छा
दनं तत्र मीलनालंकारः यत्र सादृश्येन कस्यचिदपलापस्तत्रापन्हव इति स्वगुणहानेन तस्य परस्य
गुणोन्वेति तद्गुणपदप्रवृत्तिः यथा विश्रंभस्थितयेशिवाविधिगिरः यामन्नाप्यसानेन्वेगतानि तस्य खां
तमसी मलीमसतमान्तरामस्य विशेषिणः कोसौ हारापरोरहोरहविरस्फुरत्सविलसावतस्यत्कामपं
मनाश्रितिष्ठपिते स्फूर्तिं यदुः स्फटिकोयं यथावा रामकीर्त्याधवलिते त्रैलोक्ये वाहने कलिः वन्हव
नोपमयो वर्तितास्मो विशिष्टाद्रिः गोः एतस्यातिपक्षादतद्गुणं लक्षयति सतिहेतौ परगुणास्वीकारे स्याद
तद्गुणः हेतुः संनिधिः प्रबलगुणस्यास्य कार्यकारणभावाभावादरागविशेषात्त्रयभेदः शंकः यथा तमा

लदलनीलाभिः कान्तिभिः शम्भुमस्ततां रामकीर्त्तिः परीताविपरमार्गं प्रपद्यते यत्नेन संहृतं वस्तु कृतस्मि
64 दिहृतं यदि निगद्यते स विषयाव्याजोक्तिस्तत्र कथ्यते नन्वपन्हवालंकारादस्य कंभेद इति वक्तु
च्यते प्रकृतस्याप्रकृतसादृश्यलक्षणफलकथनेन प्रकृतमपलप्याप्रकृतमारोप्यते तत्र इह तु सि
द्धमेव सादृश्यं साधनतयावलंब्य निन्हवः क्रियते तेनानयोरपि अपन्हुत्येकत्वाविशेषेपि सादृ
श्यस्य फलत्वसाधनत्वाभ्यां भेदः यथा श्रीरामपरिमितविभववनवह्रादीमेटैनदैः स्वामास्यातमह
तोहतानृष्ठिहितानाकर्णपितोद्विषः त्वद्दिस्वजनतातप्रकंपजगिमस्वासान्तुमोहादिकान्नभावा
नवेषु विपक्षयाप्रकटनोपायैः सम्पाद्ये दयन्त्र अत्र रामभद्रभयजनिताः प्रकंपजाड्याद्योभा
वाः यत्नेन संहृता अपि कम्पं विदभिव्यक्ताः संतः बंधुवियोगशोकाभिनयेन निन्हुता इति भवति
व्याजोक्तिः अयोक्तिलक्षणमात्रस्वभावोक्तिस्यादीन्कतिचिदलंकारान्लक्षयति स्वभावोक्तिमवेवाह
यथा वद्वस्तुवर्णनं यथा मदीयके सवबंधनाटके वत्साजंगमन्तवितंविदस्विदामाविभ्रतीवह्लीकाम
प्रदर्शितवाङ्मूलेभ्यः प्रतंत्रीः स्पृशंतीनरवैः मंदस्पंदितिकेन्द्रत्लारत्नकमनरामाभुर्य खर्पेस्पिराकिं ६४

वित् कृष्ण स्थिते स्वल्पं स्मितभर्वी के यं शनैर्गायति निपप्रच्छ मतत्क्षिपालापोय: प्रश्नोत्तर का हिंसा मा
तार्त्ताग्रज किं तु किं नररवे: काश्यं कृतो हि श्वते संमोहे नमुजर्ष्ठज वंति कुतो विंवस्पनि र्भेदनात् केभिं दंति
हताहिता रभु भवाकुं देतभु गुहं उ न: के प्रद्युंश्च मपंति शीकरकरा: शुंजालशुंजालता: इयमुत्तरस्य प्र
श्नप्रदानतेन विशेषत स्पष्टमलंकरोति यथा किंभु कपुरव मत्रे कनते का मार्गं वदति ऽ: सतां धीर: किं
नरगीतं मधुरं किं शुरूप पुरवं तु रंगमुरवसहर्षं उत्तरं प्रश्नपूर्वं विज्ञेतराद्या वहिर्वेदि प्रश्नतनीपतेत प्रभ
वेधि विषमुत्तरं परिसंख्यासुरासायप्रवच्छेद्यं वितैवेति विशेषणं देयं मत्र प्रश्नपूर्वं केमुत्तरं निवध्यते
तत्रैकमुत्तरं यत्नानुपपन्नि कष्टसैव प्रश्नो स्मोत्तरसामर्थ्याद्वहिरन्यपनं तत्र चापर: ऋषिलोपप्था कौराज
परिमाजीतो ऽस्मतरौ कपपसंगरहितौ यो कौ वापंजितग्र छौ प्लाघ्यतरौ भ्रमररहितयो पेतौ ताह्यो
ज्मसपत्त्व वसुसहितं संस्पस्मराज्यं वर्षनो: धनाभ्य विवल्लार सुपतेरख्यात्महे कानने एतेवस्मगजा
नष्टे वितगजास्सस्मानपंतेन वानाभी वस्ततपो यपांति वसगगुप्सा मिराकारिता: अत्रयथापूर्वं
दंतिन: किमिति ननमंति किमिसाज्ञतामहिरण्यस्वनसंनिक्षिप्तपंक्ति शिशुप्रश्नावित दस्तोत्रासा ला
मर्थ्याद्वहिरन्यप: नमंतऽइति कर्मकर्तरि रूपं नदुहस्तुनमंपकविणविति निविधा सिद्धं अस्मकोदि

तवाक्यस्य काक्वा श्लेषेण वान्यथा योजनं क्रियते तत्र वक्रोक्तिः स्फुटत्वं हेतिः तत्र श्लेषेण यथा कान्ते कुप्यसि किं
मया तव विहितं त्वन्मानवं किं विकृतं प्रेमस्फारगिराशये ममदरं रंभोरु दूरीकुरु शंखः श्री जेटो करे तव मवेल्लोसा
प्रत्तं तिष्ठ तीस्कलावेः कुपिता विदेहतनया रामं विधान्यो नितं श्लेषेण मन्ये तिमछ द्राभिप्रायेण वाक्यं
प्रयुक्तं देव्याम का शब्दमवलंब्य अन्यथा योजितं तथान्यासया हेरंभ पंकुरी कुर्वति रामेण वाक्यं प्रयुक्तं दे
65 व्यातुश्शये करे दरं शंखं हरी कर्तुं न शक्रोमि अभुना करे शंखस्याभावादिति तथा काममन्यथा योजितं काकू
दाहरणं यथा दधाने धरणी वक्रमेकस्मिन्नपि रामते भुजे शेषनागानलज्जंते वहवोम्ररधुरंधराः अत्र हे
रामत्वद्भुजे नैकेन वेधार्थमाणं धरणी शेषदिग्गजाः संस्पर्धा नो लज्जंते एतत्त्वद्भुजस्पेतरस्तो धुरंध
रसा धरण्यं किं पिस्थापयन्तीति काक्वा प्रतीयते अपप्लोकस्य व्यवहारस्य लेख्यवच्छिन्ना नलंकाराछिल
त्वपि भुः अस्मतीके तावल्लेत्तपति प्रतिपक्षस्य वलिनः प्रतीकारे उक्तकरे तदीयस्य तिरस्कारः अस्मती
कमुदीर्घते उपएडपदोत्तोलावण्ये च तव पार सुमूर्यते सरसिजं दृष्ट हृद्याकासोपायभावपिनिर्जितौ : तव
विलम्बतो धाम्ना म्पाभुरवेनवद्रेत्यत्तो वतागतवतौ : कान्तिन्यकांति कृशानुसरोजयोः अत्र उपएडपकार ६५
लावण्येपयोगेन रामेण पराभूतौ रविशशिनौ तत्र प्रतीकाराद्यमा तत्तेजोमुखसरवयोः कृशानुकमलयोः

कांतिद्वयं कुद्दलस्य लक्ष्यते तेनानीकाग्रिमवाह्यक्तस्य वक्तस्य च्छित्त्यस्यानीकाग्रिभाव कल्पदर्शनादिदमपिता
दृगिति त्रस्यानीकमुच्यते प्रतीपमाह यत्रोपमानस्यान्ने प: केमर्पकैन कल्प्यते यद्दोपमेयमावेत्र प्रती
८ प: स्यॉल्लं कूति यत्रोपमेयस्य लोके तरत्वमविव्यक्तुमुपमानस्यैकैन पर्वयमुपपद्यते यद्दोपमेयस्योपमा
नत्वं क्रियते सोपि द्विधा प्रतीपालंकारः यत्तद्द्येयमुपमानस्वरूपापेक्षयाप्रातिकूल्यस्वभावो भक्ते: प्रतीपप
दप्रवृत्तिः यथा अभ्यातविभ्रान्तकध्याधुरीणेषा लोकैरघुणं प्रवरैर्विधाता विपद्भुमादीनविफलान्विर्वि
त्यस्वलौकिकशोभाजननेत्यपुक्तः अनेकमुखमालिकवलयोल्लसित्तापहृतिः पतिः कुंजलिन्यंराम
दोर्दंडरवहिंजते अत्रोपमानतयाप्रसिद्धस्य शोभस्योपमेयकरणं रामभुजापेक्षयात स्याप कर्षमभिव्य
नक्ति सूक्ष्ममाह यदसंलक्षितेसूक्ष्मं सूक्ष्मस्यात्मकाशने अत्र सूक्ष्मलं नाम निपुणेतरमात्रविशेयतं
तात्पर्यस्यकथं वित्यकाशनेसस्यालंकारः यथा सन्देः संग्रामसूद्दैरिहरातमवेजिकं न कर्णीतिकाये
ल्लातां सातां वृत्तुर्मिः कथमिवमनगतो नेत्रमेकशरणकः रम्योत्सुकमप्रलापानेस्य दर्शितिगदितेरावणपा
नुपां जन्मापर्यंतस्तं मसंस्थं स्फटिक क्षितिमुपादर्श यद्गुद्धिसा लायपाभ्येत वेराहद्दकोपिमहास लत्तया
वत्तुः समुद्रसमाहृतामपि विश्वंभरां दक्षुमानेसहायवतुद्दधारः तथा रामभद्रएकोप्यपरिमेयशक्तिरत्र

मात्रसहायो भवज्जैत्रे महावीररहः अमुख्येष्वस्तु मिश्रितानपि सातानेष्यस्येवं रूपस्य स्थायीः प्रकाशितः उदात्ता
लंकारं लक्षयति उदात्तालंकृतिः सा स्याद्यत्संपदृद्ध्युपवर्णनं अप्यवेलेनमात्रस्य स्वभावोत्कृष्टिप्रसंजकत्वा
त्सम्कृत्सुक्तं नवभाविकाभेदः यथा स्थितेस्वेव वस्तुनो भूतभविष्यत्कारेणन्तु भवयसनात यथा अंतली
66 नैद्रनीलोपलदलत्सुषमकंवकिलेहारहीरस्फारांशुशुद्धानीरे रुचिरमरकतस्फूर्तिशैवालजाले नानार
लात्मके लीलागिरिविवरगुबिस्मेरकासारसारे विच्छिन्नारीविहारा विदधति विपणंदारा राघवोदीर्घलीलां अंतु
कल्पजल्पयति अनुकल्पस्तु गौणोक्तिः प्रत्ययोक्तेः समनंतरं प्रत्यक्षं किंचित्प्रधानं तेनाभिधाय तदितरस्याख्या
संभावनयामोक्षणाभिधानं मनुकल्पः यथा प्रत्याघ्यः कोदंडं विधायां राघवो रावणोपि वा यथा छांतहते
दृष्टस्तपनो दहनोपिवा ननूभयो वैकल्पकलेन विकल्पालंकारः किं न स्यात् मैवं तुल्यबलत्वे हि विकल्पः
नवान्त्र तुल्यबलता तपनापेक्षया दहनवशभापेक्षया रावणस्य जघन्यतात् अथ प्रेयोरसवदलंकारएणं
लक्ष्योदाहरणानि दर्शयति अंगभावं रसो यत्र भावं प्रत्यथवा रसं भजेत तत्र रसवदलंकारस्तु दीप्यते
प्रेयोलंकृतिरंगत्वेन वा भावांतरं प्रति रसाभासोऽथवा भावाभासो यत्र रसस्य वा भावस्यांगं भजेत तत्र प्रा ६६
ऊर्जस्वीत्येवालंक्रियां समाहितालंकृतिः स्यान्नाशांगभावसंस्थये क्रमेण यथा गौरीसात्वरितं मनाघड

रित्ते हरी करो तु भवतश्चित्रं स्याणुरशोकतामुपगतो मन्त्रोङ्गितो नीरसः यस्याः पादहतश्च एणमनिरतः कोप
प्रशांतस्याशयालात्पालंस्पमिवएणतुष्पकलिकालसंमीसमालपते इह शृंगारः कविनष्टस्यासौरी पुहि स्वप्र
दृष्टस्यांगतं भजति भावस्य घोटीपारखुरद्दत तद्दितिरजः स्फारं खकारा हत्ते अत्र नवीर शृंगारयोरंगांगिभा
वः त्वत्तेमापटमंडपपानिहितो सौवल्ले कुंभाविभो किं तद्धुरगं खसिंधुरविभोः कुंभाविभौ किंतिति कांतरां
तरगान्वरा ररघुपते कान्त जनानां कचाभोगो वीस्य वितर्कयति लिव किता: प्रत्यर्थिनः पार्थिवाः अत्र त्रास
वितर्कयोर्व्यतिरेभाव योरंगांगिभावः रामत्व हे हरिणः कांता कांतरांतस्वारिलो विलोकय हस्तिनो श्रीउं कंठ
मालंवतेरसात अत्र तिर्यग्गतो रसाभासः शृंगाररसस्यांगं कुवेरापुष्पिपतिणारघुपतेमें संहरं ते तु रामांसं
देहधरोस्मि भाविज्ञितः स्वास्थ्यं ममापादय इत्यंग स्पतिरावणो जनकजां त्वं सस्तनेवेत्ति वातस्मा त्स्यंत
पदावलीं वठउन दैस्यधिमेस्य ब्रवीत अत्र कपुकस्य रावणस्य गर्वाभासः सीतायाः अमर्षभावं प्रस्
तं रचितजनविप्रयोगदारुणोल्लानिभाजोरविकुश शाखि तुल्यो रामसीताम वेंदृ तदनु पवनसूनु प्रापिता
मोन्मन्मषो प्रसपित परिविदौ प्रासपूर्णेडुशेभौ अत्र ग्लानि शंका ति हर्षे स्यांगं अपनिरूपिता नामैवैते
षामलंकारणं द्विविधानामप्यालिंगन मंगध्वलक्ष्म स्वरूपो संसृष्टि शंकरः संज्ञाव लंकारो निरूपयितु

कारभते न चैतदनुपपन्नं शब्दार्थालंकाराणामेषामेवान्योन्यमिलितानां संसृष्टिसंकरपदवेदनीयत्वात् क
थमनयोः पार्थक्येन परिगणनं नार्हतीति चेत्सत्यं सौवर्णाभरणानि लोकविदितान्येकैकशः शोभनान्यपि
न्योन्यकरंबितान्यपि नवं उल्लसंति शोभां यथा कुर्वत्योपि च मतल्लिकाप्रभृतिगिरिमाः काश्चिद्विशालश्रियाः संस
67 र्गेणैव संकरेणैव तथा मन्यन्ते ऽलंकारिकाः तत्र संसृष्टिमाचष्टे सेति तिलतंडुलसंश्लेषन्यायमपास्य स्वरस
रं अलंकृतीनां घटना सा संसृष्टिर्निगद्यते असावलंकृतीनां सावांतरभेदभिन्नानां परस्परनैरपेक्ष्ये
णैकत्र तिलतंडुलन्यायेन संयोगात्स्थितिः संसृष्टिः सा च शब्दार्थोभयालंकारगतत्वेन त्रिविधा
तत्र शब्दालंकारसंसृष्टिर्यथा पुष्पप्रहासरसिद्धप्रपाविणामेत्यादौ हि त्वनुप्रासच्छेकानुप्रासयमकानां
संसृष्टिः अर्थालंकारसंसृष्टिर्यथा संवर्त्तावसरं तु प्रसारीत्यादौ वह्निर्दिदिन क्षेत्स दक्षिपार्श्वे रस
त्र सर्वस्य शब्देन तेजःसमष्टेर्लोहितत्वात्तस्मान्न संवर्त्ते वह्निविकल्पनया त्रयतित्वेन रामप्रतापस्तपनः सं
वंधात्तस्मात्पूर्वमानिष्पत्ते इति विदर्शनात्तथा दैत्यध्वान्तहरं तत्रस्थरूपकं इति तयोः संसृष्टिः तदुभया
यस्यापि तयोरतिशयोक्त्यर्थश्लेषयोश्च तथोत्तरार्द्धे कौशिकेत्यत्र शब्दश्लेषप्रतिभोत्पादितो व्यति
रेकविरोधाभासेत्तथांतराले श्री शब्दतारानेत्र शब्दश्लेषाभ्यां तथात्तमः पौरस्त्यशब्दश्लेषाभ्यां चेति तेषां ६२

सर्वेषां संसृष्टिः शब्दार्थालंकारसंसृष्टिर्यथा मौतान्स्वीग्रज किं तु किं नरे सत्र हृस्यनु प्रासछेकानुप्रासाभ्यां
सह उपमोत्प्रेक्षाया अतिशयोक्तेश्च संसृष्टिः विरंचिवनिताकरांचित्तविपंचिकेस्यात्स्यै विपंचिकास्वरध
मेस्वमाधुर्यसतरंगधार्मस्य निरर्गलत्वमंगपाश्च वचनेषु संभवात्तस्मात् हृश्यादेपान्निदर्शनाभ्यां हस्यतत्रा
सस्य संसृष्टिः एवमन्यत्रापि द्रष्टव्यः संकरं लक्षयति क्षीरनीरन्यायाभावेन संकर समुदीर्यते अंगांगिभावात्सं
देहाद्वैकैकवाश्रयात्तत्र त्रिधा अंगांगिभावेन संकरो यथा संवर्द्धयंतं निजजीवितेन नेत्रजीवनशुचिवाउवशब्द
श्लेषमूलातिशयोक्त्या भेदेस्य भेदाध्यवसायरूपमपासागरः स्वप्रायेण शुद्धत्वात्मलोपो बक इति प्रतीयते त
च्छिनाश्यरूपानुविक्रमचिरणेजनिताल्लज्जाराम सरनिषंगकोटरशायते हेतुतयोत्प्रेक्ष्यते सा च वाचकपदाभा
वान्गम्येति श्लेषातिशयोक्त्युत्प्रेक्षाणां संकरः यथा वा भानुः किं सन्नभोगमार्गेत्र तुरस्य त्रसोमेले ख्यिताध
मेसाम्यात्तद्रूपादिरूपेण संदिग्धस्य पश्चाद्विशेषधर्मोल्लेखनात्तेगुणैर्निश्चिन्वते इति निश्चयांगालंकारानिश्च
यांतसंदेहः स च न भोगेत्यादिश्लेषपदोपात्तानां तत्तदर्थानां भेदे सत्यभेदाध्यवसायमूलातिशयोक्त्यनु
प्राणितहस्यांगांगिभावेन संकरः रूपोदिव्यतिरेकः स्फुटः किंच निरतिशयतेजस्वी त्वादिरूपेणास्य सोदिरू
पतायामेकदेशमंगीकृत्य एकदेशांतरनिषेधस्य क्रियमाणत्वसम्भोगारामचंद्रविषये नगोचरतारूपविशेषा

द्वेपकत्वाद्वाद्वेपालंकारभेदः अपि च प्रसिद्धे शरविण्डशिहंसानुषेकस्यापि रघुपतिजल्पतानामूत्र किंमुता
नैपुण्यतेजस्त्वि क्षितिकैर्मिस्यस्यापवशेनदंष्ट्रा एपिकस्यूत्तैरर्थापस्यलंकारस्यगम्यमानत्वात्संसृष्टिरिसलंग
पंचेन तत्र एवैवं च विजातीयार्थालंकारसंकर उक्तः सजातीयं शंकरमाह दोर्दंडकिरणच्छन्नस्तनपांचरतमस्स
68 त्तिः गजोदयाचलारूढो राघोरविरिवाबभौ राघोरविरिवेसुपमायादोर्दंडकिरणपोनिशाचरतमसोग
जोदयाचलपोष्ठ्रोपमाः प्रसाध्यं तदिति सजातीयसंकरः संदेहशंकरो यथा सेनाधिपा रघुपतेः सितरक्त
नीलास्तस्थुः प्लवंगपतयः परिवार्य लंकां व्यालोलवारिनिधिवीचितटोपनीतफेनप्रवालदलशैवल
राशिकल्पाः अत्र सिंधुसलिलगतानां फेनविद्रुमशैवालानां तरंगसंहत्या तटे राशिभावस्य संदेहात्तद
न्न गतकपीनां तटगतभेदाध्यवसायस्य चाधिक्यनिमित्तपोपमात्वे तयोः संदेहसंकरः यथा वा प्रबलप्रतापदहन
स्तव जानकि विरहवेदनासहनं आगमिष्यति रघुवीरस्त्वरितं शतकोटिसारपरिवारः इति संस्कृतं इति सीतायाः
सत्नपरं त्रिजटावचनं अत्र प्रताप एव दहन इति प्रतापो दहन इवेति वा समाससंदेहे जायते मयूरव्यंसका
दयश्च तत्पतितं व्याघ्रादिभिः सामान्याप्रयोगे इति वा समासद्वयस्यानुशासनात् भवति रूपकोपमयोः सं ६८
देहसंकरः साधकबाधकमानाभावे संदेहस्य सुरसिकाहितत्वात् तदन्यतरस्यानावेशु भवति संदेहनिद्दे

ने

ति: भाँवत्तु नयननलिनेसरवित्तवक्त्राब्जेण सोऽप्रतं मलिनं आप्नोति रामभद्रः कपिनीतनगेंद्रसंपतत्समुद्रः अत्र
नयने नलिने इवेत्युपमालंकारे वक्त्राब्जेण मलिनमिति विशेषणे पि वसाधकं मानं नयने एव वक्त्राब्जे तु संभवा
त् अपविक्रमसंकोचोदारलेखरणीभर्त्तां निरूढतारिवलाद्योयोर्ज्जेरामभद्रं दरः रामभद्रं दरस्य तत्रूपाकाकाले
कारएवनोपमा तांप्रत्यपवित्रमेत्यादिसाधारणधर्मप्रयोगस्येवबाधकत्वात् उपमितंभाघ्रादिभिरित्यादिनाऽस्या
मान्याप्रयोगएव उपमितसमासविधानात् एकवाचकानुप्रवेशेन संकरोयथा अपविक्रमसंकोचोदारणेध
रणीभर्त्तां सपद्येभवयसंपत्नोरामभद्रं द्रवावभौ अत्र पूर्वार्द्धे शब्दश्लेषः ततीयेचरणेऽर्थश्लेषश्चतान्योः संदे
हस्वेत्युपमायाएकस्मिन्निवेति वाचकशब्देऽनुप्रवेशेन शंकरः यथावा अशेषाभिष्टदानेनयत्तिद्दत्रिव
ष्णुपः रामभद्रोयथमातिरामभद्र इवसपं अत्र लाटानुप्रासेनसह अनन्वयालंकारस्येकवाचकानुप्रवे
शेन शंकरः धर्मातवोलिवालीपरित्यक्तसरणीमाधुरीसाधुरीत्याद्यात्यद्याकृतारभावंभजेतिसमुचितं यस्य
धाया: सुधालंदौ दद्रोन्द्रप्रकारसमुचितमगम प्रकरिणशकमितत्सीरं वसीरमासीत्सुदृग्धरस्ये साधुता
साधुताभूत् धर्मांतकीलिवर्यत्रिभुवनविदितेवारणेस्मा वापियः सं जातोयल्लमांवाहेकृतसुहृतफलंप
वेतिशशस्यभागेय काव्यालंकारकृत्सोस्तुतिरविशस्तकोनाटकादिप्रणेतुस्तस्यालंकारशास्त्रे प्रतिव

रित्ति सप्तमोयं तरंगः ७ इति साहित्यरत्नाकरे अलंकारनिरूपणो सप्तमस्तरंगः ७ ॥ ॥
अथेदानीं काव्यसामान्यलक्षणवाक्ये अदोषविशिष्टस्य दोषवर्जितावितिविशेषणस्य व्याख्यामारभते हेतु
रसापकर्षस्य दुष्टाद्दोषपद मात्रिविशेष्यार्थाधारकत्वात्तद्गोचरत्वेन स द्विधा दोषो हि शब्दार्थयुगलक्ष्यैर्वांगिनं र
69 समपकर्षतीति शब्दार्थयोर्गोचरो भवति तथाच शब्दार्थगोचरत्वेन द्वैविध्यं सिद्धं तत्र शब्दगोचरोपि त्रयः पदं
पदांशगतान्निरूपयति असमर्थमपुष्टार्थं ग्राम्यं वैवाप्रयोजकं अपार्थमश्लीलं क्लिष्टमाख्यं अप्रयुक्तिमत् अप्र
तीतं च संदिग्धं विरुद्धमतिकृत्तथा परुषं वापरामृष्टविधेयांशमनंतरं गूढं मन्यार्थकं चेति दोषाः सप्तदशस्मृताः
क्रमेणोपपाद्या पाप्यो वाहपदं त्रिसप्तदशदोषोल्लेखस्य वैपुल्यस्य केशादिनादिह विवेकं जानीयात् जिज्ञासोर्जितो देवतानभु
हक्लेशगतोविकारमणलक्षोहैकैव दावगः कोपाद्धा णितलोचनो रघुपते धर्मा विदग्धोऽभवत् अत्र पद
दोषाः सप्तदश आविसंग्रहीताः तथाहि पाप्यो वाहपदं स्तुइपरत्वेना समर्थयोगमात्रप्रयुक्तं पदं समर्थं तदु
च्यत इति लक्षणात् त्रिसप्तदशदोषोल्लेखस्यत्र विंशतिदोषा इति वक्तव्ये त्रिसप्तदशदोषस्यापुष्टार्थं प्रकृतानु
पयुक्तार्थमपुष्टार्थं तदुच्यत इति लक्षणात् गल्लशब्दः कपोलपरत्वेन ग्राम्यः पामरादिप्रयुक्तं पदं ग्राम्यमिदं या ६९
न्यमुच्यत इति लक्षणात् त्रिसप्तदशदोषोल्लइति विशेषणानाधायकत्वादप्रयोजकं तदप्रयोजकं यत्स्या

द्विशेषविधायकमिति लक्षणात् यवैरितिपदं निरर्थकं पादस्य पूर्णार्थं यत्तन्निरर्थकमुच्यत इति लक्षणा
त् गुह्यकेशादीनिति बीजकरत्वादश्लीलं अश्लीलं तदमंगलस्य जुगुप्साव्रीडाकारकमिति लक्षणात् आदिह
वरति गुह्यप्रतीतिः आ आकार आदिदीपि स्फुटव्यस्य आदिहवः आहवस्य पर्यायः स संकेतागतामात्राप्रतीतेति
पार्थस्व शंकेतात्र सिद्धार्थे नेयार्थं परिकीर्त्यत इति लक्षणात् कुंजाशिपितरजिदित्यत्र कः सूर्यस्तस्माज्जातः
कर्णः कर्णः तस्यारिरर्जुनस्तस्य पिता इन्द्रस्तज्जिदित्यर्थः प्रतीतिरति दूरत्वात् क्लिष्टं क्लिष्टं तदर्थावमतिर्दूरेदूदाप
तो भवेदिति लक्षणात् जितेरसाधु असमासे स्यपोऽस्मरणात् शब्दशास्त्रविरुद्धं यत्तच्च्युतसंस्कारमिष्यत इ
ति लक्षणात् दैवतानीति पुंलिंगेऽप्रयुक्तं यत्प्रयुक्तं कविभिरप्रयुक्तं तदिष्यत इति लक्षणात् कुहेक्लेशगत
स्यात्र क्लेशपदमभिनिवेशपरत्वेन योगशास्त्रप्रसिद्धमितिस्प्रतीतं शास्त्रमात्रप्रसिद्धं यदप्रतीतं तदुच्यत
इति लक्षणात् इदमेवाक्लेशगत क्लेशगतो वेत्यतिसंदेहास्पदत्वात्संदिग्धं संदिग्धं तन्मतं यत्स्यात्संदिग्धा
र्थप्रतीतिकृदिति लक्षणात् अंविकारमणत्व कोऽहेद्धिवत्सावण इत्यत्रांविकारमणेति मातृसंभोगका
रित्वप्रतीतेर्विरुद्धमतिकृत् विपरीता यधीर्यस्मात्तद्विरुद्ध ओ हेद्रुपदंमहासपद्धिभाव वनान्वकंपरूपं पर
षेनामतद्यत्स्याद्दारक्षंपरुषाद्यैरिति लक्षणात् ओ हेद्धिवदिति विधेयसति तस्यसमासे नोपसर्ज्जनम

प्रतीतेरविमृष्टविधेयांशं अविमृष्टविधेयांशं गुणीभूतविधेयकमिति लक्षणं तु हृष्टो गोत्रलोभेन इति श्ला
घितपदस्पर्शिरत्र सिद्धस्याहत्त्वपरत्वेन प्रयुक्तो शौटीर्यत्वं प्रयुक्तम प्रसिद्धार्थगत्यापि चरित्रकोत्स्येतद् इति ल
क्षणं तु विदग्धपदमनस्कावकत्वादस्यार्थे यद्रूढिप्रयुक्तं नाम तदस्याप्रसिद्धत्वमपि तिललक्षणं तु तेन यो यो
70 रात्रिं निकेतनो छिद्रशब्दो देहे ध्वनेः शादिकानसंख्यामांगतो श्लिष्टशक्त विजयी जितो जितो निर्जरानुपेक्षे
कृतिमानुहाशाकमुकुलाल्लभ्योद्योरावणः कोपाद्युक्तवि लोभवनो रघुपतेर्दग्धो मन्वत्तेजसा इति समीपो नः
पाठोत्र अपवाक्यदोषानाह शब्दहीनं क्रमभ्रष्टं विसंधिपुनरुक्तिमत् व्याकीर्णं वाक्यसंकीर्णम
पूर्णं वाक्यगर्भितं दुष्टं भिन्नलिंगवचनं च न्यूनाधिकोपमे भग्नच्छन्दो यतिभ्रष्टमशरीरमरीतिकं विस
न्धि लुप्तमस्थानसमासं वाच्यवर्जितं समाप्तपुनरात्तं च तथा संबंधवर्जितं यत्त्यक्तप्रसिद्धिकं पदं प्र
क्रमभंगवत् चतुर्विंशतिरुक्ताः ते दोषा वाक्यसमाश्रिताः अत्र वाक्यमिति सर्वत्र संबध्यते अपशब्द
युक्तं वाक्यं शब्दहीनमुदीर्यते क्रमभ्रष्टं भवेत्तार्थः शब्दो वा यत्र न क्रमः विसर्गहेतोर्विरूपो वा यत्र सं
हितं वाक्यं शब्दहीनमुदीर्यते क्रमभ्रष्टं भवेत्तार्थः शब्दो वा यत्र न क्रमः विसर्गहेतोर्विरूपो वा यत्र सं
धिर्विसंधि तत् शब्दार्थयोः पुनरुक्तिः पुनरुक्तिमत् चत्वारि यथा संगच्छते मोहमोदं खेदात् 70
वैरिविधुधाः इमस्य अप्रतीतश्चापि विलोक्य वदनं प्रव अत्र संगच्छते मोहमोदं खेदानि सत्त्वपद

नि का
दपप्रयोगे दोषोऽन्येषामाद्याक्षेपिवदुष्टेति न पददोषशंकावशः संपूर्वस्यागमेरात्मनेपदत्वे कर्मणि तुप्र
दानं नियतं अकर्मकाधिकारात् मोहमोदरवेदैसहे वधुवुधवैरिणां कर्मणि संबंधे वक्तव्ये षष्ठी कर्मणोक्तेति
तिशब्दक्रमोऽवग्रहः तथाम्यहितं पूर्वमिति वधुवधवैरिणोऽस्यापि क्रमे वक्तव्ये इत्यापि क्रमो विग्रहः विलोक
अप्रतीतं शब्दानामित्यत्र संधेरभावो वैरूप्यं वदनमुरवशाद्योः पुनरुक्तिः व्याकीर्णत्ति चिनतीनां व्याकीर्ण
तुनिश्चोऽन्वयः यथा कुलम्बलानां रामस्य सानुगा सानुगा क्षिप्रं गृहाणि वसति वैरिभूमिपालाः वित्तेनिरे य
यावज्जाम लोको कुतुकमनसो विभ्रमाज्ञानिनीनां हारो हस्ते भवति घटितः कंकणं कंठनाले कांचिबंधः
कबरिवलये कंकनस्य कुन्तिं वेलम्बा लक्ष्मीं नयनन लिनेकमलं पादपद्मे अत्राभरणानामेव पदानां
नियः संबंधोऽत्र व्याकीर्णं सांकर्यं वाक्यसंकीर्णं वाक्यांतरगतैः पदैः यथा निष्कृतिको हस्तमुपैति सद्य
स्त्वत्तवद्रूभागत्रसते विचित्रं दत्तेन्द्र लोका विपत्तभूमत्का सारसंवर्धितजीवनानि अत्र रामत्वत्तरवद्रूभागः
कृत्तिकाविनिर्मुक्तस्थितं सद्य एव हस्तमुपैति प्रसिद्धसूर्यस्तत्कृत्तिकानक्षत्रं परित्यज्य हस्तनक्षत्रमनु
भवति अपं तु सद्य एवेति चित्रं तथा प्रसिद्धसूर्यः कृत्तिकामनुभवन्नेव जीवनं ग्रसते हस्तस्थो वर्धयति रा
परवद्रूभागो अम्बरणं तद्विरुद्धमिति विचित्रता अत्र कृत्तिकाहस्तविपत्तभूमत्कासारजीवनपदानां स्थितत्त

यास्कुरलो विरोधभुगलसां प्रीतिगवलंबने नाभासीभवनं बोध्यं अत्र रामरवहूमानुरितिनिष्कृतिकोहस्त
प्रयेति पुनर्विपदम्भूमल्कासारजीवने असते विचमिति वाक्यभुगल्लगतानो पदानामन्योन्यसंकीलित्वा
71 द्भवति वाक्यसंकीर्णं अपदूर्णे तद्भवेयत्र नसंपूर्णे क्रियान्वयः यथा अधरोनिश्वाससहतो भमरो रिपु
वधूनां नेत्रे गात्रे च तापमित्रे रामकुवेनू विभाति तिलवस्कृः अत्र ऊर्ध्वमिति सममिव्याहृतक्रियया सह
अधरादीनां कर्मत्वेन संबंधो न संपूर्यते इत्यसंपूर्णं तथाक्रमर्पितं यत्स्यमध्यो वाक्यांतरं भवेत् यथा
रामतत्त्वदाशुगगरून्मतः प्रतापतेजः प्रदीपपटली प्रशमं प्रलीयत त्वकुलं गगनमपि स्ववयंति लोका
न्वकुलदीपललतानयने घृहलिं अत्र रामशरगरुन्मतः शत्रुप्रतापदीपान्प्रशमयित्वा हस्तिं वकु
र्तिविकमषेतत्कुलमित्यादिवाक्यांतरमनुप्रविष्टमर्पितं वाक्यं यत्रोपमा भवेद्भिन्नवचनाभिन्न
लिंगकात् भिन्नवचनं भिन्नलिंगं वाऽमतीविषयः यत्रोपमानमधिकं न्यूनं वास्याद्विशेषणैः तदाधि
केपदं पूर्वं न्यूनोपमानतः परं छंदोभंगं वधोयत्र तद्भग्नछंद उच्यते यत्रस्थाने यतिभ्रंशस्तद्यतिभ्रष्टमु
च्यते एषां वक्ष्यमुदाहरणं यथा रामास्त्रेण हितं द्विषत्करिशिरोभोगीन्द्र भोगा इव निर्मुक्तं रुधिरास्रवेन ७१
घनमालिकान्विषेवारुणं तस्माद्धातुनमाहतापरधरान्यछंगकल्याड्वुविप्रस्तामरणमुखः स्त्रयकराः

रूपेवव्यासंगतः इह भोगाद्व निर्मुक्तमिति भिन्नवचनं तिष्ठेवार्ण मिति भिन्नलिंगकं तस्मादितिपद
घटायण्ठस्यह शिरश्छेत्तुरस्यक्रि शिरस्त्वनुपादानतो नोक्तं अस्याश्च लक्षणं अन्यत्रापि सामान्यवस्तु विशेषण
मात्रं वक्तव्यं परविशेषणमधिकं विभक्ताभरणयुधस्य रिवोल्पमाने एषाम् अभरणस्थाने करविशे
षणमुक्तं आयुधस्थाने किमिति नोक्तं इति न्यूनोपमं भोगाद्व निर्मुक्तमित्यत्र पादांते वर्णस्य गुरुत्वाभा
वात् पदं दोषेण: घनमालिकाललिबेस्त्वन्नपतिश्रृंग क्रियापदेन रहितमशरीरमुदीर्यते यथा तुल्यार
हितेन मनवत्कान्तिसुधाकरः स्वास्य्वल्लस्या विनयवलं भुवनत्रयं अत्र क्रियापदाभावाद शरीरं
एतदेवान्वयाख्यमपि दूषणं रसानुगुणरीतिपेक्षा रीतिकथ्यते अन्यत्वं लोपो विसर्गस्यासकृल्लुप्त
विसर्गकं दूष्यं यथा त्वं गान्धैर्गते गजैरगतो गतुरंगसंगी द्राक्संगरांगणभुवं गतवान्नृशक्तिः क्रोधो महो
रघुवरे एष भटो तितीर्घोर्ये नतत्क रिभेदोकपटो जगाम: अकपटः स्वामिन्यनु रिलः कूटे कूट
रहितो वा अत्रपथमार्धे वारंरसानुगुणलोपः पूर्वं येषु स्मरीतिकं उत्तरार्धे विसर्गलुप्तं लक्ष्यं वचाच्य
वर्जितं संगरांगणभुवं प्रतिगतवानरोमस्य भटो विगतस्य पिशस्य वाच्यमेव युक्तेः नोक्तं स्मात
यत्र वक्तव्यं तदावर्जितमितिलक्षणं अपदस्य समासं तत्समासो यत्र नोचितः पदस्थाने

यथा कृपयं च हृतोस्माकमिति राघवकिंकराः । जागुर्णघ्रिणेरोवाग्निकन्यायो न्नोपचत्तुपः अत्र शत्रु
भ्रूकुंध्यतां नेदानापुत्तोस्त्रवितः समासो नोक्तः किं तु कविवचने समासदृत्य पदस्यपसमासं समाप्य पुन
रादाते समाप्तपुनरात्तकं यत्तस्य कर्षत्वबुद्धः । त्रकर्षोपनेविश्लपः यथा: प्रोल्लसल्लकीजाले
७२ मदवंधुरसिंधुरैः कीर्तंस्यां दोलिकाभिरम्भस्त्रणमन्तास्तुरगैः रामभक्ताइत्येतेन वाक्यं समाप्य तुरंगमैरि
ति पुनरुपादानात् समाप्तपुनरात्तकं तथा तुरंगमैरान्दोलिकाभिर्मदवंधुरसिंधुरैः प्रोल्लसल्ल
कीजालै रिति विवक्षितेन तथोक्तमिति यत्तस्य कर्षता संवंधवर्जितं तत्स्याद्यत्रेष्टेनान्वयोहितः यथा
धिकपदोक्तिः स्यात्तत्राधिकपदं मतं प्रक्रान्तनियमत्यागात्कृतप्रक्रमभङ्गमुच्यते तदयथा श्रीरामचंद्र
तवकीर्तिशिताज्यमूर्त्तिनिर्मलनीरमनिवारितदानधारा यं कृपाणमुपमार्कमहः प्रतापस्फू
र्त्तिर्दलानि च रितान्यलिनोत्तराणि अत्र यशः शंकरीकजननेपंकादयः स्वरूपमुपमादयस्तथा
दिसंवंधेनेष्टकइति संवंधवर्जितं शिताज्यमूर्त्तिस्थित्रमूर्त्तिपदमधिकं दानधारेत्यादौ स्त्रीलिंगस्यै
कवचनस्योपक्रमाद्दलानिरचितान्यत्र तत्प्रक्रमभंगः अपार्थदोषमाह अपार्थं व्यर्थमनेका ७२
र्थसंशयमपक्रमं निर्लंबैवातिमात्रं च परुषं विरसं तथा हीनाधिकोपमेस्यातां तथैवासदृशो

यतं अप्रसिद्धोपमंहेतुशून्यं च निरलंकृति अश्लीलं च विरुद्धं चेत यथा सहेत्वरच्युतं एवमष्टादशप्रो
क्ता दोषा अर्थसंमता अपाः समुदायार्थशून्यं चेद यदर्थं परिकीर्त्यते यथा नलिनं मलिनं जातं राम
स्मरणे केलयः उरगास्तुरगा गोमा भेगास्तारका कारकाः अत्र न कश्चिद्वाक्यार्थः प्रतीयते यत्रापो
ज्ञनभ्रसंस्थानं च्यर्थमिति कथ्यते यथा रामस्य नगराद्दिव्या नगरी नगरीयसी धोतत यन्तिकं पंको
मसुधाकरकरांकुरः अत्रैंडकैरेगगने घोतनेराम नगरात्सुरङ्गरस्यात्यतोपन्यासो नोपयुज्यते उक्ता
त्रिनार्थकं यत्स्यादिदकार्थत्त्विगद्यते वा वाक्यार्थसंशयो यत्र तत्ससंशयमुच्यते ह्यर्थं यथा यशोदाश
रथ्ये नर्तितकीर्तिरामस्य राजते ते जो विजयते मन्ना धाम्ना मधि यतेर्थः स्यार्थ यत्र पूर्वविरामा
वविहति स्यदपक्रमं संबंधवर्जितं यत्स्यात्तद्भिन्नं परिकीर्त्यते ह्यर्थं यथा संत्रस्यरामदोर्दण्ड
त्रिरेखं तरवरादयः द्वेमं तत्थिर फ्लुंपष्ठे देल्नं केशमिरशांकर्थं अत्रनिरीक्ष्ताल्लो त्तरकालभावि
न स्यात्सस्य पूर्वकालतया क्तमितस्य पक्रमं तथारावणेशिरः ते मा भा वस्थरवराद्दि शिरः छेदस्य
वनसंबंधः यत्सर्वलोकातीतं तदतीमात्रमुदीर्यते यथा राम विरिंचि विधोयां शत्वाशैः सं

तवनीजुषाराजत्ताड्रिविलीनः स्यादिति गंगाधरोहरः अत्र शवासोष्पगणारूप्याद्रेर्द्वीभावोऽस्तु शक्तिः अ
तिक्रूरार्थघटनं परुषपरीकीर्त्यते यथा यश्पतः पंक्ति कंठस्य कृपयो राम किंकराः अताज्यपत्केशपाशेषा
कूश्पातः तुरंगनाः असंगतोपत्रसो विरसंपरिकीर्त्यते यथा क्रोदंतः करूणांलिहंइव तोदानवाधमान्
73 प्रष्टिपिनिष्टरंजघुवानिरा राम किंकरा अत्र दयनीये वीरार्पितं विरसं उपमानात्सताधिक्ये स्यातान्न
नाधिकोपमे यथा मंदूकाद्दसाटोपं ऋवमानाः ऋवंगमाः गिलंतिदानवश्रिशून्नम दांधानिवसिंधुराम्
अत्र सिंहासदृशोपमे यथा रामेंदुरावणो दृष्ट्वा कुमदप्रतिमाननः तरस्विविहीनपततजं भित्कुंभभृगे
द्रवत् अत्र कुमुदं वदनोपमानं तया कविकुलाप्रसिद्धं मर्षिलिं प्रतिमगों इमोपमानत्वमसदृशं हेतुं
विनार्थकथनं हेतुशून्यमुदीर्यते निरलेकृतिलक्षणंस्फुटं द्ययं यथा विंध्याटवांसमानानि काननाः
निसमंततः पश्यज्जिरपितत्रैवं तस्योपमाविरोधिभिः तत्रैव विंध्याटव्यामेव तत्र विंध्याटव्या विवसतोहे
तुत्वे नोक्तं न वात्र कश्चिदलंकारः अश्लीलो लार्थस्य कथनमश्लीलं परिकीर्त्यते यथा वीरस्य लोके
स्थितं दीर्घं सरसोमदनध्वजं आदाय मोक्षं पतते रामवैरिवधूजनः अत्र जीरा करार्थं व्रताते ७२

ऽश्लीलं विरुद्धं देशकालादिविरुद्धं वर्ज्यते आदिशब्देन वस्तुस्वभावविरुद्धपरिग्रहः लंकां निशायां
हनुमान्दीप्यमाने दिवाकरे ददाह मेरुशृंगस्थं सलिलैर्लवणं बुधः अत्र लंकां मेरुस्थितां मिति देशवि
रोध निशायां दीप्यमाने दिवाकरे इति कालविरोधः सलिलैर्दाहेति वस्तुस्वभावविरोधः एवमन्योपि वि
रोधो मतिमद्भिरूह्यः मतं सहचरभेदमतुल्यानां निबंधने यथा रामणवणयोर्युद्धे सति दस्रेः स्पृहावहे
पिशाचदेववेतालसमनयोयुद्धमापषुः अत्र पिशाचवेतालैर्देवयोनीनामतुल्यत्वात्सहचरभेदः एवं
दोषान्तराणि यथा संभवमस्यानिरसनावादीनां स्वशब्दवाच्यत्वमपि दोषएव एषां त्रिविधदोषाणां
मध्ये केचिद्दोषा अभेदस्य उद्दिष्टत्वादुक्तसंख्यानियमो नास्माकं मनसो रोचते तथापि पूर्वेषां सरणि
मनुसृत्यास्माभिस्तावतां लक्षणोदाहरणानि दर्शितानि क्रियतामंतर्भावस्तु मतिमद्भिः समर्थोपिनुश
क्य अस्माभिस्तु विस्तरभयाद्विरज्यते धर्मातर्वाणिवर्षास्त्रिभुवनविदिते वारणस्यान्वये यः संजातोप
ल्लभां वाहकतभुक्तफलं पर्वते शस्य भाग्यं व्याख्या विरच्या तत्कान्तैर्विवरणगुरूवाक्सांख्यमुख्यागमा
नां तस्यालंकारसान्द्रे रघुपतिचरिते चाष्टमोयं तरंगः इति श्रीरघुपतिचरिते साहित्यरत्नाकरे अलं
कारशास्त्रे दोषनिरूपणं नामाष्टमस्तरंगः ८ श्रीमते रामानुजाय नमः

एवं काव्यसामान्यलक्षणं अभिधाय तद्विभजते गद्यपद्योभयात्मकत्वरूपैस्तत्प्रपञ्चं त्रिधा अपादवंध
गद्यं स्यात्पद्यं पादवत्तदुभयवत् गद्यपद्योभयप्रबन्धं चम्पूसंज्ञकमुच्यते त्रिविधं चापि तदिदं पुनस्त्रिविधमुच्यते
उत्तमं मध्यमं तद्वदधमं चेति भेदतः व्यंग्यप्रधानं तत्राद्यं तदेव ध्वनिरुच्यते (उत्तमं मध्यमं तद्वदधमं चेति भे)
दत्र व्यंग्यं गम्यं यत्तत्प्रधानं तस्मात्काव्यं मतं तन्निगद्यते तदेव च गुणीभूतव्यंग्यमित्यभिधीयते अस्फुटव्यंग्यमन
74 धमं तच्चित्रमिति चोच्यते अत्र ध्वनिरेव नास्तीति केचित् क्षुरिति चेन्नैव व्याघातात् ध्वनिरिति च नास्ती
ति परस्परविरुद्धयोर्विधिनिषेधयोरेकत्रासमावेशात् देशेन कालेन वा विरोधपरिहारस्यांगीकृतेः किंच
ध्वनिरप्रतीतो निषेधो दुष्करः प्रतीतौ च कादाचित्कनिषेधे सिद्धसाधनं सार्वत्रिकनिषेधे स्वप्रतीतिव्या
घातः ननु अस्ति ध्वनिः स तु गुणालंकारान्तर्भूत एव उपमादिवच्चारुताहेतुत्वात् तद्व्यतिरेके च विमर्शे वि
धेयांशादिवच्चारुताहेतुरपि न स्यात् न च रीतिवृत्तीनामिव गुणालंकारव्यतिरेकेपि तस्य चारुताहेतु
ता किं न स्यादिति वाच्यं रीतीनां गुणेषु वृत्तीनां च शब्दालंकारेष्वन्तर्भावादिति चेत् नैवं अलंकारस्य
चारुताहेतुता लोके नालंकार्यस्य ध्वनिस्तु अलंकार्य एव तत्कथं चारुताहेतुरिति कथं तदन्तर्भावोऽभिधी ७४
यते किंच रसधर्माः खलु माधुर्यादयो गुणास्तत्कथं धर्मिणो धर्मेष्वन्तर्भावोऽभिधीयते अलंकाराः पु

नः शब्दार्थोपस्कारकत्वादुपसर्जनत्वेन प्रसिद्धः ध्वनिस्तु काव्यात्मा प्रधानं तत्कथं प्रधानस्योपसर्जने
ध्वंतर्भावो विधीयते केचिदनुमानतो ध्वनिर्नातिरिच्यत इत्याहुस्तन्न तस्याहि व्याप्तिः तादात्म्यं वा
तदुत्पत्तिर्वा नियमहेतुः अत्र साध्यस्य ध्वनेः शब्दस्यार्थस्य वा शिंशपात्ववृक्षत्वयोरिव न तादात्म्यं शिंशु
पायाद्वृक्षतादात्म्येन हि शिंशुपात्वेन वृक्षत्वं साध्यते न तथा प्रस्तुतशब्दार्थोत्तिरिक्तस्य ध्वनेः प्रतीयमान
त्वात् नाप्यत्र तदुत्पत्तिः लोके हि साधनाभिमतो धूमः स्वजनकं साध्याभिमतं वह्निं गमयति नैवं प्रकृते
साध्याभिमतध्वनेः साधनाभिमतः शब्दोऽर्थो वा जनकभूतः येन तं गमयतः प्रस्तुतशब्दार्थसिद्धावानंतर
मेव ध्वनेः प्रतीतेः ननु कृत्तिकोदये रोहिण्यासत्तिवत् अन्वयव्यतिरेकाभ्यामेव तादात्म्यतदुत्पत्ती
अनपेक्ष्य व्याप्तिनिश्चयोऽस्त्विति चेत्तदेवं ध्वनिशब्दार्थयोरन्वयव्यतिरेकाभावात् अर्थांतरस्थलेऽव्य
भिचारात् केचिद्ध्वनिमभिधेयमभिदधुः तदयुक्तं अभिहितान्वयपक्षे तावत्तदयोगात् तथाहि
अभिधा हि संकेतपूर्विका स च न विशेषाणां आनंत्यात् व्यभिचाराच्च किंतु सामान्यरूपाणामेव पदा
र्थानां इति वाक्यं तेषां च न वर्णेषु संकेतः तेषां निरर्थकत्वात् नापि वाक्ये वाक्यार्थयोरनियतरूप
त्वात् अतः पदेष्वेव संकेतः संकेतितेभ्यश्च यतः प्रत्येकं पदेभ्यः अभिधीयंते अपि हितेभ्यश्च संकेतितेभ्य

पदार्थैराकांक्षादिवशात्स्वकल्पपदार्थानुस्यूतः प्रमाणान्तरागोचरः प्राग्गतिष्ठमानः संसर्गरूपो वा वाक्यार्थः प्रतिपाद्यते
एवं च यानि पदानि अविशिष्टरूपस्य स्वपदार्थमात्राभिधायकानि तान्यभिहितपदार्थानुस्यूतमपि विशिष्टरूपं वा
क्यार्थमभिधातुं न शक्नुवन्ति कथमप्यन्तिमभूतिमत्यन्तविप्रकृष्टं ध्वनिरूपमर्थमभिदधीरन् असंकेतितार्थस्या
75 भिधानेऽतिप्रसंगात् वाक्यस्याप्यभिधायकत्वाभिधानेऽपसिद्धान्तापत्तिश्च ततो ध्वनिं कथमभिधेयतासाम्रा
ज्येऽभिषिञ्चेत अन्विताभिधानवादेऽपि न ध्वनिरभिधेय एव तथा हि गामानयेत्यादिवाक्यमुत्तमवृद्धप्रयु
क्तमाकर्ण्य मध्यमवृद्धस्तदनुरूपं चेष्टते बालस्तु पश्यन् अनेनास्माद्वाक्यादयमर्थोऽवगत इति गवानयन
रूपमर्थमवेक्ष्य अनुमिनोति ततस्तदन्यथानुपपत्त्या अखण्डस्य वाक्यार्थस्याखण्डमेव वाक्यं वाचकमिति
तयोर्वाच्यवाचकभावसंबन्धं निश्चिनोति एवं च तत्र व्युत्पन्नोऽनन्तरं गामानयेत्यादिवाक्यप्रयोगे आवा
पोद्वापाभ्यां तस्य तस्य तं तमर्थमवधारयति एवमन्वयव्यतिरेकाभ्यां प्रवृत्तिनिवृत्तिप्रयोजकस्य वाक्य
स्यैव प्रयोगयोग्यत्वाद्वाक्यान्तर्गतानामेव पदानामाकांक्षादिवशादन्वितैः पदार्थैरन्वयं गतानामेव संके
तविषयत्वादित्यन्वितविशिष्टपदार्थरूप एव वाक्यार्थो वाक्येनाभिधीयते एवं च तदसंकेतितत्वात्परा ७५
र्थेन स्ववाक्यान्तरातिमनपि पदार्थमभिधातुं नाद्यापि तादृशं वाक्यं कथमप्यन्तिरभूतमत्यन्तविप्रकृष्टं ध्व

रि
निरूपमर्थमभिदधीत केचिन्नसोयमिषोरिव दीर्घतरो व्यापार इति वदंत: शब्दस्य श्रवणसमनंतरं यावानर्थ:
प्रतीयते तावानभिधाविषय एवेत्याहु: तदप्ययुक्तं पुत्रस्ते जात इत्यादौ जनकगतत्वेन प्रतीयमानानां
मुखविकासादीनामभिधेयतापातात् गंगायां घोष इत्यादौ प्रतीयमानतीराधिकरणत्वमप्यभिधाविष
य एवेति लक्षणोच्छेदप्रसंगाच्च तस्माद् अस्ति ध्वनि: स एव काव्यस्यात्मा सोयं ध्वनिरादौ द्विविध: लक्षणामू
लो अभिधामूलश्चेति तत्राद्य एव अविवक्षितवाच्य इत्युच्यते लक्षणाया वाच्यबाधादिपुरस्कारेण प्र
वृत्ततया वाच्यस्याविवक्षितत्वात् द्वितीये विवक्षितमन्यपरं व्यंग्यनिष्ठं वाच्यं यस्मिन्निति विवक्षितान्य
परवाच्यसंज्ञां निवेशयव्यवहरंति तत्राभिधायां वाच्यार्थबाधाभावात् अविवक्षितवाच्योप्यर्थांतरसंक्र
मितवाच्योऽत्यंततिरस्कृतवाच्यश्चेति द्विविध: तत्राद्ये वाच्योऽर्थ: प्रमाणांतरविरोधाभावेनोपपद्यमानो
ऽप्युपयोगाभावरूपबाधाविद्धस्तद्व्यंजनव्यापाररूपसहकारिप्रभावेनार्थांतरे संक्रामतीत्ययमेवार्थांत
रसंक्रमितवाच्यध्वनिरित्युच्यते अयं द्विविध: पदगतो वाक्यगतश्चेति तत्र पदगतो यथा एकेनैव सहस्र
शोभुजबलात्सर्वेपि पूर्वे मया दैतेया: स्वरूपेण समं तया निर्मूलमुन्मूलिता: एवं गर्वमखर्वमावहति ये
न्नोपि षसंत्यज्यतां सर्वं संप्रति संगरांगणमुखे वीक्षस्व मां रावणं अत्र रावणपदं सकललोकरावणरूपजेयत्वा
दितकपोलकलंकलक्षणलरवानरादिभिरस्य सौरैरतिजेयत्वं ध्वनयति प्रसिद्धतयाव प्रकृतेपि रावण

पुनरपि रावणोक्त्या नार्थविशेषलाभ इति अनुपयोगोपलक्षणार्थः बाधः गुणानां च तत्समवायत्वात् समवायः
संबंधः वाक्यगतो यथा कुप्यत्कल्यांतकालीपतितनिटेलतटप्रस्फुटत्स्वेच्छरं तान्निर्यन्ती रंधुघोरज्वलनकण
गणाटोपलीलाकुलानि शस्त्राण्यस्त्राणि शस्त्रास्त्रपतितवत्कृशः संतु किंतु वे हं रामेसंग्रामभानेदशम
76 स्वपुनरावह्निसेस्मह्संवेत इदं विभीषणवचनं अत्र क्रमातिवचनादिकप्रयदेशादिरूपतया परिणमन्त्य
यापकुरुते तत्सर्वमुपदेशं जानीहीति विनयाधानादिकं ध्वनयति तेनायं लक्षणामूलोऽर्थांतरसंक्रमित
वाच्यध्वनिरुच्यते अत्र वचनादिक लक्षकं उपदेशो लक्ष्यः सामान्यविशेषभावः संबंधः अनुपयोगो
मुख्यार्थबाधः अनुपयोगश्च वक्तुर्वचनादेव वक्तृत्वावगमात् पुनर्इवेति तत्स्थाने कोप्य इत्यर्थलाभ
इति एवंरूपः प्रयोजनं च विनयाधानादिकमिति अत्यंततिरस्कृतवाच्योपि द्विविधः पूर्ववत् तत्र प
दगतो यथा ममधन्यायोगे तस्यादी स्यादि अत्र चलुकित पदं हसत्तृतीयभागमेयत्वरूपस्वार्थस्यानुपप
द्यमानतया स्वस्वरित्यागेन अबिभिगांभीर्यस्पस्पनतां लक्षयत्स्वास्ततोधिकतरेण विश्रांतपतीस्यपमस
त्तिरस्कृतवाच्यध्वनिरित्युच्यते यथा वा वीरश्रीरघुरामेस्यादि अत्र निद्राजागरणयोश्चेतनधर्मयोर
चेतनश्रीरघुस्वविरुद्धयोरनुपपद्यमानतया बाधेन तत्कार्यसंकुचितत्वमसंकुचितत्वं च लक्ष्यते ताभ्यां
च सत्कत्स्वश्रीसुरस्वाणरलाः व्यज्यते अत्यंततिरस्कृतवाच्यध्वनिर्वाक्ये यथा हलोन्मलित वालि ७६

नारघुपतेरेकेन दिव्येषुणा दत्तां वानरसार्वभौमपदवीं लब्ध्वान्यतो दुर्लभां सोऽपि सुग्रीवमसंधतां गतवता
राज्यस्य कार्यं त्वया नो निष्पादितमस्ति किं वदपि तज्ज्ञानात्कृतस्ते भयं इदं लक्षणवचनं अनेनैव वानरश्री
मसंधेन भवता प्रतिश्रुतं पूर्वं सीतान्वेषणादिकं रामकार्यं किंचिदपि न कृतमिति सुग्रीवावता विपरी
तलक्षणया बोध्यते अकिंचित्करं प्रति सर्वकार्यकरणवचनस्यात्यंततिरस्कृतवाच्यार्थत्वात् प्रत्यक्षे चैवा
च्यः विरोधः संबंधः सुग्रीवापराधादिकं प्रयोजनं ध्वन्यते अत्र वस्तुमात्रं व्यंग्यं नालंकारादि तत्र लक्षणा
मूलव्यंजनायां लक्षणाप्रयोजनत्वेन स्वतंत्रव्यंग्यभूतत्वेऽपि प्रयोजनं च क्वचिन्मुख्यार्थबाधमोदिकमेव न क
दाचिदप्युपमादिकं मुख्यार्थस्यान्यस्य वाधनिर्भवति ततो लक्षणामूलव्यंग्यं वस्तुमात्रमेव नालंकारादीति
युक्तमुत्पश्यामः तदेवमविवक्षितवाच्यो लक्षणामूलव्यंग्यः संलक्ष्यक्रमव्यंग्यश्चेति तत्राद्यो रसादिः तस्य
विभावानुभावाद्यधीनतया विघ्नमानोऽपि क्रमः शतपत्रपत्रशतभेदवन्न संलक्ष्यते इत्यसंलक्ष्य
क्रमस्तूच्यते तदुक्तं शृंगारतिलके रसभावतदाभासभावशांत्यादिरक्रमः भिन्नो रसाद्यलंकारादलंका
र्यतया स्थित इति तत्रिमं सावांतरभेदं रसतरंगे निरूपयिष्यामः संलक्ष्यक्रमव्यंग्यस्त्रिविधः शब्दशक्ति
३ मूलानुरणनरूपव्यंग्य अर्थशक्तिमूलानुरणनरूपव्यंग्य उभयशक्तिमूलानुरणनरूपव्यंग्यश्चेति तत्राद्य
स्तावत् व्यज्यमानवस्त्वलंकारभेदेन द्विविधः सोऽपि पदगतवाक्यगतत्वेन द्विविधः सन्नेवं चतुर्विधो भवति

तत्र शब्दशक्तिमूलानुरणनरूपो व्यंग्यो वस्तुध्वनिः पदे यथा तव राघव बाणेन कलितं छिद्रितपदं कथं न शो
णितपदं कथं नाम न लवेक्षितं इह बाणपदं शब्दशक्तिवशाद् प्राकरणिकबाणासुरहन्तां तद्रूपं वस्तुध्वनय
ति यथा वा रामशरारिंकुशोभासदने वदने धृतिं गताभावनः अतिजीलोकाननान्तरपरिचयपन्नमुच्चधिरा
७७ जिरां देवी अत्र जलामननवाच्यकस्य काननपदस्य शक्त्या अप्राकरणिकार्थप्रतीते वाग्देवतायाः अ
नुचितस्य लावस्थानेनानुतापरूपं वस्तु ध्वन्यते वाक्ये यथा पंचलंत्रिदशनगरे वा विघ्नासमयासार्थ
मुरसुरभिर्विनैषवारात् चिंताप्राकृपदपदवीमवापचिंतारतं प्राप्य रघुतिलके दस्यभीषान् अत्र र
घुपतौ अनवरतानीपहिषाणेन धुरंधरे कल्पतरुप्रभृतीनां एताहशाऽदर्शनजातेतिपंचत्वादिश
ब्दशक्त्या वाक्येन घोत्यते शब्दशक्तिमूलानुरणनरूपव्यंग्योऽलंकारध्वनिः पदे यथा रामभद्रभव
तेजः कः बोद्धुं दमतेऽधुनान् यच्छिखायां धकारातिपरिभूतिं विजृंभते अत्रांधकारातिपरिभूतिपदे
न तिमिरहरणरूपविषयस्यारोप्यमाणांधकरिपुपरिभवरूपतया धुरूपमात्रदुःसहतारूपप्रके
तार्थापत्तितत्प्रतीतेः परिणामालंकारो व्यज्यते शब्दशक्तिमूलानुरणनरूपव्यंग्योऽलंकारध्व
निर्वाक्ये यथा अतुर्जुनयशोराशिः कृतसंरक्तविषणः एकवीरोपतापध्वरणमोराजतिराजघः अ
त्र वाक्यस्य संबंधाप्यपिधाय कतद्वेषमिव यासप्रकृता प्रकृतयोर्वीरशरधीजाम्रदग्न्ययोरुपमानोप ७७

भेयभावकस्यनेनोपमालंकारस्यव्यंग्यमानत्वात् वाक्यगतत्वं अथ धीरधीतिविलास: सिंधुरस्तेलोल्लसत्सा
र्वः वंधुवंधुजेगतापरिपुस्फेता विराजतेराम: अत्रैकपदस्य द्विपदत्वे विरोधाभासो व्यज्यते पादावि
ष्टतस्य स्फूर्तिरपतंगस्त्विषांपतिः रामोऽहासरपिजीतः शत्रुघ्नः किंच लक्ष्मणः अत्र रामस्य प्रसिद्धस्
र्याद्व्यतिरेकः पादादिपदं तदभिधायकस्याभावात् स्वरूपेण वा स्वशब्देनाध्वन्यते तुरीयपादे विरो
धाभिधायकस्य अप्यादिपदस्याभावाच्छ्लेषेन शब्दशक्तिमहिम्ना विरोधालंकारो ध्वन्यते ननु कथमल
लंकारस्य व्यंग्यत्वं तत्वेऽस्यैवालंकारत्वेन प्रधानोपसर्जनभावविरोधादिति चेन्नैवं व्यंग्यत्वदशाया
मलंकाररूपताया अभावात् ब्राह्मणश्रमणकन्यायेन भूतपूर्वगत्यालंकारध्वनिरित्युच्यते अपेश
क्तिमूलानुरणनरूपव्यंग्यो ऽप्यर्थ्यस्मिन्नैव विधेन स्वपमपि त्रिविधः अयमेव स्वतः संभवी कविप्रौढो
क्तिमात्रनिष्पन्नशरीरः कविनिबद्धवक्तृप्रौढोक्तिमात्रनिष्पन्नशरीरश्चेति तत्रैव विश्राम्यति वर्त्तते: त
त्र स्वतः संभवी नाम न केवलं भणितिमात्रसिद्धः किंतु लोकेऽप्यौचित्यपासंभावना विषयश्च इत
रयोस्तु भणितिमात्रेण सिद्धिः अयं चायमपि विस्त्वलंकारभेदेन प्रत्येकं द्विविधः सन् षड्विधो भवति
एवं वस्तुमपि व्यंग्यालंकाराद्दिनानापि नानायथ्यो नांव्यंग्यवस्त्वलंकारभेदेन द्वादश भवंतितेच प्रभेदाः

की

पदवाक्यप्रबंधप्रकाश्यत्वप्रत्येकं निवध्यमानत्वात् षड्विंशद्भवंति अत्रैकांगसंगतापि नाकेवल एकपद-
प्रकाश्येन सत्ताव्यंग्येन कवितास्य हृदयहृदयाल्हादिनी भवत्येव तत्र स्वतःसंभव्यर्थशक्तिमूलानुर-
णनरूपव्यंग्येन वस्तुना वस्तुध्वनिः पदे यथा किं इत्थमपराङ्मुखत्वं रघुपतेः कोपारुणत्वं प्रखं किं श्रो-
78 ष्यामिव तस्य सिंहनिनदान्व्याघ्रे वलोभीमवलान् किं वस्त्यामिव वस्तुसिद्धहरणप्रांतां न्विराड्ले
मान्मुक्तः किं वनवेयमद्युक्तिमन्हं संग्रामदारिद्र्युतः अत्र वस्तुनापर्वं रावणस्य शत्रुप्रभवनिरीक्षण-
दिकमसंभावितमित्येवं वस्तु अद्युतिपदेन द्योत्यते स एव वाक्ये यथा रामसेनाव्यंग्येवापादित्यादि
सेना अत्रैसिंधुगुणं वाङ्मनसोरसीमांकिमपि वैभवमितिवस्तु वाक्यप्रकाश्येन वस्तुना व्यज्यते न त्व-
त्रातिशयोक्तिः स्फुरत्ता त्विवेतस्य रत्नाकरनाम नतावत्ता प्राधान्येन स्फुरतो वस्तुध्वनेरपन्हवः स्वतः-
संभव्यर्थशक्तिमूलानुरणनरूपव्यंग्येन वस्तुनालंकारध्वनिः पदे यथा नयेन रघुरामेणपासमानेमहीतले
अनीतिः सस्यसंपत्सांवितनोतिस्म संस्थितिः इह वस्तुनासस्यसंपत्यामेवनान्यत्रेतिपरिसंख्यालंकारः
सस्यसंपत्यामितिपदेन द्योत्यते स एव वाक्ये यथा त्वल्लासीरवसुंधरेत्यादि अत्र पयसागरजसोनुरू- १८
सुषमात्वेनाध्यवसायात् इत्येवा किं वानेदं पयसागरज किं त्वनुरूदहसुषमेत्यवन्हवेन वस्तुना व्यज्यते

उक्तेस्तस्या वाचकानां नूनमादौ नामाभावात् तस्मा व्यंग्यत्वं स्वतःसंभवव्यपदेशशक्तिमूलानुरणनरूपव्यंग्योऽलं
कारेण वस्तुध्वनिः पदे यथा बोधाय विबुधकुलस्य इति स्त्रीहपरिणामे नरामचापटंकारादानवदलनान्नृ
लोकेऽपि विरमेत्तावत् वस्तु क्रियते इति पदेन व्यज्यते स एव वाक्ये यथा त्वदुक्रितानां रघुवीरस्यादि अत्र रिपु
णां व्याजस्तुत्या रामस्य किंभप्यनं कुशनिरवलपरिपंथिपातित्वपदुत्वरूपं वस्तु व्यज्यते स्वतःसंभवव्यपदेश
शक्तिमूलानुरणनरूपव्यंग्योऽलंकारेणालंकारध्वनिः पदे यथा संपातिता यांडुहिमांशुभांडे तेजोयशोभ्यां
रघुनंदनस्य वेशं तथा मे प्रतिबिंबभाजो सुवर्णरूप्याचलयोः श्रितश्रीः अत्र रामप्रतापकीर्तिभ्यां कांच
नरजताचलयोः शोभालक्ष्येति निदर्शनया धाराधेययोरनुगुणपरूपाधिकालंकारो व्यज्यते सुवर्णरूप्याच
लपदाभ्यां महत्तरपदार्थसाहस्रप्रतिपादनेनाधेययोः कीर्तिप्रतापयोः आधाराधेयत्याधिकप्रतीतेः
स एव वाक्ये यथा महितात्मना इत्यादि अत्र रावणस्य भुजवाणेभ्यो नां कैलासोद्धारणादिविशक्तिसारा
णां रामसंगरकाले कुंठावबद्धा नोंवा भेदेन भेदाध्यवसायात् अतिशयोक्त्या पर्यायोक्तालंकारो व्यज्यते
प्रस्तुताप्रवर्णभुजादिकुंठनरूपकार्यात् प्रस्तुतस्य रघुवीरवीरापतस्य कारणस्यागम्यमानत्वात् एवं
प्रबंधगतावस्तुलंकारध्वनयश्च सत्वरोऽपूहनीयाः अथ पद[illegible]विशेषोक्तिमात्रनिष्ठ शरीरार्थप्रतीतिमूला

तुरगनरूपवक्रांग्यो वस्तुना वस्तुध्वनिः पदे यथा वीरस्यांवरे विस्मरं रघुवीरसेनाधूलीभरं प्रचलिताश्चकिता
शिंतान् प्रत्यर्थिनः परिहृतसर्वनप्रयासाः संवेसरंभसि वदेर्जलधेरगाधे अत्र रामसैन्यस्य जसाज लधि
रविस्थलतां नीत इति वस्तु पदैरिति पदेन व्यज्यते अपं वा चैव यथा कालोलधर्जैर्द्विजैरा व्यतिषगितां
गारिंगतरंगगणाञ्जिञ्जिमवेंकघोषैः उत्तुंभतोऽजनिरसूहहवफुभगनानि भीनभर्गधनुस्सगरवप्रपंचः
79 इहवस्तुना रघुपतिभुजभज्यमानधनुर्घोषैः सर्वोऽप्यत्रयनिधेरीश्वरस्यापि विस्मयमकरोदिति वस्तु वाक्ये
मव्यज्यते कविप्रौढोक्तिमात्रनिष्पन्नशरीरापेक्षाक्तिमन्त्रानुरणनव्यंग्यो वस्तुनालंकारध्वनिः पदेय
पा श्रीरभारघुरामभङ्गभवतः प्रत्यर्थिनः पार्थिवादिवास्ती ऊचकांचनाद्रिशिखरोत्संगे विहृतीत
नः त्वत्त्रिभिन्नमहेभकुंभविगलत्संसक्तमुक्तावली गंगासंगितिनिशान्तहेतियमुनाधाराजलेतस्फुः
अत्र वस्तुना विहृतेर्मिति पदेनोत्प्रेक्षा व्यज्यते एवं वाक्ये यथा विस्पष्टं विसृष्टपत्तृषुः सिद्धैर्दशर
चेर्यक्षः व्यात्तवंशुपठान् हंसान् क्षीरपानन्यनिमेषे अत्र वस्तुना रामयशसि त्रिलोकवासिनां हंसा
नातीरभ्रान्तिमदलंकारो वाक्येन व्यज्यते अलंकारेण वस्तुध्वनिः पदे यथा रामभङ्गभवत्कीर्तिघनसा ७९
ररजोभरेण सेविन्यस्तमारीचवीजवद्भातेवरं इहत्रत्प्रेक्षारूपकेण वा रामयशः सकलभुवनव्यापकत्व

प वस्तुमात्रमेव पदेन द्योत्यते अयं वाक्ये यथा रामत्तवरवरूथमरस्यादि अत्र समालंकारेण सकलरिपुस
लत्वं वस्तु व्यज्यते अलंकारेणालंकारध्वनिः पदे यथा रघुरामभुजेन जितश्रंशीमलेशेन कुरुजीव वरः
धृवमलिमलिनसद्रत्नैर्मूर्तिमिकौ नैविविलसितनिरतु विलोः इहापन्हवालंकारेण रामभुजेन सारलेशेन वशी
वस्यति दूकारे जातः किंतु तत्परिहरणे सारेलीति वै मुख्यालंकारो लेशेनेति पदेन व्यज्यते अयं वाक्ये यथा
को ण घातः हतइति इह असंगत्या व्यतिरेको व्यज्यते कथं कविनिबद्धवक्तृप्रौढोक्तिमात्रनिष्पन्न
शरीरार्थशक्तिमूलानुरणनरूपव्यंग्यो वस्तुना वस्तुध्वनिः पदे यथा वेतालाय यातुधानास्सञ्जत पिशितदर्शि
तं खिंतां डरेतां घोरातनारम्वधारणवतिरघुपतेर्युद्धे बद्धमिलायाङ्स्वत्कैनारदेन प्रियवचनमुपश्रूसत्य
प्रहस्ता वेतालाहस्ततालान्विदधुरपि दधुर्वैयवगुयातुधानाः अत्र रामचन्द्रप्रारब्धः तेमापगामाय प्रहतार
तोजातीयानसकलान पिसमूलमुन्मूलयेदुरितिशंकारूपं वस्तु यातुधानपदेन द्योत्यते अयं वाक्ये यथा
भोभोनंदनपालकल्पतरवः पंचापिजाता कुतो ह्येकैकमहाहीलायविटपाः संप्रस्याभी भिर्मुने दत्ता रामभुजा
पदान्नविजितैरेकैकशाखा करास्ताए वाम्यलितां गताविद्धते तत्संबंधशाखि स्थितिं अत्र वस्तुना रामभुजस्या
देयं किमपि नास्तीति वस्तु व्यज्यते न च न्यायेनैव कविनिबद्धवक्तृप्रौढोक्तिमात्रनिष्पन्नशरीरार्थशक्तिमूलानुरण
नरूपव्यंग्यो वस्तुनालंकारध्वनिः पदे यथा भोभोनारद किं तु किं नरपते बलों उमितत्वरूपं जातं विश्वत्वसंघि वं

घनमधुनाविस्तारितमेतत्स्वरूपंनिष्क्रामंतिहृदयदेतदस्मितोमिलागुणंमोनिषेधंकुर्वंस्त्वेतदंतांउपिंजितदशांसीताप
तेःकोऽयंयः अत्रवस्तुनापिंजितपदेऽर्थेकालंकारोऽव्यज्यते अपंवाकेयपथा कात्वंवताम्निवतिताममकंठ
नालेरामायहस्तगलितास्मिकृपाकरवल्ली अः किंप्रतारयसिमांप्रनिलाशनेंद्रजिद्धासिपापिवसिहामनजी
ववासल अत्रवस्तुनोपमालंकारोवाक्येन व्यज्यते वर्तिनिबद्धवक्तृप्रौढोक्तिमात्रनिष्पन्नशरीरार्थशक्तिमूला
४० नुरणनरूपव्यंग्योऽलंकारेणवस्तुध्वनिः पदेयथा दिवसेंदुदीनवदनाकिंनरकेयंकुरंगशावाक्षिएषा
खलुकिंपुरुष श्रीरामवीरश्रियावन्यमहिषी अत्रोपमालंकारेणरामरिपुननपालोहानिरूपंवस्तुवीरपदेनघो
त्यते अपंवाकेयपथा कस्त्वंमानवरत्नधावरपतेराजास्मिरघुसाकुलतःसंस्वक्यत्वमिहगतोरघुपतेनेो
द्विरिशनिष्कासितःकएतत्किलतमालकोटिरगतःश्रद्धज्वमयस्मिन्वनेरामःकिंकिमनीतमालतरवस्त
लोचितानस्थितिः अत्रसंदेहालंकारेणरामस्यकिमपिवीरापितंवस्तुशब्दैर्भेयरूपंवाक्येनव्यज्य
तेकविनिबद्धवक्तृप्रौढोक्तिमात्रनिष्पन्नशरीरार्थशक्तिमूलानुरणनरूपव्यंग्योऽलंकारेणालंकारध्व
निःपदेयथा लोधातःप्रणमामिमातरधुनाननुकुतोनतमोल्लासानासदनेविभातिवदनंपूर्वंमूल्ले
दृशा लोलन्द्वेऽपिशिरसान्यपतिष्यदभुजामृत्युजयमौलीएषसोदोर्द्वेररघुनंदनस्यलनतेसौरक्ष्यस्थितिंसांप्र ८०
तंदृढमूलेनित्यंभुजगभागभोगभावयोगोपितदर्योगप्रतिपादनादतिशयोक्त्यलंकारेणरामभद्रभु

जरठ्ठस्य कुंठलितत्ते व्यतिरेको लोल द्वेत्रपदेन व्यज्यते अपं वाक्येपया मालिन्यं यमुनेस्यजांतककथं
जलांप्रतापे: पिता घृतो दाशरथ्येर्जलेषुजलधेर्हेलत्रितोमुइति शुष्कोक्षिर्वेलरेणु नास्य पवनास्त्विभिः
पुनः पूरितः पीतः प्रतप्तैरस्त्रशिखिनरेपि वां हि पो धाम्नुधिः अत्र यमुनामालिन्यस्य रघुपति प्रतापप
यःशिव्रत पितृपरलोकद्वोग्यनुसंधानहेतुत्वेन तथा तथातिरस्कारलक्षणोपार संबंधे पितृत्वसंबंधप्रतिपादना
दतिशयोक्तिर्यां रघुपति प्रतापस्य तपनात्तव्यतिरेकालंकारो वाक्येन पुनर्वह्निद्योत्यते उत्तरार्द्धे वाक्ये
चातिशयोक्तिविशेषाद्यलंकारध्वनयोपि द्रष्टव्याः एवमस्य प्रबंधगतत्वेनत्रवतारोपि भेदा द्रष्टव्याः
उभयशक्तिमूलानुरणनरूपव्यंग्यध्वनिस्तु वाक्य एव संभाव्यत इत्येक विषय एव यथा रत्नविशुभ्र
तकोटिदानस्थिरीकृतोत्तुंगसपत्नगोत्रः असंमितस्थिरमरारिर्वैरिरघ्रुदहोनस्तमितप्रभावः अ
त्रापमर्वं इन्द्रोपेन्द्रयोरूपमालंकारो व्यज्यते अत्र पुनर्वह्निशब्दशक्तिमूलता उत्तरार्द्धे अर्थशक्तिमू
लता एवं ध्वनिभेदेषु दिग्दर्शनमुदाहृतं कात्स्न्येन तदाहर्तुं न शक्यते ध्वनीनां परःसहस्रत्वात्
तथाहि लक्षणामूलस्याविवक्षितवाच्यस्य ध्वनेर्भेदाः अभिधामूलस्योविवक्षितान्यपरवाच्यस्य:
संलक्ष्यक्रमासंलक्ष्यक्रमव्यंग्ययोर्भेदैः संलक्ष्यक्रमः व्यंग्येषु शब्दार्थोभयशक्तिमूलेषु त्रिविधे

शुद्धभेदेषु शब्दशक्तिमूलव्यंग्यस्य भेदाः अर्थशक्तिमूलव्यंग्यस्य भेदाः उभयशक्तिमूलव्यंग्यस्य भेदः
१ एवं मिलित्वा संलक्ष्यक्रमव्यंग्यस्य ध्वनेर्भेदाः ४१ असंलक्ष्यक्रमव्यंग्यस्य ध्वनेः प्रबंधवाक्यपदप
81 दैकदेशरचनावर्णगतत्वेन भेदाः ६ एवं विवक्षितान्यपरवाच्यध्वनेर्भेदाः ४७ अविवक्षितवाच्य
प्रभेदैः प्रथमयुक्तैश्चतुर्भिः सह ध्वनेः प्रथमं शुद्धभेदाः ५१ एषां प्रत्येकमेकैकस्य एकैकेन संबं
धेन प्रथमस्य भेदस्य भेदाः द्वितीयस्य तृतीयस्य एवमुक्तोत्तरमेकैकह्रासेन सहस्रैकपंचशतसप्त
रशतत्रयाधिकसहस्रसंख्यकमिश्रभेदाः १३२६ एतेषामेव गांगिभावसंशयैकव्यंजकानुप्रवेश
रूपतया त्रिविधेन संकरेणैकया संसृष्ट्या च संमेलनेन चतुरधिकशतत्रयोत्तरपंचसहस्राणि भेदा भ
वंति व्यंग्यस्य प्राधान्य एव ध्वनिव्यपदेशः तदुक्तं काव्यमपि ध्वनिरितीष्यते अयं चोदाहृतः तद्दे
व ध्वनिस्त्रिधा नत्तमं काव्यं निरूप्य गुणीभूतव्यंग्यं मध्यमं काव्यं प्रागुक्तलक्षणानुस्मरणपूर्वकं
विभज्य निरूपयति मध्यमं तु गुणीभूतव्यंग्यं तद्बहुधा मतं तदुक्तं काव्यप्रकाशे अगूढमपरस्यां
गं वाच्यसिद्ध्यंगमस्फुटं संदिग्धतुल्यप्राधान्ये काक्वाक्षिप्तमसुंदरं व्यंग्यमेवं गुणीभूतव्यंग्यस्याष्टौ
विधाः स्मृताः इति अगूढेनाप्यस्फुटत्तरप्रतीतिविषयं तदुक्तं तरुणीकुचमंडलमिव गूढं य ८१

स्माख्यमलंकुरुते वाच्यायमानमस्माद्व्यंग्यमगूढं गूढमित्युक्तं अपरं भावः अस्फुटं तत्र प्रतीतिविष
यत्वे व्यंग्यस्य वाच्यायमानतया अगूढत्वं अतिगूढत्वे तु व्यंग्यमाणदशापन्नत्वे त्वस्फुटत्वं दोषः
स्फुटास्फुटत्वे द्विविधमप्येतद्व्यंग्यमाप्येण ध्वननेनाभिवितव्यं अगूढं यथा त्र्यम्बकीशकोदंड
रामदोर्दंडवेऽस्तां व्याख्याप्रविष्टपयस्य कोपलेः स्मप्रतिपत्तेः अत्र त्र्यम्बकेतिने कोदंडेच्वेतनधर्मस्य
व्याख्यानस्यासंभवात् तावत्स्पूचनमात्रं लक्षणयाख्यापितं इति पदं स्फुटत्वे पर्यवस्यति तेन परमो
त्कर्षो व्यज्यते एतत्सर्वं किंचिन्निरूप्यमानतया वाच्यायमानत्वेन अगूढत्वं अपरस्याङ्गं यथा
घोरीतीत्युत्तेति इह श्रृंगारं प्रतिवीररसस्याङ्गत्वात्यसिद्ध्यंगं यथा तव राघवदुर्वारशरसंपत्तिदुर्भरा
प्रतीपजगतीपालकुलंकषतिवाहिनी अत्र रामसैन्यस्य नदीरूपत्वं व्यंग्यं तद्विजन्यपाणां कू
लत्वरूपणस्य वाच्यस्य सिद्ध्यंगमिति तिगूढमित्युक्तं अस्फुटव्यंग्यं यथा श्रीरामभद्रभवतः प्रतापः कोऽप्यनि
गीर्णः छिन्नो निक्षिप्तेचित्तेषु संविदिप्यत्रिजगात्मः अत्र रामप्रतापस्य सर्वोतिरेकप्रतीतेरतिव्यतिरेकः एवं ध्वन्यः संदु
नत्राकूप्रतीत्य ध्वन्यहत्यस्फुटत्वं संदिग्धप्राधान्यं यथा वर्षसमीदृयरामस्य प्रतापजगतिपतिः ददर्शघनगंभी
रकंदरं मंदरं गिरिं अत्र गंभीरकंदरे मंदरे विलीयास्थानं संरक्षितं पातितिति वरास्तांपदितीदं व्यंग्यं वाच्यप्रधानं किंवा

णारिदर्शनं मयानुज्ञातं रूपवाच्यं प्रधानमिति संदिग्धप्राधान्यमुच्यते यथा वा सीताकपोलफलके लावण्यामृत
वृष्टिनिमग्नं दृशः स्मरस्मेरा मग्ना दाशरथेश्चिरं अत्र व्यज्यमानाया मुखचुंबनवांछायाः किं प्राधान्यं कपोलावलोकन
स्य वाच्यस्येवेति संदेहः तुल्यप्राधान्यं यथा अपत्लिसिंदूपाटीरमकरप्रकरश्रियं पांडिमाडंबरयोग्यत्वे रामविरहिवि
४२ योषितां इह विरहिणीनरां क्षिनायवधूनां कपोलपाली पांडिमरूपकार्यस्य तत्कारणस्य रघुवीरवीरपितस्य व्यंग्य
स्य च समं प्राधान्यमितीदं तुल्यप्राधान्यमुच्यते यथा वा चिंतास्मसंघटितचित्रवितर्दिकासु संतानसंततिविलास
वनांतरेषु रम्येषु हर्म्यवलभीषु च हाटकेषु क्रीडंति कोशलपतेः कविराजकांताः अत्र किंचिद्दैन्यस्य चमत्कारणस्य
राघवौदार्यस्य च समं प्राधान्यं काक्वाक्षिप्तं यथा कैलासशैलखुरलीशिलावलयलोलनैः मत्तो मांसलदोर्दंडु
घलीपानरणेषु नंदनः यथा वा युगपज्ज्वालपुंजप्रसन व्ययं महोग्रकरवालं सम्युद्रीक्षसे हि केयौ न लज्जते रामचंद्र
३ मवंदीप अत्र पूर्वश्चकाक्वाक्षेपसंधाने नचलीयान्न लज्जत एवेति व्यंग्यप्रतीतेरिदं काक्वाक्षिप्तमुच्यते असुंदरं
यथा रामप्रचंडभुजमंडलहिंडमान कोदंडनिर्यदिषुमंडलकुंडलीडाः पंकोदरीमृदुलसुंदरमंदहासलीलापयां
सिपरिपीयपुनः ते मंते अत्र दाशरथिः दशवदनदलनं कृतवानिति वचनव्यंग्यं तदपेक्षया वाच्यमेव चमत्कारी
करोतीति तदिदमसुंदरमित्युच्यते तदेवं मध्यमं काव्यं सावांतरभेदमुदाहृतं एवामण्णनामपि भेदानां प्रागनु ८२

क्रांतैर्ध्वनिभिः सहसंकरसंसृष्टिभ्यावशादसंख्यतमा भवति अस्फुटव्यंग्यं मध्यमं काव्यमिति प्रागेवल
क्षितं तत्त्रिविधं शब्दचित्रमर्थचित्रमुभयचित्रमिति तस्योदाहरणं शब्दार्थालंकारतरंगयोर्द्रष्टव्यं रीतयो वृत्त
यश्चापि गुणालंकारस्तत्पः व्यपदेशंप्रपन्नास्तथापि रसवेदिभिः रीतयस्तासु वैदर्भी गौडी पांचालिकेति वै
वैधयान्समासरहिता शब्दकाठिन्यवर्जिता नातिदीर्घसमासा च वैदर्भी रीतिरिष्यते ओजःकांतिगुणोपेता गौ
डीया रीतिरिष्यते पांचाली गौडीवैदर्भ्योर्मिलनं कथ्यते बुधैः कैशिक्यारभटी चैव सात्वती भारतीति च चतस्रो
वृत्तयो ह्येता रसावस्थानसूचकाः रीतिभ्यः केवलं शब्दगुणस्यान्यः स्वमतेऽपकृ रसौ शृंगारकरुणौ सुकुमार
तरावुभौ वृत्त्यैव तत्सुकेशिक्या वाच्येते सुकुमारया प्रौढौ तौ रौद्रवीरौ भत्ता वारभट्यैव तादृशा हास्यशांताद्भुताः
किंचिन्मृदवो भारती स्फुटाः सात्वत्ये नस्फुटौ नातिप्रौढौ वीरभयानकौ अत्यंतसुकुमारार्थसंवृत्तात्सुकेशि
की अत्युद्धतार्थसंदर्भे वृत्तिरारभटी मता किंचिन्मृद्वर्थसंदर्भा भारती वृत्तिरिष्यते ईषत्प्रौढोक्तिसंदर्भा सा
त्वतीवृत्तिरीतिता तत्र कैशिकी यथा रतिरिव न वकामं राममालोकयंति नवतरुणिमलीलोन्मेषसंवाद्यमानैः
ललितवलितलज्जालोलनेत्रापांगैः कलयति किमपीयं कौशलं पुष्पकेतोः चरमोद्दीपनामपि वृत्तीनां रसा
विभावहेतुतया अंतरंगता रसादावुदाहरणमिति बोद्धव्यं आरभटी यथा प्रत्युष्यत्पुष्मज्जं भांतकमुरव मरव भंगु

मदोस्तं भशुंभस्याग्लारंभदंभप्रमथनविभवाउंबरोजंभमाणः त्वत्तवक्त्रः ऊंफकल्प द्रुपसमय हृत्तांतोयदं
प्लुत्तरंगत्वंगजि कृत्तिरिंहः कपत्तिवसहत्तेमानवंदावेङ्ः इतिरावणं प्रतिसूत वचनं सात्वतीयथा रेरेलं केशे
83 त्यादि भारतीयथा जेतव्यो रादसंडो हिगणे दशभुजोमनं त्रिभस्यापश्वदेस्याः पुत्रः स्त्रामश्रेत्रः सततरणकयासा
दरः सोदरश्च स्वात्मामर्षो हि वाङ्ः सचिवपरिजनात्मल्लकाश्वसूलवेगाः भातावेद्वीरकंटस्तरदपि विजितवा
नद्भुतेरामवंद्रः अपारीतयः वेदभीर्यथाः पालोनकेलिकुररीभरीकरोति नालोकते प्रियमराल मराल केशी
विन्यस्य साकरसरोजमुरोजभागे वाला विविंतयति रामभवंतमेव गौडीयथा शुभगुंजालेत्यादि पांचालीयथा
वीरश्रीरघुरामेत्यादि शय्यासायी पतेयास्यास्पदमेवीवरस्परं यत्स्यादर्थस्यगंभीर्यपाकः सकनिमतः द्राक्षा
पाको नारिकेलपाकश्चेति द्विधा वसः द्राक्षापाको भवेत्तोयं वहिः रंतस्फुरद्रसः वहिः रवरो नारिकेलपाकस्ते
तमदेर्भवेत द्राक्षापाको यथा हारस्फारमरीचि वीचिरचितभ्रा रवंउनबर्वोचिता साकूतस्मितवात्तरिपरिवि
तप्रत्यय भासा मणिः रत्नस्फरल्ललाटिकांशुलहरी सिंदूरविंदूत्करा रामा रामयनं गमंगलक लीसांगेरयांगेर
पात इदमेव शय्योदाहरणमपि नारिकेलपाको यथा प्राचेलप्रवलत्यपो धरालम्हारा विरामक्रमेप्रसोभं
प्रतिपद्यहंसकगणैः प्रारब्धकोलाहले प्राचीनस्फुरणप्रहीणति लके प्राघत्कलापोज्वले प्रेयस्याः ९२ ८२

भाविते रघुपतिः प्रीतिं प्रपेदे परां । अत्र प्रकृतविशेषणमहिम्नाऽप्रकृतस्याप्युपमानस्य प्रतीतिः विशेषणसा
म्यादेवेति समासोक्तिरेवेयं न श्लेषः । एवं रसालंकारादिप्रकारांतरमप्यूहनीयं सामान्येन तावद् शंकाव्यमानमनंति तदेतस्यद्य
गद्यतदुभयविषयात्त्रिविधमिति प्रागेवादिष्टं पद्यं पादचतुष्टयपरिमितं काव्यं तत्तत्संहतिस्तत्राष्टादशवर्णना
यदि महाकाव्यं तदा दीयते गद्यं पद्यमपादं वेधपुमपाये तावच्चैतप्रभृति सास्वाद्यो वन्यवाल्पमेतन्नवतीकांतेव हृतः
कवेः गद्यादीनां स्वरूपं विस्तरभयान्नप्रपंच्यते धर्मातिवीणि वर्षाहिश्रुवनविहितिवारणस्यान्वयेयः संजातोप
ल्लंभावाकृतसुकृतफलं पर्वतेशस्य भाग्यं व्याख्याविख्यातकीर्तिर्विवरणमेतत् वाकूसंरक्ष प्ररव्यागमानांत
स्यालंकारशास्त्रे विलसति नवमोऽयं वर्णनारंगः ॥ आस्वाद्यानंदि रस्यादि ॥ एवं काव्यलक्षणं तद्भेदांश्चस
प्रपंचं निरूप्याधुनातस्य प्राणायमानं रसं निरूपयितुकामो हृत्संकीर्तनमुखेन तं प्रस्तौति सारभ्येत्य विशेष
चित्रपरिणामोदादात्तसद्रूपवैव्यभिचारव्यतिरेकवद्विरूपमितस्यान्यसह्यगेतरैः एतैर्धर्मैर्मुधीश्वरैरुपचरितैः
सम्यग्गुणोज्जृंभितैर्निर्दोषैर्विविधैरलंकृतैर्गणैः रम्यो रसो राजते ननु रससद्भावे किं प्रमाणं न तावत्प्रत्यक्षं तत्र
नुपक्रमते विकल्पासहत्वात् तथाहि प्रत्यक्षयासौ भवन् रसः किं निर्विकल्पकेन गृह्यते सविकल्पकेन वाना
द्यः विशिष्टवाक्यार्थानुसंधानलक्षणात्मनो रसस्यानित्यत्वविभावादिघटितत्वपातनीतिरितिहि रसवादिनो व

ल्पेति तथा सति तत्र यो विषयस्वरूपे तस्मिन् स्वलक्षणमात्रावगाहि निर्विकल्पकं कथं कारं क्रमेत नद्वितीयः
निर्विकल्पाभावे सविकल्पस्यानुदयात् तयोः कार्यकारणभावावधारणात् नहि निर्विकल्पकेनागृहीतविशेष
84 णे स्वरूपमात्रे सविकल्पकं नाम विशिष्टज्ञानमुत्पत्तुमर्हति नागृहीतविशेषणा विशिष्टबुद्धिरिति न्यायात्
न च कारणं विना कार्यस्योत्पत्तिः व्याघातात् न च स्मरणाद्यपादिवन्निर्विकल्पकनिरपेक्षे सविकल्पकत्वेगो
चरत्वमस्येति वाच्यं तद्विशेषणांशस्य प्राक् सविकल्पकेन ग्रहणादनुमानादिवत्तदुपपत्तेः प्रकृते तु विभावा
देर्विशेषणस्य प्राक् स्वान्तेऽन्नेणानुपलब्धेः गृहीतविशेषणाभ्यां बुद्धेर्विशेष्यानुपसंक्रमात् कथमेवं स्यात्
असु वापत्तिः किंचित्स्यात् तथापि पूर्वसिद्धमेव रसं तत्र चरयेत् विभावाद्यनुसंधाने ततदानिपुरुषलेका ना
द्यः विशिष्टवाक्यार्थानुसंधानात् पूर्वमपि सदप्रतीतिप्रसंगात् नद्वितीयः यदि रसो विभावादिकार्यः
स्यात् कुलालादिनिमित्तनाशे कलशस्येव तन्नाशेऽपि तस्यानिवृत्तिः स्यात् द्वित्वनाशः लोके हस्तसंयोगापा
ये कटविवरणापायः सवितृकिरणसंयोगापाये कमलविकासापायो दृश्यते इति चेन्न वैशेषिकाणां द्वित्वा
दिविनाशकल्पनाप्रक्रियायामंद्वित्वादेर्बुद्धिसहभावित्वात् न चापेक्षाबुद्धिवैयर्थ्यं स्वरूपसिद्धये दस्यप्रती ८४
तिं प्रति प्रतियोगिप्रतीतिवदपेक्षाबुद्धेरपि द्वित्वादिप्रतीतिं प्रति हेतुत्वात् न च परस्परविरुद्धानां द्वित्वादीनां

सहानुपपत्तिः ह्रस्वदीर्घादिवद्विरोधात् चिरकालवेष्टनाहितसंस्कारबलात्स्वल्पसंवेष्टनकार्येऽपूर्वप्रसार
णोपायोतनिमित्ताभावमात्रात् कमलविकाशापायेपि दिष्टकलितभावलक्षणविरोधिकार्यादेवनसवितृकिरण
पायमात्रादिति एतेनभट्टलोल्लटप्रभृतीनां मतमपास्तं ते हि विभावैरुत्पादितोऽनुभावैरुत्पादितोऽनुभावैः प्र
त्यायितः संचारिभिरुपचितो रामादिगतो रसस्तदभेदानुभावनयानटेरसः प्रतीयत इत्युत्पत्तिवादिनः किंच तन्मते
तपर्यालोचनयारशश्यादु काव्यानुकर्तृनिष्ठत्वप्रतीतिरापातितेनचसायुक्ता अनुकार्यस्य रामादेरतीतत्वात्
त्प्रतीतेलौकिकत्वेन दुःखात्मकत्वाच्च अनुकर्तुर्नटस्याप्यभिनयेसमारंजनधनार्जनाद्यभीष्टचेतस्कतया
रसानुभवाभावात् भावकेचतस्याविसमाप्तिकांतत्वाभावात् किंचोत्पत्तिवादेरसस्यात्मनिष्ठतयाकापिनतएवरस
नीयत्वंस्यात् ननुमानत्वञ्चस्वं प्रमाणं चित्रतुरगन्यायेनसम्यक्मिथ्यासंशयसादृश्यप्रतीतिविलक्षणे
नरामाद्यभेदभावितेनटेतत्प्रकाशितैरेवविभावादिभिः शिक्षाभ्यासपाठवातिशयप्रकटितैस्तथाकृत्रिमैर
पितथात्वेनाननुमितस्थायीसामाजिकैश्चर्वमाणोरसः इत्यनुमितिवादिनः श्रीशंकुकस
मतानुसारेणानुमानेतन्नप्रमाणेनमितिश्चेन्नैवं अनुमितिपदस्याप्ययुक्तत्वात् तथाहिमालत्यादिसंयोगवि
योगजनितसुखदुःखपरवशमाधवादिविभावानुभावादिकमभिनयतियथावदेवकोविदेनेवैतद्दर्श

वशान्मयसमुत्थितत्तत्त्वकार्यविभावाद्यनुभवसंस्काराः सामाजिकाः स्वहृद्गोतावश्यंभेन माधवादेः प्रथ
मेरसवत्तामनुमीमते माधवः सुखदुःखातिशयपरवशोऽनवितुमर्हति तादृशविभावादिकारणयोगित्वात्तथ
एवंस एवंयथावयमितितत्तत्तेनानुमीयमानेनापिलोकोत्तरस्वानुरूपभावतयावस्तुसौंदर्यबलान्नौऽस्वनी
यत्वेनान्यानुमीयमानविलक्षणेन माधवादिनिष्ठेनैव रसेन स्वयमपि सुख्यतीति हि तन्मतं अत्रदूषणमः
लो किंविभावादीनां कसिद्धकार्यकारणरूपेण लिंगत्वं उत विभावाद्याकारेण नवरसः विभावाद्याकारस्य लोके
85 उक्त्राप्यप्रसिद्धेरसातासिद्धिप्रसंगात् अस्तुतर्हि आद्यः पक्षः दृश्यते चकार्यात्कारणानुमानमपित्तद्
द्विभावादीनामपि लोकप्रसिद्धरीत्या कार्यकारणरूपेणैव लिंगत्वमिति चेन्न विभावादीनां व्यंजकतयाभि
मतानां लौकिककार्यकारणरूपतायाः शास्त्रे त्यागात् तेन विभावादिकार्यकारणतारूपव्यापकनिवृत्तौ
व्याप्यलिंगतापि व्यावर्तेत तन्निवृत्तौ च कथमनुमानवार्ता ननु माभूत् विभावादीनां कार्यकारणतालिं
गत्वं अन्वयव्यतिरेकमहिम्नाभविष्यति दृश्यते हि हृत्तिकोदृशात्कार्याद्दकारणादेवरोगहण एकसतिप्र
तीतिः अतोऽन्वयव्यतिरेकयोरेवाविनाभावाख्यव्यतिरेकानुविधापितया विभावादीनां रसानु
मापकत्वं भविष्यतीति चेत् हंत स एव घटेऽक्षरी प्रमातहृत्तांतः यतो विभावादिरूपतायां लोकप्रसिद्ध ८५

त्वान्नतद्रूपेणलिंगतेत्युक्ते तद्दोषपरिहाराय पुनरन्वयव्यतिरेकमार्गगमित्वलंबमानस्य तत्वस एव दोषः
स्यात् नहि विभावादीनां शास्त्रैकसमधिगम्यानां अलौकिकानामन्वयव्यतिरेकग्रहः शक्यशंकः यद्वोक्तं
वस्तुसौंदर्यबलादनुमीयमानस्याप्यस्यानुमीयमानत्वे लक्ष्यत्वेन चर्वणीयमिति तदिदमिदं विरुद्ध
त्वात् नसतिसुंदरमपि वस्त्वन्यगतमनुमीयमानमसत्तं तत्परोक्षमपरोक्षतया चर्व्यते परोक्षत्वापरोक्षत्वयो
रेकस्मिन् धर्मिणि स्थितिविरोधात् विभावादिप्रवृत्तेः प्रपञ्चसिद्धस्य तस्याभावप्रसंगात् नानुमानं तत्र संभ
वति तस्य साधर्म्यवैधर्म्यमात्रैकविषयत्वात् न चागमस्तत्र प्रगल्भते रसस्यालौकिकत्वे तदभ्यु
गतस्य संकेताभावेनापि धर्मिगोचरत्वाभावात् अत एव न लक्षणगोचरतापि कुत्राप्यनभिधेय
स्य लक्ष्यत्वादर्शनात् किंच विभावादयो मुख्यार्थबाधादिसध्रीचीनाः रसमवगमयंतीति वक्तव्यं नहि
बाधादिनाभावो विना लक्षणं संभवति नच गौणीते बोधयति नहि विभावादयः कृत्यापि साह
श्यमवलंब्य रसं बोधयंतीति नापि तात्पर्यगम्यो रसः तथाहि विधेयद्व्यापि धाने तात्पर्यमित्याचार्याः
प्रतं चैतत् विधिरत्यंतमप्राप्तौ इति न्याये तत्रैकास्या संसर्गस्यैवार्थस्य विधानयोग्यता यथाद
ध्नातु होता स्याद्दोग्रणसेमत्तृ भावार्थस्य तेग्राणमात्रस्यैव विधानपर्यवसानं विधिर्हिद्वारनारवि

वेचन शालीहंस इव प्राधान्यासमभिहारे प्राधान्यासमरगधदहनन्यायेन विभाव्येव विषयीकरोति एवमेवर
रूपं दव्यपेत्य दीव विद्वद्गणं क्रियाणामेकं रूपं त्रयं वा यावद्रसं तावदेव विधीयते अन्येषां तु मानांत
र प्राप्तानां तत्सन्निहितानामर्थानां तादर्थ्येनैवानयो वृत्तः न तमव्यन्यायात् यथा तत्रैव जुहोति वाक्यां ती
तर प्राप्त होमानुवादिनां गुणविधिपरत्वं अतो विधेयानुवाद्यसमभिव्याहारस्थले अनुवाद्यवाचक
पदानां विधेयार्थे हेतुरेव तत्सर्वमिति निश्चयः क्वानभिहितेतात्स्यपीति जागर्तीति लोहितो ला
धा ऋत्विजः प्रचरंतीत्यादौ वधत्वस्य प्राप्तेनैव वचनेनोपाहितस्यादौ व लोहितस्यार्जवादौ विधेयपदांतरविधे
य एवानुवाद्यवाचकपदानां तात्पर्यस्वीकारात् प्रकृते रसस्याभिधानं धवैश्वर्ये लोपादानानां नतात्पर्य
गम्यतेति युक्तम् उत्प्रेक्षामः नाप्यर्थापत्तिः प्रमाणं लिंगति रसविना अनुपपद्यमानार्थादर्शनात् ननु विभा
वादय एव रसं विनानुपपद्यमानाः तं कल्पयंतीति चेत् वातमेवतत् तस्यानुमानाद्व्यतिरेकात् त
स्य च निराकृतत्वात् अनुमानव्यतिरेके चार्थापत्त्याप्यापाः प्रतीतेः परोक्षत्वात् अपरोक्षतया च व
र्ण विरोधात् अनुपलब्धिस्वभावे कोऽन्तरसस्वरूपमवगमपितुमलं नापि तन्नलक्षणेन प्र ८७
ल तु शब्दं प्रमाणं सिद्धं पिस्य तत्र व्याहृतिबोधनार्थं लक्षणप्रणयनं प्रमाणेन किंचिदपि रसं स

इति अतो रसाभावाद्रसोपजीविकाव्यमीमांसाशास्त्रमेव नारंभणीयमिति अत्रोच्यते नेता
वस्तूक्तेन संभवः विभावानुभावसात्त्विकव्यभिचारिसामग्रीसमुल्लसितस्थायिभावो रस इति लक्ष
णसद्भावात् तदुक्तं दशरूपके विभावैरनुभावैश्च सात्त्विकैर्व्यभिचारिभिः आनीयमानः स्वादुत्वं स्थायिभावो रसः
स्मृतः भावस्य स्थायित्वं नाम सजातीयविजातीयानभिभूततया यावदनुभवमवस्थानं तथोक्तं तत्रैव सजा
तीयैर्विजातीयैरतिरस्कृतमूर्त्तिमान् यावद्रसं वर्त्तमानः स्थायिभाव उदाहृत इति न चाप्रत्यायकाभावादप्र
तीतार्थस्य लक्षणप्रणयनं दुष्करमिति शंक्यं तस्याः सामग्र्या एव रसव्यंजकत्वात् तथा चोक्तं भरतेन सूत्र
कृता विभावानुभावव्यभिचारिसंयोगाद्रसनिष्पत्तिरिति उक्तं च काव्यप्रकाशकारेण कारणान्यथ कार्या
णि सहकारीणि यानि च रत्यादेः स्थायिनो लोके तानि चेन्नाट्यकाव्ययोः विभावा अनुभावाश्च कथ्यं
ते व्यभिचारिणः व्यक्तः स तैर्विभावाद्यैः स्थायिभावो रसः स्मृतः तत्र रसाभिव्यक्तिकारणं दयितोजनो वि
भावः स द्वेधा आलंबनोद्दीपनभेदात् उद्दीपनविभावश्चतुर्विधः गुणचेष्टालंकारतटस्थभेदात्
आलंबनस्य गुणा रूपयौवनादिः हावभावादिका चेष्टा हारनूपुरांगदादिरलंकारः चंदनचंद्रिका
दिस्तटस्थश्चेति कार्यभूतं कटाक्षभुजाक्षेपादिरवयवविकारविशेषोऽनुभावः उक्तं च रहस्ये रसतां

गच्छति स्थायी सो यत्कार्यमुपलभ्यते ॥ अनुभावः स विज्ञेयो रसावस्थानसूचक इति परगतसुखदुःखभाव
नया भावितमंतःकरणं सत्वं तेन भवाः सात्विकाः ते च स्तंभप्रलयरोमांचस्वेदा वैवर्ण्यवेपथु ॥ अश्रुवैस्व
र्यमित्यष्टौ सात्विकाः परिकीर्तिताः ॥ विविधमभितश्चरंतीति व्यभिचारिणः ते च निर्वेदग्लानिशंकाश्रमधृ
४४ तिजडताहर्षदैन्यौग्र्यचिंतात्रासेर्ष्यामर्षगर्वस्मृतिमरणमदः सुप्तिनिद्राविबोधाः व्रीडापस्मारमोहासु
मतिरलसतावेगतर्कविहित्थाव्याध्युन्मादो विषादोत्सुकचपलयुतास्त्रिंशदेते ते त्रयश्च रतिर्हासश्च शो
कश्च क्रोधोत्साहौ भयं तथा जुगुप्साविस्मयसमाः स्थायिभावान वस्मृताः ॥ शृंगारहास्यकरुणरौद्र
वीरभयानकाः वीभत्साद्भुतशांताख्या रसा नव समीरिताः व्यभिचारिभावादीनां लक्षणमुपरिष्टाद्वक्ष्यं
ते एवं स्थिते सर्वत्रापि कथ्यते विभावानां रसस्य च कार्यकारणभावः संबंधः अनुभावानां रसस्य
च ज्ञाप्यज्ञापकभावः संबंधः व्यभिचारिणां रसस्य च पोष्यपोषकभावः संबंधः एवं चैतदृशात्संयो
गात् यथाक्रममुत्पत्तिः ज्ञप्तिः पुष्टिश्च भवति न चालंबनं रसं जनयितु उद्दीपनं तु कथं जनयति ॥ उ
द्दीपकत्वाभावप्रसंगात् अनुत्पन्नस्योद्दीपनायोगात् ॥ आलंबनोद्दीपनायोगाद्वेति चेत् रसस्योत्पन्नस्य
नमप्यनुद्दीपितमनुत्पन्नप्रायमेवेत्युद्दीपनमप्युत्पादकमित्युपपद्यते यद्वा आलंबनेन किंचिदु ८८

त्पाद्यते उद्दीपनेन तु सम्पर्गिति तदुत्पादकत्वं न तदुद्दीपकमपि पोषकमेवेति व्यक्तं तच्च व्यभिचारिभिस्त्वे
तिकिमुद्दीपनेनेति चेत् मैवं ईषदिति प्राधान्यहेतुत्वसम्पर्कु पोषणेऽप्यं तत्त्व वस्थासिद्धिरिति भट्टलो
लटादीनामुत्पत्तिवादिनां मतं शङ्कुपक्षे विभावादीनां सर्वेषां सम्बन्धतानुमापकभावः संवेद्यस्तेनार
सस्यानिष्पत्तिरिभिरेव सापि लोकप्रतीतिविलक्षणेन राम एवायं अयमेव राम इति न रामोऽयमित्युत्तर
कालीने बाधे रामोऽयमिति रामः स्याद्वा न वायमिति रामसदृशोऽयमिति च सम्यक्. मिथ्यासंशयसादृश्यप्र
तीतिवैलक्षण्येन रामोऽयमिति नटे तु भूयमानत्वात् एवं च सति नटेनाभिनीयमानैः शिक्षाभ्यासपाट
वप्रकटितैस्तथा कृत्रिमैरपि तथात्वेनानभिमन्यमानैः कदम्बभुजाक्षेपादिरलौकिकप्रतीतिगोचरै
रेव ज्ञापकैः स्थायिनो रत्यादेर्गोप्यस्य प्रतीतिलक्षणा रसानुमितिरनुमितिरेवेति शङ्कुवादिनां मतं
रसो नोत्पाद्यते नानुमीयते च प्रत्युक्तिः दूषणानां जागरूकत्वात् किंतु काव्यघटकशब्द व्यापारसह
कृतेन साधारणीकृतविभावादिकेन भावकव्यापारेण नटादिगतत्वपरिहारेण साधारण्येन तथा तु सं
धीयमानस्थायीभावोऽैकप्रकाशानंदसंविन्मयेन भोगापरनाम्ना भावनाव्यापारेण भुज्यत इति भुक्ति

वादिनोमदुनायकस्यपत्तें अस्मिन्पक्षे विभावादीनां संयोगात्साधारणीकरणरूपात्संबंधाद्रसस्य निष्प
त्तिर्भुक्तिरितिसूत्रार्थयोजना नव्यमसंविन्मयेन भावनाख्यव्यापारेण रसो भुज्यत इति पक्षे भुजिधातुना
रसविषयोऽव्यवहाररूपः क्रियाविशेषो विवक्षितः तद्विषयमस्तंतरं वाकस्यछ्येप्यनुपलब्धिविवाधः
89 विभावाद्यनुसंधानसमनंतरभाविरससंविदतिरेकेण क्रियाविशेषस्य वा संविदंतरस्य वानुपलब्धेः
आप्यभिकसंविदेव रसव्यवहारोपपत्तौ तदतिरिक्तकल्पने गौरवदोषः संविदसंविदंतरजनकत्वेना
नवस्थादोषश्च रसश्चेति अतो नायमपि पक्षः साधीयानिति चेद्वाढम साधीयान् अत एव पक्षत्र
यमपिध्वस्यापरान्यापाभिनवगुप्तपादैरभिव्यक्तिपक्ष एव साधीयानिति सिद्धांतितः स एव परीक्ष
काणामंतरंगमवगाहतेत्यस्माभिरपि संप्रदायपलोभेन तमेव पक्षमनुसृत्य रसो निरूप्यते अत्र वि
भावैरनुभावैश्चेत्यादिना पूर्वचिर्णितपरिगृहीतमेव रसलक्षणमनुवदयते लोकेनापि कानायकादि
रूपैरालंबनकारणैरित्यादितः स्यकुचंदनचंद्रिकादिभिरुद्दीपनकारणैः संवर्धितः कटाक्षभुजा
क्षेपादिभिः कार्यैः प्रतीतिपदवीं नीतः चिंतानिर्वेदादिभिः सहकारिभिः परां काष्ठां प्रापितः अयम ८९

संस्कारनिष्क्रान्ततद्भवितकारणयोगित्वात्तथ एवं स एवं यथावयमित्येवंरूपानुमाने ऽभ्यासपाटव
वतां ऽनेनप्रत्यक्षादिव्यतिरिक्तानां काव्यगुणालंकारमहिम्ना नाटके च वृत्तिविधानेनप्रहृष्टा
त्तैरेव कारणादिभिः कारणत्वादिपरिहारेणालौकिकविभावादिव्यापारवत्त्वादलौकिकविभावा
दिपदव्यपदेश्यैर्ममैवेति शत्रोरेवैते तटस्थस्यैवैते न शत्रोरेवैते न तटस्थस्यैवैत इति संबंधविशे
षस्वीकारपरिहारनियमानध्यवसायात्साधारण्येन प्रतीतैरभिव्यक्तः सामाजिकानां हृदये वासना
त्मतया स्थिरादवस्थितो रत्यादिः स्थाय्यपि प्रतिनियतप्रमातृनिष्ठोपि सर्वसाधारणकाव्यनाटकानु
संधानसामर्थ्यसंपन्नालौकिकसर्वसाधारणविभावनादिव्यापाररूपकारणबलात्प्रमातृविशे
षसंबंधपरिहारेण प्रमातृमात्रसाधारण्येन सकलहृदयसंवादभाजा तत्कालप्रमुषितवेद्यांतर
संपर्केण प्रमात्रा स्वाकार इवाभिन्नोपि गोचरीकृतश्चर्व्यमाणो विभावादिजीवितावधिर्विभावा
दिनानापदार्थमिलितो विप्रपानकरसन्यायादेकविघ्नेन चर्व्यमाणः पुरः परिस्फुरन्निव हृदयं
प्रविशन्निव सर्वांगीणमालिंगन्निवान्यत्सर्वमिव तिरोदधत् ब्रह्मानंदास्वादं संपादयन्निवालौकिक
चमत्कारकारी रस इत्युच्यते अत्र प्रमातृमात्रसाधारण्येन सान्द्रा कारणं न व्यक्तिमात्रादपि तस

कलं हृदयसाक्षीकमपीति ज्ञापयितुं सकलहृदयसंवादभाजेति विशेषणं साधारणप्रतीतिकला
देवप्रमातृनिष्ठतया प्रतीयमानात्वे लौकिकसुखाद्वैलक्षण्येन रसस्यालौकिकत्वमुक्तं भवति ब्रह्मानंदास्वा
दंसेपादृग्भिन्नत्वेन तस्य ब्रह्मानंदरूपत्वमुक्तं भवति रसो वै सः इति श्रुतेः तस्माल्लौकिकेभ्यश्च मर्माणलेक
९० प्राणः इति हि त्वंतरं अनुभवैकगम्यास्य स्पर्धः अनुभवस्य स्वप्रकाशकत्वात् तदभिन्नस्य रसस्यापि स्व
प्रकाशकतया लोकिकसिद्धिरिति हि भावः ननु संवेद्यसुखमीदृशमेव ज्ञाते कसत्वात् एतावता कथमलौ
किकत्वमिति चेत् उच्यते यथा योगिनां नित्यसिद्धो चिद्ब्रह्मानंदो विजातीयप्रत्ययातिरस्कृतमूर्तेः सजा
तीयज्ञानसंताने धारावाहिनि सति स्वयमेव प्रकाशते न प्राक् एवं तथा रसोऽपि नित्यसिद्धात्मानन्दात्मा
काव्यार्थानुसंधानेन चतुरचेतसां अंजकव्यापारसहकृतां तैः करणैः इति निरस्तावरणतया विगलितवेद्यां
तरत्वेन स्वयमेव भासते नन्वेवं लौकिकसुखमिति कथं वाना लौकिकत्वे विभावादिजीवितावधिरि
ति विभावादिसमवायवृत्तिरित्यर्थः अनेन विशेषणद्वयेन रसस्य विभावादिभिरकार्यत्वमज्ञाप्य
त्वं चोक्तं भवति कारकज्ञापककोटिबहिर्भूतविभावादिनिष्पाद्यत्वमस्य विरुद्धमिति चेन्न तस्मालौ ९०
किकत्वादेव विरोधगंधस्याप्यस्फुरणात् न चोत्पत्तिरप्यनुपपन्ना विभावादेः कुत्र हेतुत्वमिति चे

न्तब्रह्मणि वेद्यान्तराभावरणमेजन इव विभावादीनां रसस्य चर्वणायामात्रमुपयोग इत्येव हि । तथा हि विभा
वादिगतव्यंजकव्यापारस्य लौकिकमसत्येऽपि फलत्वं व्यवलोकितः करणे इति विशेषनिरसनमस्तावरणेऽस्यात्मा
नंदसारास्यैव रसव्यपदेशपशप लोकोत्तरचमत्कारकारिणः सकललौकिकप्रमाणनिरपेक्षस्वप्रकाशा
त्मा विगलितवेद्यान्तरस्फुरणविशेषस्य चर्वणस्यादनमिति वा रसायते तन्मात्रोपयोगाद्धि भावादीनां हे
तुत्वनिर्वाहः अत एव वा व्यंजकत्वं व्यंग्यत्वं च रसस्येति सर्वमलौकिकमेव अतो न किंचिदसमंजसं आ
गंतुकचर्वणोपयोगो लौकिकवस्तुत्वे न तादृशी पुनरपि सादृशीत्यादा उपेक्षिताः विभावादिनानापदार्थमिलि
तत्वेन विभावादिपरामर्शप्रधानत्वाद्रसानुभवो न निर्विकल्पक इत्युक्तं भवति ऐकविध्येन चर्वणे इत्युक्तौ
लौकिकानंदस्य स्वरूपं वेदनमिव तत्त्वात् सविकल्पकमपीत्युक्तं भवति उभयाभावरूपस्य चोभ
यात्मकत्वमपि पूर्ववल्लोकोत्तरतामेवावगमयति न विरोधमावहति तथा चोक्तं यो लौकिकोऽप्रतिजनः
कारकसिद्धोऽप्यकार्यमितं स च सविकल्पोऽप्यविकल्पः स रसः केनापि दीप्यते इति लोकविदितत्वाल्लौकिकः
तत्र विदितं इत्यर्थे लोकस्य सर्वलोकात्माऽर्थं लोकोत्तरसहृदयैकवेद्यत्वादलौकिकश्च विभावादिश्च

व्यपदेश्यकारणेसाध्यत्वात्कारकसिद्धः तैरभिव्यज्यते न तु साध्यते रसः कार्यमितस्य विभावादिविशेषण
विशिष्टरसास्वादविकल्पकः तथापि स संवेद्यत्वाद्विकल्पस्य रसप्रतिमेयमितिस्पर्धः नतु किं वाभावादीनां
व्यंजकत्वं कल्प्यते निर्विशेषेण सामान्यवाचिना रसपदेन विशेषवाचिना शृंगारादिपदेन वा रसोऽभिधायकता
९। मितिचेन्मैवं शतशः कृतस्य अनुभवपदप्रयोगेऽपि काव्यार्थानुसंधानशून्यानां रसप्रादुर्भावाभावात् प्रस्तुत
विभावादिपदप्रयोगे रसशृंगारादिपदाप्रयोगेऽपि रसाभिव्यक्तिः अतोऽन्वयव्यतिरेकाभ्यां विभावादि
मात्रपर्यवसितत्वात्तस्यैव व्यंजकत्वमतः सरसानां मनसि रोचते ननु तर्हि शृंगारादिपदानां निरर्थक
त्वमापद्येत तेषां रसाभिधायकत्वनिषेधादिति चेत् नहि वयं तेषां घटादिशब्दवत्समयबलेन नाप्य
बोधकत्वं निषेधामः नहि विरोधः रसप्रतीतिरेषां निषिध्यते किं तर्हि काव्यार्थानुसंधानसमनन्तरभावि
नीरसानां हि स्वादः सोऽस्तीत्येवं नित्यपरोक्षत्वात् अस्मानं स्वप्रकाशात्मिका प्रतीतिस्तस्याः एवायमभिधादिह
त्तिविषयता निषेध इति संतोष्टव्यं किं चैवमीदृशी रसप्रतीतिर्नैव काव्यपदेभ्यः शक्यते काव्यार्थानुसं ९१
धानविगुणे सरसतरस्यैव तस्यास्य संभवादिति ध्वनितं पितुः गुरुः परिस्फुरत्त्रित्यादि विशेषण करंबकं विभा

वादीनां संयोगाच्छृंगारव्यंजकभावत्वं देशकालात्मं वैधाद्दसस्यानित्यतिरिति सत्वात्तयोऽजना अत्रपक्षपिवि
भावानुभावव्यभिचारिणां तत्र तत्र रससम्भवो केषु केवलानामेव स्थितिर्दृश्यते तथा वितेषामसाधारणा
नां परस्परैकविनाभावेव लवदन्यान्यापेक्षकत्वेस तिनानैकांतिकमिति सूत्रे मिलितानां ग्रहणमि
ति बोध्यं अयमसंलक्ष्यक्रम एव रसः विभावादिव्यंजनाप्रतपानकरसस्य विद्यमानत्वेपि रसास्वादाति
शयमहिम्नात तस्यासंलक्ष्यमाणत्वात ते च रसाः शृंगारादयः एते हि एतन्नवैव न न्यूनं नियमो न किंचिति
तथा हि रस्यते स्वाद्यते इति व्युत्पत्त्या रसशब्दस्य सुखास्वादरूपः शृंगार एवार्थो युक्तः अत एव आस्वाद्य
तात इतरेषां तु सुखास्वादरहितानां प्रयुतानवृत्तिकदुःखानुभवसंमिलानां करुणादीनां रसशब्दार्थ
तैवनघटत इत्यपि प्रायेण शृंगारप्रकाशे भोजराजो महाराजः वीराद्भुतादिष्वपि भरसप्रसिद्धिः स्थितिकु
तेऽपि वटपत्रवदाविभाति लोके गतानुगतिकत्वेन शतभेतानेतानि वर्त्तयितुमेवपरिश्रमोतः शृंगारवीरकरुणा
द्भुतहास्यरौद्रबीभत्सवत्सलभयानकशांतनामः आम्नाशिषु दशरसानपरेवषंतु शृंगारमेव रसनाद्रसमा
मनाम इति अन्येतु न शांते भेनिर्हरसमिति प्रमाणयंतो अष्टावेव रसानमित्रेस्मादुः रामद्वि विवित संमत

रसं विश्वं जगत्स्वेच्छ्ते तावेतो सुतरामनादि सुमहाकालप्रवाहेत्वरूपै नैकोपि द्दमते पुमांसदृत यो रामदलमुन्मूल
ने ते नात्सं तपरीत्त्रणे तु भवने का नाम शंतेकथा अपिच यद्दिनवमत पाशमो मतः स्यात्के मितिमुनि सवना
९२ लललदेतं अपिचरिगणपनेरसे ष्ठुभवान् रतिमुखरान्नललहितस्यकिं वा इह स्थायिनो परिगलनपुप
लेलणं विभावानुभावव्यभिचारिणामप्रदर्शनात्स्वेतेन न शांतो रसः अपरे तु वत्सलेन सह दशरसानुररीकु
र्वते परेषुनः स्नेहभक्ति स्यां द्वादशरसान् वतिष्ठन्ते अत्तोन वै वेति निपमेन न सिध्यतीति अत्रोच्यते न ताव
द्रोजराजपक्षः शोभते काव्यनिवद्धविभावादिमहिम्ना लोकोत्तरभावकव्यापारे प्रसन्नेपि हि स्थायीतरा
तिमानंदात्मकतयैव समुल्लसति उक्तं हि विलसति सुखस्वरूपं विगलितवेद्यांतरत्वमेव पुनः यद्दिना
मत्तद्दिदमास्ते करुणरौद्रावपि कुतोन रसः इति अपंभावः विगलितवेद्यांतरत्वमानंदस्य स्वरूपमित्यविवा
दं तत्करुणरौद्रावष्टस्तिनवा नवेत् तत्र रूपं विभावादिसामग्री अस्तिचेत् कथमानंदप्रादुर्भावेन रस
रूपता अथ यदि वेद्यांतरविगलेन स्यैव आनंदरूपतापं विकारः तत्कथं शृंगारस्यापि रसरूपतास
मर्थनं तस्य विप्रलंभात्मकप्रभेदे केवलपाप्यानंदप्रादुर्भावस्यैवाभावात् मस्तकविधायांच विवादाशृंगा ९२

रमात्रमूलत्वात्तैरपि तस्यार्थहानिः स्यादिति चेदुच्यते तस्य तत्स्यात् तस्मात्तद्विभावादिमद्भिरन्यैर्विशेषान्तरस्य स्वकरणेनैवे
तोनिरतिशयपारवश्यलक्षणस्यानन्दप्रादुर्भावस्य विप्रलम्भे सर्वेषां कारणे वाक्यस्य तस्य प्रसाधनीयत्वात्तये
वरीत्या करुणादीनामपि रसत्वमकामेनाप्युरीकरणीयं किं च यदि करुणादौ नान्तरीयकः रूपं तद्धि सा
माजिकानां करुणादिरसप्रधाने प्रबन्धाभिनयान्ते तत्प्रेतावन्तं कालं महान्तमानन्दमनुभवेयुः स्यात्तदानीं क
प्रतिसन्धाने कथं च पुनरपि तत्र प्रवृत्तिरिति यथा विप्रलम्भे न शान्तिसम्भवः तथापि विशम इत्यादि स्थले पु
निरसने विप्रतिकर्षणत्रिकालनिमीलीकृतस्यान्तेऽपि पदे तेषु सम्भवत्येव गुणं तेन नापरसः नवास्यस्यापि तो
ऽपरिगणनं स्यादिति व्यभिचारिमध्ये पाठादेव निर्वेदस्यानपरूपता स्वीकृतेति पुनरपि स्थैर्येऽपि नातिमानवत्वात्
तस्याभिव्यभिचारिते यदि पुनरभिप्रेते मुनेः सम्मते निर्वेदस्य निरूप्यतामलमिति मुक्त्वा तथा च विस्थायिनः
त्वेहेऽपि तथा स्थिते भावज्ञशोभावेपुस्तं चारिणां निस्थायित्वं मङ्गलमुद्दिश्य व्यपदेशो निर्वेदस्येवादितः समव वि
भावो भवभङ्गुरत्वादिभावना शेषमानवेत्तीवनमीलितनादिरनुभावः मतिस्मृतिधृत्यादयो व्यभिचारिणः
किंच ज्ञगणविस्मयसमाः स्थायिभावा इति वचनानुरोधात् शम एवास्य स्थायी भवतु केचित्तु तस्मात्स्था
यिनमाहुः केचित्तु तत्त्वज्ञानोत्पन्नं निर्वेदं शमं वा स्थायिनमाहुः तदसंग

तं रसानां प्रतिनियतस्थायिकल्पननियमात् ननु सर्वव्यापारो परमरूपस्य तस्याभिनयप्रधानेऽभिनाट्ये एवं
शेषु कथमप्रयोग इति चेत्तमेवं न हि विषयं नाट्य एवं शेषु विशांतप्रचारमाङ्गियामहे किंतु वलेनात्मककाव्य
९३ भेदेष्वेव अतएवाष्टौ नाट्यरसाः स्मृता इति काव्यप्रकाशकारः भरतमुनिना तदसंकीर्तनेनं तु तस्याभावाभि
प्रायेण किंतु न सार्वत्रिकलोकपात्रोपयोगितेत्यभिप्रायेण ननु सूत्रकारैः कंठतोनुपात्तस्य निर्वेदस्य स्था
यिताकल्पनमतिसाहसमिति चेत्तमेवं सूत्रकृतां सर्वेषामेवायं स्वभावः यत्केनचित् किंचित्तत्स्वयंपति
पद्याकरणदोषरूपादीन् कतिचिद्गुणान् कंठतो निरूप्य व्याप्यव्यापकभावेन सम्यगुक्तत्वादीन् सम्प्रवर्तते तस्मा
दस्ति नवमो रसः शान्तः ननु पित्रादेः पुत्रादौ प्रीतिस्थायिको वत्सलो नाम रसः सकलजनसाक्षिकः
मित्रादिविषयादंतास्थायिकः स्नेहो पि रसः सेवकानां सेव्यगुरुदेवतादिगोचरस्तात्पर्यस्थायिको भक्तिर्नो
म रसश्चास्ति इति चेत् उच्यते रतिर्हि कामिनीविषयाविभावादि समुल्लसिता शृंगाररसतामापद्यते
सेव देवतागुरुनृपपुत्रमित्रविषयावेन्नावशब्दभागिनी भवति एवाभवस्थायितेवत्सस्नेहभक्तीनां र
तिभावांतरभूतानामेव विषयभेदमात्राद्व्यपदेशान्तरसम्भवपि काविन्यासे न रसवत्त्वविघटन ९२
परता इदमेवाभिसंधायाह काव्यप्रकाशकारः रतिर्देवादिविषया व्यभिचारी तथाञ्जितः भावः प्रो

ते

त इति अतो नियतं नैव वरसा इति अप्येतेषां मिथः स्नेहविरोधानाह: विलासविस्तरक्षोभविक्षेपाख्य

श्चतुर्विधाः जायँ चैव सो धर्म्मो विभावादिसमागमे विलासः कुसुमस्येव पादपस्येव विस्तृतः चेतसो क्षोभरि

चक्षो भावि विक्षेपो मरुतो यथा विलासमूलः शृंगारो वीरो विस्तरमूलकः संक्षोभोपाधिको रौद्रो वीभत्सो भ

मूलकः एतन्मूला हास्यचित्रभयानकादयः क्रमात् शृंगारहास्ययोः रौद्रभीमयोः वीभत्सकरुणयोर्वीरस्या

द्भुतौपाधिकतत्वतः रसो शृंगारवीभत्सौ तस्यावीरभयानकौ रौद्राद्भुतौ तथा हास्यकरुणौ वैरिणौ मिथः तत्र

शृंगारवीररौद्राद्भुतानां लोकोत्तरास्वरूपत्वेन परितोषातिशय अत एव शृंगाररसस्य श्लेषादिविपत्ते ना

भासत्व उक्तं हि शृंगारतिलके एकत्रैवानुरागश्चेत्तीर्यग्म्लेच्छगतोपि वा योषितो बहुसक्तिश्च रसाभास

द्र स्त्रिधा मत इति एवं नवानां रसानां रत्यादयो नवस्थायिभावाः तत्र शृंगारस्य स्थायिभावं रतिः रति

नोमिथः संभोगविषयस्पृहाविशेषः सैव विभावादिभिः स्वादुतां नीता शृंगार इत्युच्यते शृंगं प्राधान्यं इयर्ती

ति शृंगारः तस्य प्राधान्यं ध्वनिकारेणोक्तं शृंगार एव मधुरः परः प्रह्लादको रसः तन्मयं काव्यमाश्रित्य मा

ती धुर्यं प्रतितिष्ठतीति अत्रैवकारेण प्राधान्यमभिसंहितमिति लोचनकारः स द्विविधः संभोगो विप्रलंभ

श्च तत्र संभोगो रतिरहस्ये लक्षितः अनुकूलौ निषेवेते यत्रान्योन्यं विलासिनौ दर्शनस्पर्शनादीनि से

भोगो मुद्रान्वित इति सम्प्रसारणस्य : उक्तं हि प्रेमाभिलाषो रागश्च स्नेहः प्रेम रतिस्तथा शृंगारश्चेति संभोगः स
र्वस्य प्रवृत्तिः विवृतं चैतद्रसाकरे प्रेमादिहृदयारूढो भूतश्चित्ताभिलाषकः रागस्तत्संग बुद्धिः स्यात्स्ने
९४ हस्तत्प्रवणक्रिया तद्वियोगासहं प्रेम रतिस्तत्सहवर्तनं शृंगारस्तन्मयक्रीडासंभोगः स द्विधा क्रम इति सद्वि
विधः संक्षेपो विस्तृतश्च तत्राद्योऽल्पकालेनोक्तेः युवानोऽपत्रसंक्षिप्तान्साध्वसव्रीडितादिभिः उपचारात्संक्षि
प्तेऽसौ संक्षिप्त इतीरित इति आद्यस्त्रिविधः नवीनविरहमानानन्तरजत्वभेदात् विस्तृतोऽपि त्रिविधः
मध्यप्रवासशापानन्तरजत्वभेदात् तत्र नवीने रते लज्जासाध्वससंभ्रमेण विरहानन्तरभाविप्रणयमा
नस्यसत्तपास तया मानानन्तरभाविनि प्रणये प्रेमानानुहेस्यावेसंभोगांगानां कामशास्त्रप्रतिपा
दितानामुपचाराणां संक्षेपात्संक्षिप्तः तदतिरिक्तेषु मध्यमादिषु संभोगेषु प्रवासशापानन्तरभाविनो
प्रवृत्तिर्विस्तराद्विस्तृतः तत्र नवीनो यथा पर्यायोऽर्पितेन वारुशिरस्यप्रवृद्धगाढरस्य तलीहस्तस्वस्तिक
संयतस्तनभराहस्तोऽयस्तुखधरा यत्नोत्सयमवापिताऽपि सपिता संधानितोऽस्तूपासीता नेत्र मसंगतो
रघुपतेर्जातात्तथापुत्सवः विरहानन्तरभावि यथा विलंब्य समर्पयंक्षि वित्कांते केलिगृहागते स्मरव्यग्र ९४
तया सीतामवत्रे किमपि चेष्टितं अत्र स्मरव्यग्रतये स्मनेन संभोगांगानां व्यापाराणां अभाव उक्तः किं

मपास्यते न सहजनेभ्रमरमणीया केलिसद्मा निर्मितेति मनोहरा जातेति शेषः स्पते मानानंतरं जो यथा सरभा
कौतुककल्पितनागलिते रामे समीपं प्रियायैव मुरवं परमागता न तु जहौ तस्यांतिके संगतिं सा नाम्यं यमतां गत्ता
प्यच कलत्तखाद वमंस्वतो नाम्भेतषपञ्चवणा पितकृतहृदाश्लेषं न सा वारयत् अत्र कोपात्कतिपयोपचारसंकोचः अ
मातिशयपार्श्वसंभोगोपीति तदेवं त्रिविधः संभोगः संभोगो वलितिः अथ विस्तृतः तत्र प्रवासजो नाम नवीनविरमा
नानंतरजेभ्योन्योनंतरकालभावी यथा प्रोढालिंगनचुंबनादितसुरवप्रच्छन्नवेष्टांतराः आयः लेखपरस्प
राधरसुधा या नप्रशतश्रमाः प्रांतारूणितलोचनाः प्रतिमुकुः लानिसीत्कारिणोः सीताराघवयोः स
मग्रः विभवाः शृंगारलीलावन्तः अपंसवोपचारसंवलत्वाद्विस्ततः संभोगः अथ मेव प्रवासानंतरं वर्णय
मानः प्रवासजो भवतीति तस्यावीरमेवोदाहरणं शापानंतरजस्तस्य च ऊह्य वात्स्यायनीये ना सर्वद्वि
धस्यापि प्रकारांतरेण द्वैविध्यमुक्तं वात्स्यायनानंतरं चेति द्विविधं शृंगारं तत्र उच्यते तत्राद्यं चुंबनाश्लेषनखरदं तदेता
दिवं छिलापं जुरतं सात्तान्तानाकरणकं मतं करणानि धेनुकादिवंधविशेषाः अथ प्रकृतिवनक्रीडावि
शेषाः अथ प्रकृतिवनक्रीडाविशेषान्वर्णयति विप्राणाः परिवादिनीः ऊच मरोत्संगे कुरंगीदृशः श
श्वद्गुणितवाङ्मलसुधमंतंत्रीः स्पृशं योन्नरैवः मंदसंदितकुंजलालकमरा माधुर्यधुर्यस्वराः किंचित्कुंचि

तल्लोचनानंदकु पदेशेयंति सीतापतिं भ्रमपदुमनपपान्नयोजितौ कंठ कौशलमुपरि भुविविवेगादुन्मत्ततौ पतंतौ
करकमलतलाभ्यां कौतकाच्छूद्ध्यंती कलपतिकमला ती कौतुकं कोशलेंद्रः स्वेदां भोपनपङ्क्ला त्कुच
भरेरागात्मुकुलाशं शंपशानरुकारोपधिनापरागपिहिते प्रापिणं वनेहशो श्लिष्य न्युदहेतच्छलात्स्प्रतिमुकुः
95 प्रांशु प्रसन्ना सच्ये कांताभिः कुसुमावचायमनकरोद्भमो वसंते वने कर्प्पूररेणुसिकता कमनीय गंगेयमल्लीरशा
तलेशिलातल पुष्पतल्प केलीगृहशारदल कल्पितकायमाने धारागृहे रघुपतिर्विदधेनिदाघे नीपेद्रुमाश्रा
वलेयैस्फुरत्तिवकुटजैस्तुम्रहैत्रैव लोधैकं दलैः क्रीडदल्पां विरचितकुसुमो पार्जितैर्षजनैः पुष्पारालेभ्रांतरा
लेसतमसि दिवसेभा जितैः स्फुजितैः सौरामौ रेमे सरामो नभसि शुभ्रसितो त्संध वत्सो घनागमे चापैः पौड्रेक्षुरूपैः
कमलकुवलयोत्पलक्षेत्रमल्लीप्रसूनैर्दी से हसैस्ससत छत्रमधुरमदौजंघ वाहद्विपेंद्रैः निर्वादैर्हंसपोषेश
रघुपतिमितैत्रैपात्रा प्रवृत्तं रामः संग्राम कामो भुवतिपरिजनः कामम्याजगाम नवतरुणिमसंवितो
ल्लगात्मं भिन्नमदकुंकमस्ते विताः गराग कुचभरशयनं कलावती नो हिमशशिरोपगमे भ्रशेतरामः अत्र
कलावतीनाम्नि तिवकुवचनं श्रवणांतरापेक्षपाचापाप्राप्तदिवकुत्व कहरेये एवं संभोगं सप्रपंचं निरू
प्य संप्रति विप्रलंभं निरूपयितकामस्तस्य कारणभेदं वक्तुं तद्भेदमाशंकते ननु निर्वेद ग्लानिदैन्यादि वकु ९५

तदभावस्याधारत्वेन विप्रलंभस्य करणत्वं न दृष्टमिति चेन्नैवं यतो विप्रलंभस्य कालांतरभाविसंभोगा
कांक्षावतः कालत्रयेपि तदाकांक्षाश्रयत्वादस्ति वभेदः अयोगविरहमानप्रवासशापहेतुतया पंचविधः
अयोगो योगप्रागभावः विरहो योगध्वंसः इतरे त्रयोप्यस्यैव भेदाः अन्त्यायोग एव हि रतिर्दशावस्थाव
ती क्रमादुपचीयते काः पुनः एवस्थाः इत्यत आह संकल्पो जागरः कृशता रतिः ह्री त्यागो न्मादसंमोहौ मर
णं च दशा दश इह कुरंगीयतामादरनिरीक्षणे यथा लज्जारागवशं वशं दरदलन्नीलोत्पलस्पर्द्धिनी समेप
स्पृगतागतिं विदधती मस्पाकृता स्तावलिं कर्णोत्तंसितवंपकांबुजदयच्चासस्पृहाम्या प्रियं याता याति वि
धायतीमधुकरश्रेणी किमन्यं मते मनः संगमत्देकप्रवणं तावद्यथा अन्यद्धि ध्येयमपरत्र सखि त्वं नियुंक्ते
वक्तव्यमन्यदपरं वचनं ब्रवीमि आलोकते प्रियसखि त्वं ननु निम्नि नेति शपेक्षता नहृदयासखि सं प्रती
पं संकल्पो यथा कंठं गृहीत्वा स्वयं परिरभ्य महोत्सवः कदा भविता अधररसपानसौख्यं मनसैव कदा
तु रागस्य जागरो यथा मदनेन चित्तसदनेन संतत्तो त्थितपलिपत्रपवनैरिवायतैः स्वसितैर्हताधरमपा
स्य शोणिमा किमुजागकीनयनयो रञ्जनत अन्यत्र यत्र रागेण जागरो गम्यते यथा वा ममैव प्राकृतमा
षा विरचिते हंससंदेशे जाम्मं सो आगत्र अलं लोहिलंजा असग्गा वाकिंवात मायं मरणे अदहेण ग्रा लज्जा

त

लाहितावा चिंतारव्येसुर ऽविहएवुंव एण लांपहेएरत्तं किंवार घुपरमुहे वीही ऽआरा ऽअजो ऽआ जातेसी
तानपनयुगलं लोहितं जागराच्छा किं वा ताम्रं मदं हहनज्वाला जालाभितापात् चिंतारव्येसुरतविभवे
चुंबनाभं प्रभेदे किं वास्तं रघुपतिमुखे वीटिकारागयोगात् ऽअवयवसादः कृशता यथा किं पंचबाण
शरवर्षण वारणाय नूनं वियोगदहनज्वरशांतये वा नाभीकुहरस्तटं उवावलम्ब लभाजो मध्यस्य मूर्ति
९६ मखिला मगया न्मगान्दी यथावा मूलमलदपदल वेनकौशलीका मइस्मवनिजाविचिंत्यवा रामभा
नसवि वदयाप्प वासा ततुं तनुमध्या वियोगिनी ऽअरतिः प्रियवस्तुविश्लेषः यथा पाणौ न केलिकुर
रीमुररीकरोति नालोकते प्रियमरालमरालकेशी चिन्मस्पसाकरसरोजमुरोजभागे बाला विचिंतय
तिराममवं तमेव ऽऔत्सुक्यं यथा नवीनसंगेन लिते हलानां विश्रमसंरंभविलासविघ्नं मत्वेव लज्जांप
हिला विहाय त्वां राम गंतुं त्वरया भ्युपैति उन्मादो यथा ऽआराद्वेस्याम तमानु विंवं रामत्वेदीपानन
विभ्रमितेण समयह वीस्फुरतो णविं वासा वुवेतुं धावतेसारसाद्री संमोहो यथा रघुवर तत्ता सच्चंपाउ
णमणोहरं भिसोढेण भिंढ हसि तं मणंतीसंमोहं जाहि साविदि ऽअत्ता रघुवर ते श्री शब्दं पीतां पनो ९६
हरमपिश्रोत्रेण मस्तु हसितं मन्यानसंमोहं जाति वियोगात्तो प्रियसंगमस्य सर्वेषाऽ ऽत्रेमिते प्राण

त्यागो योगो मरणं तस्यामंगलत्वाद्रसविघातकत्वात्साक्षाद्वर्णनीयत्वात् यथा साशोकच्युतकलिका
नवमल्लिकास्वनीलोत्पलप्रभृतिकामशरान्निशय्यां आलिंगितुं रघुपते पततते त्वदुग्रविश्ले
षवन्हिज्वलत्तजीवनदहनबुध्या एकदेशस्थयोर्दर्नोप्यधिपतनिकेनचिन्निमितेनविलंवमानेनापि
कायाः संतापो विरह इति कथ्यते अत्रनायिकाविरहोत्कंठितेति गीयते कलहोत्कंठितास्वरूपोदा
हरणेनैवात्रानुसंक्षेपं मानं जोमानहि द्विविध्यात् द्विविधो भवति मानो द्विविधं नाटकसंजीवे कथ्यते
अपराधकृतः कोपोऽयं मानो मानं तदा हृतः स च प्रणयमानः स्यादीर्ष्यामानः इति द्विधा तत्र प्रणयमा
नः स्याद्द्वयोरन्योन्यानुल्लंघने रमणेन रमण्या वा कृतं तच्च द्विधा भवेत् इति तत्र रमणेन कृतं यथा कं
दर्पोत्सवदर्शनाय भवता वेगात्समागम्यतामित्यालीवचसोपसृत्य दयिते वच्छन्नवेशे स्थिते
सीतायाश्चरणप्रदाहिंदुस्पर्शं पूर्वं कृपायं दृष्ट्वा पश्चाद्धि स्मितप्रबलस्मितमन्मथ ज्योत्स्नां वितेंदुप्र
भं रमण्या कृतं यथा: कस्तूरी: कमलेक्षणे मम शिखावंधस्त्वया संयती तु त्रकाम्य मानि सुता वधसम्पु
वितं धम्मिल्लवंधे वंधात् सवल्यंगप्रकोष्ठे प्रदर्पिते त्रातान्छिरवां विकिमापणं तर्गोपितहा

सभा सुरपुरवीज ग्राहकं ठं स्वयं यत्सौ को पोभवेन्मानोऽज्ञात कांतांतरस्पृहे यथा राजानो वकु
वल्लभ प्रश्नस्तयो रामस्तु नैवं विधः सं सत्सं यस वेपथुः छलं कितोवैवर्ण्यं चानुवर्त्तते भक्तीवा
स्तु यथा तथासुभ रविता स्त्री रणे युक्तुनोभ्युत्पते युग्मेतंतर्जतुयः प्रसून धनुषोमामनुः शरव्यं रूपः
97 मानस्य शृंगु तु यथा : कस्तिवन कामस्याभ्यं लिहत्वाः अत्रं हि हिरितिर हस्येमा न स्पर्शांस्तु यायास्तु वैलक्षण्यमनु
मिलेत्स्वनंगजेद्रुमाप ळं वाष्प्यता गण्डरलेप वेंदनं अपंयथा वहरविवळं वळं भग्निं विधिरहस्सगळ नभण ङ्वा
हं मुंच स्मानोल्लेह पक्ष्मळं रुणद्र जात्तसह के वोवहत्ति विवर्ण्य दंतं मग्निं विलेखेत्ति सग ह्रदं भणति वाष्पं मुंचति रामः
पादपतनं करोतित्रिजानु सरिव कोयः प्रवासविप्रलंभश्च द्विविधः भूतप्रवासजो भाविप्रवासजश्चेति तत्राद्यस्योदाहर
णं प्रागुक्तं प्रोषितभर्तृकोदाहरणेन वद्रष्टव्यं द्वितीयो यथा रामत्वतत्नुवीद्र गणेषु वीरहं जातो निमेषेण यायश्चेकांग
निर्भिन्नयातदिशिदिशि गांगालोकने निश्चितः तावेवश्रवणं कर्ण्यं चिदपिसासा पुंनर्शक्नाधुना त्वं वेष्टजपापगृहसितदा
कावाभवित्रीकथा शापविप्रलंभस्तु मेघदूते शाद्रैद्रष्टव्यः द्विविधस्याप्यस्य शृंगारस्य अत्र गणत्व भिचारि भावाः
श्रृंगारतिलकेपरिगणितां शंकासूयाभयं ग्लानिर्व्याधि श्चिंतास्मृतिर्धृतिः औत्सुक्य विस्मयो वेगानिद्रेन्मादो मदस्त ९७

या विषादो जडता व्रीडा अवहित्था श्लाघ्यालंकृतिः इति भावाः प्रयोक्तव्याः शृंगारे व्यभिचारिणः इति एवं तावत्तत्र
पूर्वं शृंगारं निरूप्याधुना तत्कार्यं हास्यं रसं निरूपयति शृंगारहास्ययोः कार्यकारणभावः शृंगारराति लके कथितः हा
स्यो भवति शृंगारात्करुणो रौद्रकर्मणः अद्भुतश्च तथा वीराद्बीभत्साच्च भयानकः हासो विलासो शामनसा विकृताका
रदर्शनात्कुब्जवामनविनलांगविदूषिकादयः पूर्वास्मित्रियस्या लोचनविभावाः असत्प्रवालश्रवणमपि विना
वणव ओष्ठविवरणे दशनदर्शन नाशाकपोलविकृतस्पंदनदृगाकुंचनादयोनुभावाः व्यभिचारिणस्तु श्रमश्च
पलतानिद्रास्वप्नग्लानिस्तपैव शंकासूयावहित्थाश्च हास्ये भावा वंस्मृती अस्य स्मितादिभेदं षड्विधः उक्तं
हि भारतीये स्मितमथहसितं विहसितमुपहसितं चापहसितमतिहसितं द्वौ द्वौ भेदौ स्यातामुत्तममध्यमाधमा
विषप्रकृतौ स्मितहसिते ज्येष्ठानां मध्यानां विहसितोपहसिते च अधमानामपहसितं तथातिहसितं चेति विज्ञेयं
ईषद्विकसितैर्गण्डैः कटाक्षैः सौष्ठवान्वितैः अलक्षितद्विजं धीरमुत्तमानां स्मितं भवेत् उत्फुल्लानननेत्रं तु गण्डै
र्विकसितैरथ किंचिल्लक्षितदंतं तु हसितं तद्विधीयते एतद्द्वयमुत्तमस्वभावानां आकुंचिताक्षिगण्डं यत्सस्वरं म
धुरं तथा कालागतं सास्यरागं तद्विहसितं भवेत् उत्फुल्लनासिकं यच्च जिह्मदृष्टिनिरीक्षणं आकुंचितांगशि
रस्कं चोपहसितं भवेत् एतद्द्वयं मध्यमस्वभावानां अस्थापहसितं यत्तु सास्रानेत्रं तथैव च उत्कंपितांगशिरस्क
त्वातिहसितं भवेत् एतद्द्वयमधमस्वभावानां ते पुनरप्यंगवचजते पथ्यजन्य तथात्रिविधा भवंति अत्र दृष्टा

त्रमदाक्रीयते रामस्यागोऽभ्युदय शिलाभिपाताद्गीत्यो ज्जि तादुत्पत्तिवामनकुञ्जलोकाः आऊं चित्तं स्तुभुजश्चार्ष
गलं विश्रांतः ऊर्ध्वं तिहासमपकं ऽज्ञ पांजनानां प्रथमं मधुरं शृंगारो निरूपितः तदनंतरं मधुतरो विप्रलंभः त
तो मधुरतरः करुणो निरूपणीयः अत्रांतरे प्रसंगात् शृंगारसाध्यतया हास्यो निरूपितः अधुनाभासंगि
कं परिसमाप्य प्रकृतं मधुरतमं करुणं निरूपयति इष्टजनानाशस्यानिष्टशादि विभावो वक्त्रःशिरोवदनः
९८ ताडनमहीविलुंठनहाहाकाररोदनापलंभाद्यनुभावः सकलसात्विक निर्वेद दैन्यालस्योन्माद व्याधि
स्मृतिमोह श्रम त्रासग्लानिचिंता मरणप्रलापविषादजाड्यौत्सुक संज्ञास्वप्नस्वय स्मृतिव्यभिचारिकः शोक
स्थायिकः करुणः पुष्पा भेरीभूरिविजितं रणेरघुपतेराकर्ण्य धात्रीभरखेदैस्त्रिदशेण्णिमंजां चिह्नयन्नगरीप्ये के
कशीर्षीवतां दारानिर्भरराजजेलः शिशुगणे व्याहन्यमानक्रमाः क्रंदंतो वतमञ्ज पुंति करुणंपरे कपोता
नवि एवं कार्येप्येतं करुणं निरूपणानंतरं तत्कारणं रौद्ररसं निरूपयति अस्तु हृदिशे नाघातं वने धर्षित ए
हेपावमानवचनेवा कृपारुष्यादिभिर्हेतुभिरातप्यो द्दीपनः स्वेदनितेत्रस्सिनिभ्रुकुटीकपोलस्फुरणपुरखगात्रभुजो
घमनवाङ्घट्टनानुभाव स्तंभप्रलयादिभिः सर्वे सात्विकः क्रोधस्थायिको रौद्रः व्यभिचारिणस्तु हर्षादि
चेतश्चोत्थानविनष्टम्हेमदएवपचवायल्पशय्यतामै वरौद्रभावाभवं समीपप्राप्त उत्पन्नं स्यांतकालं तं नकवि ९८
हृतछत्रवोदग्रदंष्ट्रांकरालं तं ग्राज्ञि न्हो गरखदं जेपुस्फुर्जितेति ग्रउरोरु क्रीडाप्रघोषं रघुपति मथुरावि स

दिस्युद्भवति अथ करुणरसमनस्यावाद्वोऽनंतरं वीररसं लक्षयति उत्साहः स्थायी वीररसः कार्येऽलोकोत्तरो
महान् अलोकसाधारणे शुद्धे यशःप्रज्ञयादिषु सातिशयो यः प्रयत्नः स उत्साहः स एव विभावादिभि
रभिव्यक्तो वीररसो भवति अस्य चोत्तमप्रकृतिको रामादिः परमोदारूप आलंबनविभावः असंमोहाध्य
वसायनयविनयबलपराक्रमशक्तिप्रतापप्रभावादय उद्दीपनविभावाः असंमोहाध्यवसायो नाम
युक्तायुक्तत्वविमर्शपूर्वकः कार्यनिश्चयः नयः सामादिप्रयोगः विनयो जितेन्द्रियता बलं शारीरं पराभि
भवेच्छाजागमानसः पराक्रमः प्रभुमंत्रोत्साहरूपा शक्तिः प्रतापः शत्रूणां दुःखकारित्वं प्रभावस्तेजः अ
धिक्षेपासहिष्णुत्वं गांभीर्यदयः आदिशब्दात् स्थैर्यधैर्यशौर्यौदार्यवैशारद्यादेयवाक्यादिभिर
नुभावैर्नीयमानेयः काव्यवर्णनीयश्च व्यभिचारिभिस्तु अमर्षप्रतिरोधश्च वितर्कोऽपमतिधृतिः क्रो
धासूयासंमोह आवेगश्चोपमर्षिणं गर्वमदस्तथोग्रत्वं भावा वीरे भवंत्यमी अत्र भरतवाक्यं उत्सा
हाध्यवसायाद्विभावादित्वात्संमोहात्र विविधार्थविशेषाद्वीररसो नाम संभवति स्थितिवीर्यधैर्यशौर्यै
रुत्साहैः पराक्रमैः प्रभावैश्च वाक्यैश्चाक्षेपकैर्वीररसः सम्यगभिनयति अयं त्रिविधः युद्धवीरो दानवी
रो दयावीरश्चेति क्रमाद्यथा रेरलंकेशरावणमित्यादि दानवीरो यथा अंतर्लीनेऽननीलोत्पलेत्यादि दयावी

रोपथा रामएव दयावीरो नापरः सरणागतं काकासुरमस्त्रघ्नः सापराधमपि प्रभुः वीरपतिभट मोह
त्वादि संचं प्रस्तावाद्वीरसानंतरं भयानकरसं निरूपयति रोऽङ्कसंदर्शनोऽद्गतमतस्पर्शिंका नेभयं तदेवचरस भा
वं त्रप लेसाङ्गयानकं शस्त्रास्त्र क्रूरदृष्टि तर्जनादिभीषणादिकारप्रतिभटव्याघ्रादिविभावनकं
शस्त्रास्त्र क्रूरदृष्टि तर्जनादिभीषणादिकारप्रतिभटव्याघ्रादिविभावनकं कंपकातराद्विलोकना
११ द्यनुभावनकं भयपवि व भयानकरसः व्यभिः कारिणस्तु संत्रासो मरणं दैन्यं ग्लानिश्चैव भयानके
यथा सास्को टाङ्गसमर्हो द्रष्टा नरघुपते: सं वीक्ष्यधारी भटान दिक्षु व्याहृत्येवभुपः लोमहर्षः स्त्री
एलितिवश्च क्रियेः गार्हं तेगहनानि ते च्छन्नसमारोहन्ति धात्री धरांस्तत्रापि प्रविशंति दाँल्लंद्रीत २
त्रापि नाकूदरं अत्रापि भयानकनिरूपणानंतरं तद्धेतु वीभत्सं निरूपयति स्याज्जुगुप्से वेवीभ
त्सोयाममांसा स्त्रादिहिंसिता अस्पृस्तकमांसादिस्यालं वनविभाव नासापिधानवैवर्ण्यवैभ्रत्याकार
नुभावः अपस्मारो विषादश्च भयं रोगो मतिर्मदः मरणं चेति विज्ञेया भावा वीभत्ससंभवाः अद्वि
विधः दे नीचो द्वेगाच रक्तमांसादिपिष्टं तद्वोभी पूयक्रिमिलालादिमिश्रं हुद्गीवयं यथा उ
त्क्रम्यः कौतुकिन्यः करिकरनिकरे राम संग्रामजातैर्निःशंकोभ्याः पिशाचागतरसतरसे भ्राय २९

ष्येषु विस्तरेः कृष्णांशः कान्तरखंडम्बलकुलशिलनाञ्चरित सांख्यद साबेलालाहस्तत्ता लान विद
धत्तिप्रदिताभूत्कनकं वर्णना: अपाकृतं निरूपयति विवि आर्थ्येषि शोकत हृदिस्ता रोद्रुतोरसः अ
त्राविचित्रवल्गुः निरीक्षणादिर्विभावः कंपनिर्निमेषत्वादिरनुभावः आवेगो जडता मोहो मर्षणं वि
स्मयः स्मृतिः इति भावा निर्वेदः व्याप्त रसस्तै रद्भुतो रसः यथा जेतव्यो रामस्तेसे छ्रीदश भुजो मंत्रिण
स्याश्चर्यः पुत्रः सुधा मेघत्रः सततरण कुप्यासादरसोदरश्च स्वात्मानं मत्सीमविद्धि वानुकः शाविव
परिजनानालकाश्च सर्वेषां मातामृदीरकंठ स्तदपि विविजितवानद्भुतरामचंद्रः यथा वा यमेव
कारके कंसवधे आरूढेः क्रूरपंरजो धितहेशास्ते नसंचोदिते रथैरा शुविनिध्वैरं दृण पत्य
कांतवक्त्रं धृतं चापेहि नंगुणो विपत्र विशिरखं संधाय निन्ये द्रुतं श्रूलोत्तं पिकरोरथी विषम हृ कु
तिस्तत्रः पुरः पंचता अत्र क्रूरपं पर पं अत्यत्र उत्तितं रथं आरूढ इति योजना क्रूर पनित्यत्र को
नेसमासः कुपापार्थे आङ्गी बद वंहृत्यादि यु णसूत्रे ७कारीनां पापकृत्सित विशेषे बवनित्य स
मासः स्यमेक त्वात्र पापकृत्से षद्दर्शनो प्रकृतत्वात्तेन तुक द्वा देशः अथ चरमं शांतं रसं निरूपयति
उः रवेद्दबाधसंवेद्यभावः शांतरसोमतः तस्य भव भंगुरत्वानुपो विभावाः ७ एषामन्यवासउलकनपने

निर्निमेषत्वादयोऽनुभावाः स्तंभादयश्च सकलसात्त्विकाः अनुग्रयाः धैर्यमिति स्मृतिश्रमहर्षविबोधादयो व्य
भिचारिणः यथा श्रीरामचन्द्रशपितासुरविलासे ॐ एपाग्रमे ॐ नयः १ लंकानुतोगाः मोदान्यमोहरीहि
तानुकूलमशांतिलक्षणमधीस्यपमतामयमादिमयतत्सर्वैरसस्वरूपं सावांतरभेदं सप्रपंचं निरूप्य सं
प्रति विभावादीनां लक्षणं दीप्याह भूतेन वापि दृष्टेन येन भावोऽभिभाव्यते स विभावो द्विधालंबनोद्दी
100 पनविभेदवान् भावो रत्यादिर्निर्विशेषो रिक्षविभाव्यते यया क्रियते येनस विभावनत्वात्तैरयोगा पा
छिन्नावद्धस्पर्शः आलंबनं रत्यादेर्विषयो नायिकादयः उद्दीपनं तदुत्कर्षहेतुत्वेन बहुविधं आलंबनगुणश्चै
वतच्चेष्टा तदलंकृतिः तटस्थश्चेति विशेषाश्चतुर्धोद्दीपनक्रमाः आलंबनगुणो रूपयौवनादिरुदाहृतः
तच्चेष्टा यौवनोद्भूतहावभावादिका मताः नूपुरांगदहारादि तदलंकरणं मतं मलयानिलचंद्राद्यास्त
टस्थाः परिकीर्तिताः चेष्टास्तु हावभावश्च हेलामाधुर्यधैर्यमित्यपि लीलाविलासो विच्छित्तिर्विभ्रमः
किलकिंचितं मोट्टायितं कुट्टमितं विब्बोको ललितं तथा कुतूहलं चकितं विहृतं हासस्तथापि एवंभंगा
स्वेदाः स्मरस्य दशविधा मताः अनुभावो भवेत्सोऽयं भावो येनानुभाव्यते कार्यमतोऽनुभावः स्यात्कटाक्षा १७६०
दिशरीरजाः सुखदुःखसमावेशात्स्पंदनकारणे विक्रियः सत्त्वमित्युच्यते प्राज्ञैस्तद्भेदाः सात्त्विका मताः ते च स्तंभा

द्वयोर्ह्यो प्रागुद्दिष्टः एकतानिपताभावाः कथ्यन्ते व्यभिचारिणः तएवान्यत्रसंचारात्संचारिण इति स्मृताः
तेच निर्वेदादयः प्रागुद्दिष्टाः तत्र शृंगाररसस्यालंबनविभावो यथा शारीरिलीशंवारवैरिशक्तिः शृंगार शृंगार
कमंगलांगा विधेर्वधुनिर्मितिनैपुण्ये केलीलीपुदेशामतवान्तवाला उद्दीपनं तसद्गुणादिर्यथा पुण्यागिरि
विहसितानिसितानि लावाभावाश्चभंग्या मधुरामधुरामगमत्वाः कंदर्पवैभवपुष्टोवपुषो पिशोभा रामस्यमा
नसमुद्रं समुद्रं चयोति अनुभावो यथा स्ववल्लभेरितिपतेनैवकायमथ हिमाङ्कं वतत्र विनिवेशपतदेहः स्त्र
पानं शृंगारभंगिरसनिमीलितानपांगान्तलेऽजान्रसान्वुरघुपतौ किरतिस्मबाला अथसात्विकविकारा
णांमेकैकशो लक्षणमुदाहरणं चाह संभ्रमस्य निष्क्रियांगतेरामभूत्यादिसंभवं अलयमुरवदुःखादी वोट
मिंडिबमप्यर्थनं यथा शाखोपांतगतेवमस्मितः नपाविन्यांगनेवाम्बलानावीमड स्पर्शं प्रियकरं रोमुक
पं शकुंयात्त किंवा स्याम्बकलैंडिपाएवपितदासंमोहमपेदिरिस्वांतस्यैवयज्ञुभिप्रियचिन्त्यलयंनीतानिचे
तोमुखा पुरवापप्रतिशयोज्ञातो रोमांचो रोमविक्रिया अपुरवमसर्कंदपेचत्रीपत्रावलीरिव रामोत्संगजा
तांगेषुरोमांचमवहदथः वपुर्जलोद्गमः स्वेदोरतिघर्मश्रमादिभिः रागरोषभयादिभ्यो वैपथुर्गात्रकंपनं
यथा स्मरेभपत्राली लघट्टितेव प्रवेपिता स्वेदकणान्विताङ्गी मुक्ता ममीकंम्बनयंत्रत्रीयथाप्रियां

कुविस्तलासस्सीता विषादमदहर्षादेर्वल्लोम्यत्वं विविएसि यथा दवुलासहिताकोमिकायोलेपांडुर
तर्णं रामेतुहमर्णंसत्तं संतापारेबकितेमं दष्टुसरवित्तकेयामिकपोलेपांडुरत्वं रामेत्तवमनः सत्त्वं
संप्रात्तरयसिदिकिमितिमां अश्रूनेत्रोद्गवं वारिदुःखयोगजहर्षजं यथातमोनिगरणत्रस्यन्मगवा
व्यातुलेह्यवत अलन्दत्तगुरवंशस्य राम विद्धि वियोबितः मतंगफ्रदनाविल्वं वैभ्वर्यं प्रमदादिजं य
101 या तामो ता मात्तरालापात्रागपायाग रवकिर्तीताः अम्भगुरुमग्रुरामंमारमोवीरवाहव अपपतिवेदा
दीनां व्यभिचारिभावानां लक्षलोदहरणन्याह उः रवेद्य्यातलवोधारेर्ने विरोनिष्फलसधीः हानि
वैलस्यापचपः शंकानिष्ठादिचिंतने श्रमः रवेदोध्वरस्यादेश्वेतः स्थैर्यं धृतिर्मवेत पंचानागदाहर
एनि व्यपसिर्वोपचाराम लयजस्सलिलासेवनाघाः शरीरंतस्याः शुष्पछिरीषद्रतिमटमधुना
लक्ष्पातख्रगृहं पाताया तैः सरवी नांगत्तरजनित हाहा न जन्मप्रयासो रामध्यानेन लब्धे त्वचित्तुवत सरवी
वेतसः स्थैर्यमिति अलसेवनाद्याः स्यंते ते नैनिर्वेदो निवदः ततो धुनेस्यंते नग्लानिः गृहमिस्यनेन शं
का ततीयपादेश्रमः तुरीयेधृतिः इतिहेपं जाड्यमप्रतिपत्तिः स्यादिष्टानिष्टागमोद्भवात तत्सवाद्येर्व
सत्तिर्यहिर्वः श्रोहादिकारणं यथा समीप्सरामंसमरांग णेस्थं नयोऽकामानयगंतकामाः सर्णं १०१

वभूवुः त्वणदर्शवेन्द्राः प्रापुः प्रसादं परमं सुरेन्द्राः स त्वत्प्रसादनैष्ठुर्यं दैन्यं कार्पण्यसंभवं व्यक्ते परधे
वंजलपुष्पतात जनादिकृत ध्यानमिष्टानविगानाच्चिंताशून्यवता यत्कृत रामः क्रोधाधिपलितत्तिने
वीत्व किंचद्वलीकं सेनानीनोगमदिह कर्पसोपिभीतोगतो हि अत्र प्रपमार्थे दैन्यं निवर्ह्य गतस्वारण
पारोगप्रविते वितद्धे नेजगत्स्त्रासमाकुस्मिकभयोदितं यथा विषमायुधमालोक्य राघवं राक्षसी
वपुः कंप्रविन्नचलत्सूरिभीरुभावमदर्शयत् यत्कर्षोसि हि सुतं प्राकुरी कांपिनी विलः अपराधेन
वित्तस्यामर्षः प्रज्वलनं भवेत् आत्मोत्कर्षीवलादन्यन्यक्कारेण वेष्यते यथा न हि मत्तो धिकाल
स्मीत्तस्यां तव कर्पं रतिः इति रामनिवध्नाति मत्त्रं हितत्व पिमे सखी न वंचलाहं न व पंकजन्मगत्ता
नरोषाकरसोदरीव इति प्रियं प्रकुरुते सखी मेवं रामरस्यां नजहासि एवं अत्रादिमश्लोके रघ्वा
मवैनिवद्धो द्वितीयेन वदितिवेधं स्मृतिर्देवानुभूते धीमरणं स्यात्तदुद्भवः यथा रामत्वयामम सखी
लालितानि पूर्वमाश्रमे चक्रुंवनसुरकान्यनुभाविता नि अमालोकादुर्लभतराण्य धुना विरहत्ते त्वा
एनत्यदीर यवकान्ति सुरवं प्रकाशतिम द्दिरादि कृतं हर्षमोह यो भैलनं मदः यथाली धुयानावि वशाः
स्मरात घूर्णमान नयनाः स्खलगिरः हर्षयंति सुरराजयोषितो रामसायकलताहता हितान्मन

सोऽपि लब्धं निद्रामुद्रितस्तस्या प्रसादतां अथ वैवर्ण्यमेतत्राघाः आतिजं पादि कारणं त्रपं यथा रघु
पतिप्रजेत्संगेत्तागनिधाय निजं शिरः सुरतविरतो निद्राप्राप्तः लगेत्वगणस्याला सहितमपतस्वने
हृष्टुः कस्याश्चन कांतया कृतवितथसंज्ञस्य तस्मात् दहं त्वरितोत्थिता स्वांतसंकोचवनं ब्रीडा कामस्य
ग त्वचादिभिः यथा आलीजनेन नगमितान्वतुरेण शून्यां तस्मिन्नेत्रे मेणगलिते मिलितेवकांते
102 किं वा विधेयम विधेयममयीह किं वेत्याल्लोचनांतमुखी ऊरते स्मसीता तेऽङ्गः खपो हाश्चैरयस्मा
देशतापनः चिंताभुः खभयोऽल्लतंम्भगुर्छेन मोह ऊप्यते यथा तमालतनुस्तालानरवनप्रवीविलोक्या
हितनपावते हाप्याया तोरघुपतिरिति भ्रांतमनपः वनेभ्रामं भ्रामं विकटविरपायेरभिहि
ताहताः स्मोहारवजेरितिदुःरतेमहत्योज्जपगताः ततमागान्तु संधानारूपीनिधारणं मतिः
यथा अणवत्तदेहदोहोत्तमहिं कामोपदप्रशासरहेका मे अहअसम किं ब्रह्मवे आरावह
यगतुरिदिहु अनवाप्रदेहद्रोहः संत्यक्तमगवेदाशरथी राम नसम्भिन्नरूपवेएतादृशी
रूपत्वांतरोहिष्णा मंदो धामसमाल स्पंकायें धार्यें हृदीर्यते आवेशश्चित्तसंभ्रांतिरिच्छाति
छागमोद्भवः शंसयाकल्पनानां संवितर्के इति कथ्यते यथा कृष्णा स्तलेषु वत्तयामवने १०२

शुभंदरभंसुंजते स्मारिभ वामद शो विहर्तुं तारामघा टिपटहस्तुभितांतरं ग्रीग्मा ष्वनकुर्जवेनेवकु
भावकुधावनानि धर्मकुरीरभदस्कावितिधर्मिकूलंमतेनयोपमितिमंनविश्रारदानांकालंतकोपमितिकूट
क्विवेष्टितोनांसंजापतेरघुपतौवकुधावितर्कः अत्रप्रथमं पद्ममालस्य वेकायोल्हाहरणंछितोपं वितर्कस्य
तिवेधं ह्येषांधाकारणमिथ्यासिवहिप्येतिकथ्यते यथा वैतालिकाद्विकूतरणधववकुसारप्रस्तावनाजेनित
वेपशुरोमहर्षात् मयोसमंमस्यएवंदनपंकवर्वर्घाजेनेगोवयति वैरिविसुंधरेन्द्रः ख्यापिज्वेरा दिहन्मा
दसुसमवेशाजनान्ययोः यथा कुकुस्थवेऽितविरोधि वधस्तनानांगात्रेष्वाहमदनज्वरहूबितेषु
हारास्फुटंतिहसिवंदनमेतिशोषंधूमायतेवनलिनीदल कूप्रशय्यासया नापसंघरयमंदरकंदरंनो
रस्यावयं कुशवला: शवराभवन्ति: इत्यत्रस्वेतनस्वेतनतुल्यस्यग्राम्यंतिरामविमतान्प्रकितावने
शुविषादश्रेतसोमंगउपापाभावमावविंतनैः विलवात्पमतौत्वंकंपवेतस्तायपतूरादिहूतेवाप
लंत्वनवस्थानेरागाद्बाधिहेतुके यथा वक्त्रः सपुत्रोवसनेभेदिजेताहतः सुतः संपतिदेवरोपि प्रत्यय
येदेत्यपतिर्नैसौतांकोवाक्रमः स्यन्नमकंठसत्वे अनन्तांप्रभोरचिरमनस्समयेतिविवेसज्ञोकुरुष
सहसासरिविश्वपूतलं तलं प्रसाधयमनायमनंगतत्तंसंतिप्पवावुनसमानयरामभद्र ष्णेकांग

संगवरपांगतरंगलिंगैरनंगपुंगशिरसंगमनप्रसंगं तासिंजिनीरणितमाभरणैः कृणद्धिः प्रसौति
रामभजितप्रललितास्यरवीयं अत्रापि तत्प्रललितपश्चाव संहतिनिर्वेदादिनिरूपणं इति प्रबुद्धीनां
हावभावादीनां लक्षणोदाहरणानि दर्शयति रसाभिज्ञानयोग्यत्वं भावमाकुर्मनोविकारः हावस्तु भा
वएव स्याद्दीषद्दृश्यविक्रियः हृपेयथा आलोकते परं वमविक्रियैव वपतोऽन ताम्रघृतुजानकीयं त्र्या
103 रोपयंतं हस्वापमितं किंचित्संवत्सलकाभितांणा अत्र किंचित्संवत्सलके सर्वेनहानो निवृह
क्षेपेण भाव इति वेद्यं सुव्यक्तविक्रियामनोहेलेति परिकीर्त्यते यथा चारुस्मिते स्मरसुधां वृषेवं
रूपादैः भ्रांगसंगलतरंगमनैररपांगैः सर्वा हि तिव्यतिकरैः पुलकैश्च [illegible] तेवं तिसुतनो प्रणय
प्ररोहः अत्र [illegible] वृमाये माधुर्यमीयते यथा रघुवरमारावयवैः प्रकृतिशुभैर्भूषणैर्ति
भूष्यंते उत्तमि [illegible] शिक्षि [illegible] विभांति तान्येव तेवल्लशोभंते यथा चा तातं कथ्यैवयककेयर
रथुरकानि भूषणान्यस्याः स्वपश्चितिशयमाधातुं नशक्नुवंस्संगकांतिमपनानि शीलाघलंघनेपुत्त
द्वेषमायैरुदीयते यथा तापितापिमदनानलवह्निर्मोहितापिमलयाचलानिलैः प्रेरितापि च वनिजा
लिभिः पतिं स्मा [illegible] हूकाशिरः यथाक हतोत्तरीयारामेण स्तनयोस्तनयाभवः हस्त १०३

वहरित्तसमोग्रावतंसकारणसौवंसपप्राकरप्रभातभानुनापरत्वावयप्रमाणपारावारपा
रीणश्रीमहामहोपाध्यायपर्वतनाथशर्मपंडितमंडले भवतुतेनापल्लमांवागभरत्नाकर
पारिजातेननिमेलावारपूतेनवत्तेईशविद्यास्थानसिद्धांतरहस्यविज्ञानवर्ताविरचिते
श्रीमड्डुपतिगणमतिगुणधामनिर्मलेकारस्वास्तिरसनिरूपणेनापदशमस्तरंगः
धर्मातवाक्लिवर्चल्लिभुवनविदितेवारणस्यन्वेपेयः संजातोपल्लपोवाकृतगु
कृतपलंपर्वतेशस्यभागं व्याख्याविख्यातकातीर्विवरणगूढवाकृसांख्यप्रख्या
गमनतांलस्यालंकारशास्त्रेविलसतिदेशभोरामवर्ण्यतरंगः आस्थानेदिरपिंदि
रामणविनोदेवस्परमात्मनतत्वंगंतुंगलतरंगगिंगणविधौजीवनवोधकविः ताह
कृनिर्मलधर्मसरिकविताकल्लोलिनीवल्लनैः पल्लेः कलमनोहरेविजयतेसा
हिस्यरत्नाकरः ऋत्रकवयःजलपद्विणः नूतनकेवपक्ष प्राचीनाभिनवप्रवं

च्चविहितग्रंथानुसंधायिनासोयं साहसिकेनसं प्रतिमयानल्पः प्रबंधः कृतः कस्तु षि
दमुनाधुना सस्तुलमोवोब्धाव निर्मत्सरः सर्वेसोगतमत्सरोपिरमपारागः ससंतुष्यतु
मोमातः कविते हिते मम वचः किंवित्तमाकलयंश्रीमद्रामगुणस्तवामृतवतीमस्व
२०६ स्तुतिं माकृथा कस्तूरीघनसारचंदनरसस्यास्येत्सवास्वादवित्कोवाबिल्ववसास्व
स्य पिशितालेपाभिलाषी भवेत् यं जातो हरितान्वयेन हतिपः श्रीपर्वतीशः सुधाः
धणोदर्शनकारिणां सुमनसामेकांतमप्रलीलाकृतिः धर्माख्येनमनीषिणा विरचि
तस्तस्तेनुना तादृशासोयं यावदिलातलं विजयतां साहित्यरत्नाकरः समाप्तोयं
ग्रंथः श्री शुभंभूयात् कल्याणमस्तु श्री